

An aerial photograph of a Slovenian landscape. The top portion shows a range of dark, forested mountains under a clear sky. Below the mountains is a wide, green valley. In the center, a small town with red-roofed buildings is nestled in a valley. The foreground shows a mix of green fields, some brown fields, and a road. The overall scene is a typical Slovenian rural landscape.

SLOVENIJA IX

EVROPA

- 1 IRSKA
- 2 BOLGARIJA
- 3 SLOVENIJA I – Ekскурzije LGD
- 4 SLOVENIJA II – Ekскурzije LGD
- 5 SLOVENIJA III – Ekскурzije LGD
- 6 SLOVENIJA IV – Ekскурzije LGD
- 7 ZAMEJSKA HRVAŠKA
- 8 TRŽAŠKO IN GORIŠKO
- 9 SLOVENIJA V – Ekскурzije LGD
- 10 SLOVENIJA VI – Ekскурzije LDG
- 11 VIDEMSKO
- 12 ZAMEJSKA KOROŠKA
- 13 SLOVENIJA VII – Ekскурzije LGD
- 14 SLOVENIJA VIII – Ekскурzije LGD
- 15 SLOVENIJA IX – Ekскурzije LGD

AFRIKA

- 1 MAROKO
- 2 LIBIJA

AZIJA

- 1 SIRIJA
- 2 IRAN
- 3 KIRGIZISTAN
- 4 CIPER
- 5 JEMEN
- 6 ŠRILANKA
- 7 MJANMAR

AMERIKA

- 1 KALIFORNIJA

VODNIKI LJUBLJANSKEGA GEOGRAFSKEGA DRUŠTVA

EVROPA

SLOVENIJA IX

Naravnogeografske značilnosti in raba tal Zahodnih in Srednjih Slovenskih goric

Kropa z Lipniško dolino in Radovljica

Cerkljansko z Divjimi babami

Regijski park Škocjanske jame in okolica

Tržaški Kras s kolesom

Staroverski Kras

Kulinarični potep po Vipavski dolini, Krasu in Goriških brdih

Pripombe k članku V Baško grapo, Čepovanski dol in Trebušo
avtorja Marjana Luževiča (Slovenija VIII, Ljubljana 2018)

LIUBLJANA 2020

VODNIKI LJUBLJANSKEGA GEOGRAFSKEGA DRUŠTVA
Evropa

SLOVENIJA IX

EKSKURZIJE LJUBLJANSKEGA GEOGRAFSKEGA DRUŠTVA

© 2020, Ljubljansko geografsko društvo, Založba ZRC

Urednik Drago Kladnik
Tehnični urednik Peter Kumer
Recenzenta Peter Kumer, Blaž Repe
Oblikovanje in prelom Brane Vidmar
Kartografija Miha Klemenčič, Andrej Mihevc, Igor Žiberna
Fotografije Bernarda Avsenik, Jasna Fakin Bajec, Rudolf Baloh, Rožle Bregar, Rok Ciglič, Primož Černe, Boris Čok, Bojan Erhartič, Guy Fawkes, Aleš Fevžer, Herbert Frank, Jošt Gantar, Marjan Garbajs, Primož Gašperič, Matjaž Geršič, Jaka Ivancič, Tomo Jeseničnik, Luka Kalan, Miran Kambič, Peter Kumer, Matevž Lenarčič, Borut Lozej, Lorenzo Mangis, Renata Mavri, Andraž Pavlič, Vid Ponikvar, Boris Pretnar, Igor Pšeničnik, Xenja Santarelli, Andreja Sever, David Svetina, Gašper Šubelj, Gregor Šubic, Maja Topole, Marko Zaplatil, Matija Zorn, Igor Žiberna

Izdajatelj Ljubljansko geografsko društvo
Za izdajatelja Jernej Tiran
Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU
Za založnika Oto Luthar
Glavni urednik Aleš Pogačnik

Tisk Abo grafika d. o. o., Ljubljana, Slovenija
Naklada 450

Prva izdaja, prvi natis; Ljubljana 2020

Fotografija na ovitku Pogled na osrednji del Vipavske doline z naselji Male Žablje, Vipavski Križ in Cesta v ospredju. Foto: Matevž Lenarčič.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

913(497.4)(036)

SLOVENIJA IX : [ekskurzije Ljubljanskega geografskega društva] / [urednik Drago Kladnik ; kartografija Miha Klemenčič, Andrej Mihevc, Igor Žiberna ; fotografije Bernarda Avsenik ... et al.]. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2020. - (Vodniki Ljubljanskega geografskega društva. Evropa, ISSN 1408-6395)

ISBN 978-961-05-0256-2
1. Kladnik, Drago, 1955-
COBISS.SI-ID 303543552

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789610502562>

PREDGOVOR

Spet je leto naokrog in nabralo se je dovolj prispevkov za nov vodnik o ekskurzijah Ljubljanskega geografskega društva po Sloveniji, deveti po vrsti. V njem so objavljene ekskurzije, izvedene med aprilom 2015 in majem 2019.

Če na podlagi izvedenih ekskurzij nastale članke skušamo razčleniti po nekaterih njihovih značilnostih, lahko izpostavimo nekaj zanimivih spoznanj. Najprej naj omenim njihovo osredotočenost v zahodnem delu Slovenije. Kot območje izrazite regionalne prevlade izstopa jugozahodna Slovenija, pri čemer so udeleženci kar dveh ekskurzij s pridom izkoristili široko razprto državno mejo z Italijo po vstopu Slovenije v šengensko območje.

Zaznavna je tudi raznovrstnost ekskurzij glede na način izvedbe. Klasične avtobusne prevoze praviloma popestri pešačenje. Povsem drugačna logistika je bila potrebna za izvedbo kolesarske ekskurzije, podrobneje predstavljene v petem članku pričujočega vodnika. Med 56-imi v prvih osmih vodnikih objavljenimi prispevki in seveda prav toliko izvedenimi ekskurzijami sta bili doslej le dve, na katerih so udeleženci kolesarili, ena v Beli krajini in druga na Krasu. Zanimivo, tudi trasa kolesarske ekskurzije, izvedene konec maja 2019, je udeležence vodila po Krasu, vendar so tokrat ti dobre pol poti opravili po ozemlju Republike Italije.

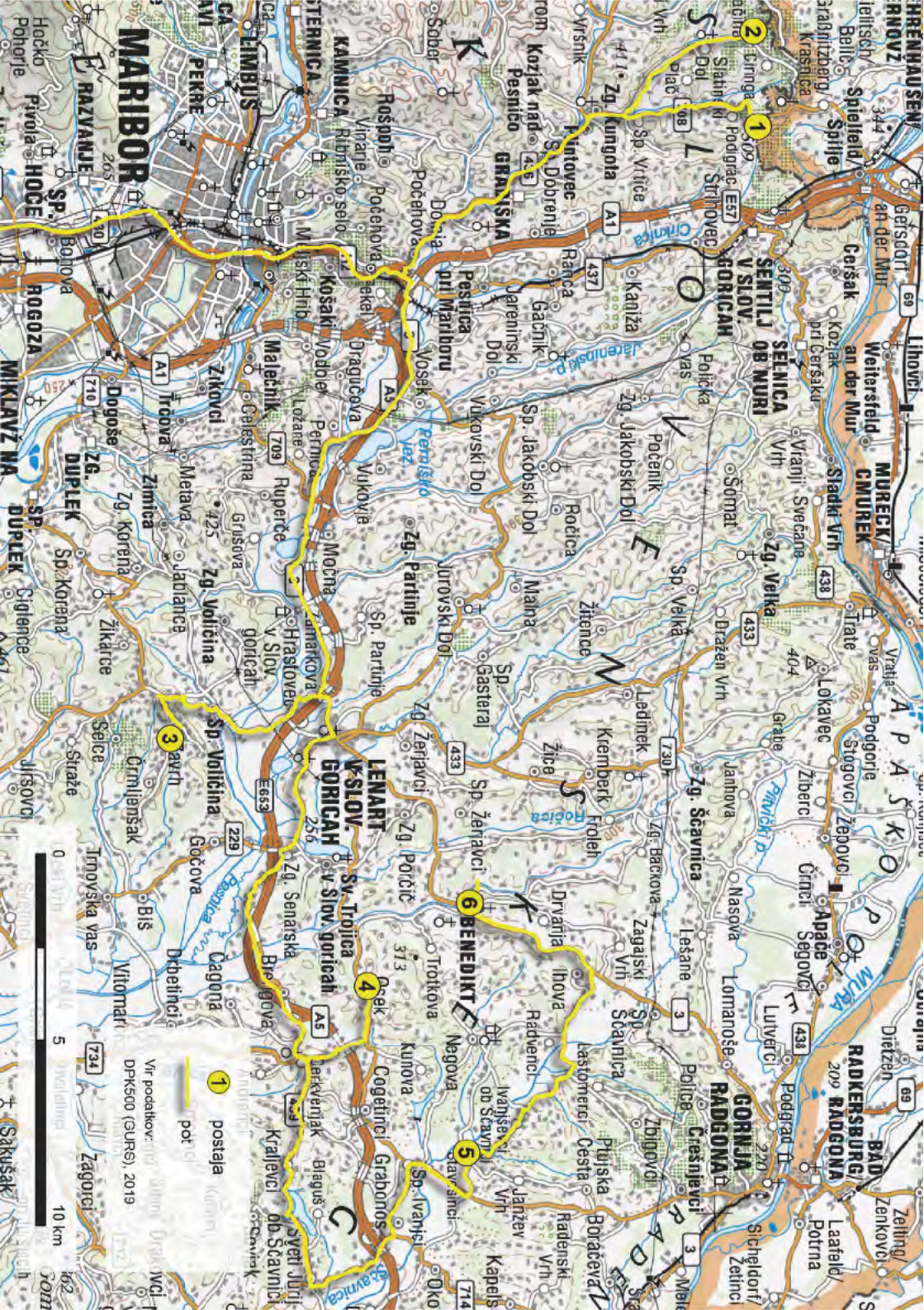
Kot tretje, nadaljuje se težnja, da geografsko izobražene vodje ekskurzij v vse večji meri dopolnjujejo strokovnjaki drugih disciplin, kar ekskurzije zagotovo bogati tako z drugačnim videnjem pokrajine kot z določenimi vsebinami, ki jih geografi na svojih poteh navadno prezremo ali o njih ne vemo prav veliko. Žal negeografski vodje praviloma niso povsem na tekočem s sodobnejšimi spoznanji in pogledi geografske stroke, kar se odraža v njihovih samosvojih prikazih pokrajinskih značilnosti in svojski terminologiji. Zanimivo, negeografske vsebine – v pričujoči številki izstopajo arheološke – v vse večji meri izpostavljajo tudi avtorji/vodje z geografsko izobrazbo.

Objavljeni prispevki niso uravnoteženi niti glede na njihovo poglobljenost, čeprav so v vseh ob klasičnem regionalnogeografskem pristopu izpostavljene zgolj nekatere, praviloma najbolj značilne pokrajinske prvine.

Opozoriti moram na še eno novost. Tokrat namreč prvič objavljamo odmev na enega od objavljenih prispevkov, v katerem dober poznavalec krajevne zgodovine opozarja na nekatere navedene netočnosti, pri čemer navaja predvsem lastna novejša spoznanja. To naj bi pripomoglo, da se pomanjkljivosti ne bi še vnaprej nekritično širile ne v strokovni ne v laični javnosti. Pripomb ne velja razumeti kot osebno zamero ali kritiko, temveč kot skromen prispevek k uveljavljanju resnice.

Kot pri vseh prejšnjih vodnikih sem tudi tokrat prepričan, da lahko pester nabor vsebin tudi najbolj zahtevnega bralca obogati z novimi spoznanji. Zato vas vabim k branju in hkratnem ogledu privlačnih slikovnih prilog. Marsikatero povedo več kot zapisana dejstva, saj je na eni strani določena spoznanja težko ubesediti, na drugi pa si marsikateri bralec brez zemljevidov in fotografij le stežka predstavlja sporočilnost pisnega jezika.

Drago Kladnik

MARIBOR

1 postaja
pot

Vir podatkov: Geotop, 2019
DPK500 (GURS), 2019

1 postaja
pot

Vir podatkov: Geotop, 2019
DPK500 (GURS), 2019

1 postaja
pot

Vir podatkov: Geotop, 2019
DPK500 (GURS), 2019

NARAVNOGEOGRAFSKE ZNAČILNOSTI IN RABA TAL ZAHODNIH IN SREDNJIH SLOVENSkih GORIC

Igor Žiberna

Vodja: Igor Žiberna, dr., univerzitetni diplomirani geograf, izredni profesor na Oddelku za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Mariboru

Ekскурzija je bila izvedena 18. aprila 2015.

Potek poti: Ljubljana – Maribor – Ciringa – Zgornja Kungota – Slatina – Pesnica pri Mariboru – Zavrh – Cerkvjenjak – Osek – Sveti Jurij ob Ščavnici – Stavešinci – Benedikt – Lenart v Slovenskih goricah – Maribor – Ljubljana

Postaje: 1. Plački vrh
2. Jarčev vrh
3. Zavrh
4. Osek
5. Stavešinci
6. Benedikt

Uvod

Severovzhodno Slovenijo, katere obseg se dokaj dobro ujema s porečjema Drave in Mure v naši državi, sestavljata dve veliki geografski enoti, ki se razlikujeta tako v naravnogeografskem kot tudi demografskem, kulturološko-etnološkem in zgodovinskem pogledu. Za zahodni del severovzhodne Slovenije je značilen hribovito-dolinski relief, v katerem se prvine podnebja osrednje Slovenije prepletajo z obpanonskimi podnebnimi vplivi. Količina padavin je največja v zahodnem delu severovzhodne Slovenije, kar vpliva na druge tamkajšnje naravno- in družbenogeografske pojave in procese. Svojski naravnogeografske razmere, zgodovinski razvoj, deloma pa tudi prometna zaprtost tega območja po 1. svetovni vojni so v tem delu severovzhodne Slovenije ustvarili svojevrstne geografske poteze. Zaradi hribovitega, predalpskega značaja se za ta del severovzhodne Slovenije v novejši slovenski geografski literaturi uporablja naziv hribovita (predalpska ali obalpska) severovzhodna Slovenija, za razliko od vzhodnega dela severovzhodne Slovenije, za katerega se uporablja tudi naziv obpanonska ali subpanonska severovzhodna Slovenija. Dokaj ostra meja med obema regi-

Znaminiti srček med vinogradi na Špičniku, tik ob slovensko-avstrijski državni meji. Foto: Bojan Erhartič.

jama poteka ob vzhodnem robu Kozjaka in Pohorja. Različne pokrajinsko-ekološke razmere se odražajo tudi v različnem gospodarskem ustroju in razvoju obeh regij, njihove posledice pa je mogoče zaznati tudi v sodobnosti.

Obpanonska severovzhodna Slovenija sestavlja ravninsko-gričevnati del severovzhodne Slovenije. Zaznamujejo jo vse tiste naravogeografske poteze, ki so značilne za obrobje Panonske kotline. Svojske podnebne in reliefne razmere, kot tudi rastlinstvo in prsti, zagotavljajo odlične razmere za razvoj kmetijstva, s čimer so za obpanonsko severovzhodno Slovenijo značilne tudi samosvoje družbenogeografske poteze. Obpanonsko severovzhodno Slovenijo sestavlja nizko površje, nekdanje dno, pozneje pa zaliv Panonskega morja, v katerem so se usedale terciarne kamnine, ki so bile predvsem na območju pliokvartarnih depresij prekrite s prodrom in peskom. Podnebno gre za območje s celinskimi potezami, za katere so značilna topla poletja, mrzle zime in običajno sončna jesen. Na območju obpanonske Slovenije je tradicionalna gospodarska dejavnost kmetijstvo, v ravninskih predelih prevladujeta poljedelstvo in živinoreja, v razgibanem gričevju pa sadjarstvo in vinogradništvo. Industrija je v večji meri pridobila pomen šele v 20. stoletju, predvsem pa v času po drugi svetovni vojni.

Obpanonsko severovzhodno Slovenijo sestavljajo ravninski pokrajini Podravska in Pomurska ravnina ter gričevnate pokrajine Slovenske gorice, Dravinjske gorice, Haloze, Goričko in Lendavske gorice.

Na ekskurziji po Zahodnih in Srednjih Slovenskih goricah smo želeli predstaviti predvsem naravnogeografske značilnosti in rabo tal tega območja.

Opis poti

Postaja 1: Plački vrh – regionalizacija Slovenskih goric ter njihove geološke in pedološke značilnosti

Slovenske gorice na severu in severovzhodu mejijo na reko Muro, na jugovzhodu prehajajo v hrvaške Medžimurske gorice, na jugu jih omejuje Dravska ravnina, na zahodu pa rečica Gomilica (*Gamlitzbach*) v Avstriji in hribovje Kozjak. Regionalizacija Slovenske gorice deli na Zahodne, Srednje in Vzhodne ali Ljutomersko-Ormoške gorice. Ker je bila zaradi lažje obdelave statističnih podatkov členitev mikroregij in celotne obpanonske severovzhodne Slovenije naslonjena na meje katastrskih občin, se meja območja ponekod že zajeda v hribovito območje, kar je najbolj očitno na območju vzhodnih obronkov Kozjaka. Meje katastrskih občin namreč praviloma sledijo naravnim prvinam, največkrat potokom na dnu dolin in grebenom oziroma temenom slemen. Kljub temu gre pri tej regionalizaciji za posrečen splet naravnih in družbenih geografskih kriterijev.

Zahodne Slovenske gorice, ki jih nadalje delimo na **Svečinske** in **Mariborske gorice**, so najvišji in najbolj razgiban del Slovenskih goric. Zaradi ugodnih reliefnih, podnebnih in pedoloških razmer sta v Svečinskih goricah poleg živinoreje in poljedelstva že od srednjega veka naprej pomembni gospodarski panogi vinogradništvo in sadjarstvo. Tudi v sodobnosti so Svečinske gorice še vedno predvsem kmetijska pokrajina, usmerjena v vinogradništvo in sadjarstvo.

Posvet v zasebnem sektorju je precej razdrobljena, saj je skoraj polovica kmetij manjša od 2 ha. Svečinske gorice se še vedno uvrščajo med vinogradniško najintenzivnejše pokrajine obpanonskega gričevja. Klasično sadjarstvo v Svečinskih goricah nazaduje, čedalje več pa je sodobnih plantažnih sadovnjakov, zlasti v Jelenčah, Vajgnu in na Jareninskem Vrhu. Zunaj kmetijstva se domačini razen v Mariboru zaposlujejo tudi v manjših centralnih naseljih, v zadnjih letih pa vse bolj tudi v bližnji Avstriji.

Mariborske gorice so gričevnata pokrajina Zahodnih Slovenskih goric. Na severu mejijo na Pesniško dolino, na jugu na reko Dravo, na zahodu na dolino Rošpoškega potoka, medtem ko na vzhodu njihovo mejo običajno naslonimo kar na mejo upravnih enot Maribor in Ptuj. Mariborske gorice delimo na podenoti zahodne in vzhodne Mariborske gorice, med katerima meja poteka po dolini Košaškega potoka oziroma ob železniški progi Maribor–Šentilj. Glavna kamnina, ki gradi Mariborske gorice, je lapor. V pasu med Zgornjim Duplekom in Hrastovcem se vleče miocenski (tortonški) litotamnijski apnenec, na katerem so razviti tudi manjši kraški pojavi (kraška jama nad Zgornjim Duplekom, kraški izvir, precej vrtač). Litotamnijski apnenec so v preteklosti izkoriščali za gradbeni kamen in ga pridobivali v številnih kamnolomih. Ker so prsti na litavskem apnencu za intenzivno kmetovanje manj primerne, to območje večinoma pokriva gozd. Razmere v Mariborskih goricah so zaradi ugodnih tem-

perturnih razmer in razporeditve padavin, pa tudi zaradi ugodnih leg, zelo primerne za vinogradništvo in sadjarstvo. V Mariborskih goricah se število prebivalcev ni zmanjševalo s takšno naglico kot v nekaterih sosednjih gričevnatih pokrajinah. Zaradi bližine Maribora, ki s svojim neposrednim zaledjem sega tudi na območje Mariborskih goric, ter zaradi sorazmerno kakovostnih komunikacij in prometnih povezav, je število dnevnik migrantov zelo veliko. Vinogradi so zgoščeni predvsem v zahodnem delu Mariborskih goric, v vzhodnem delu pa jih je več v okolici Malečnika, Celestrine, Nebove in Trčove.

Srednje Slovenske gorice običajno delimo na tri mikroregije: **Ptujske gorice**, **Osrednje Slovenske gorice** in **Radgonsko-Kapelske gorice**. V okvir Podravja spadajo le Ptujske gorice in zahodni del Osrednjih Slovenskih goric, medtem ko so Radgonsko-Kapelske gorice v celoti v porečju Mure.

Ptujske gorice na severu omejuje srednja Pesniška dolina, na vzhodu Sejanski potok oziroma zahodne Ljutomersko-ormoške gorice, na jugu Ptujsko polje, na jugozahodu Dravsko polje, na severozahodu pa meja poteka po meji med upravnima enotama Maribor in Ptuj.

Večino površja Ptujskih goric gradijo laporji, peščenjaki ter peski sarmatske in panonske starosti. Zahodni del Ptujskih goric so razrezali potoki Grajena, Rogoznica in Črmlja. Zahodni in vzhodni del Ptujskih goric razdvaja široka spodnja Pesniška dolina. Ptujske gorice imajo zmerne celinske podnebne značilnosti, kar pomeni velika temperaturna kolebanja med letom, toplo in sončno poletje in jesen ter padavine, ki so osredotočene v poletnih mesecih in se v precejšnji meri izločajo v obliki ploh. Podnebne značilnosti se bolj kot v vodoravni spreminjajo v navpični smeri. Za vinogradništvo in sadjarstvo je ugoden pojav toplotnega pasu, ki se pojavlja nekaj deset metrov nad dolinskim dnom. Pogosto prav spodnja meja pojavljanja vinogradov kaže na to, kje se prične toplotni pas. Morfologija Ptujskih goric omogoča tudi razmeroma neoviran odtok hladnega zraka po stranskih dolinah v Pesniško dolino in na Ptujsko polje. Glede na navedeno bi Ptujske gorice lahko označili kot območje, ugodno za gojenje posebnih kulturnih rastlin. Zaradi razgibanega površja in neprepustnih kamnin je gostota rečnega omrežja velika. Osrednji vodotok je Pesnica, ki je v tem delu regulirana, kmetijska zemljišča ob njej pa so meliorirana, s čimer so bili nekdanji travniki spremenjeni v njive. Poplav je zato sicer manj, vendar so s temi agrotehničnimi ukrepi močno prizadeli ekotope ob nekdanj vijugavi strugi Pesnice.

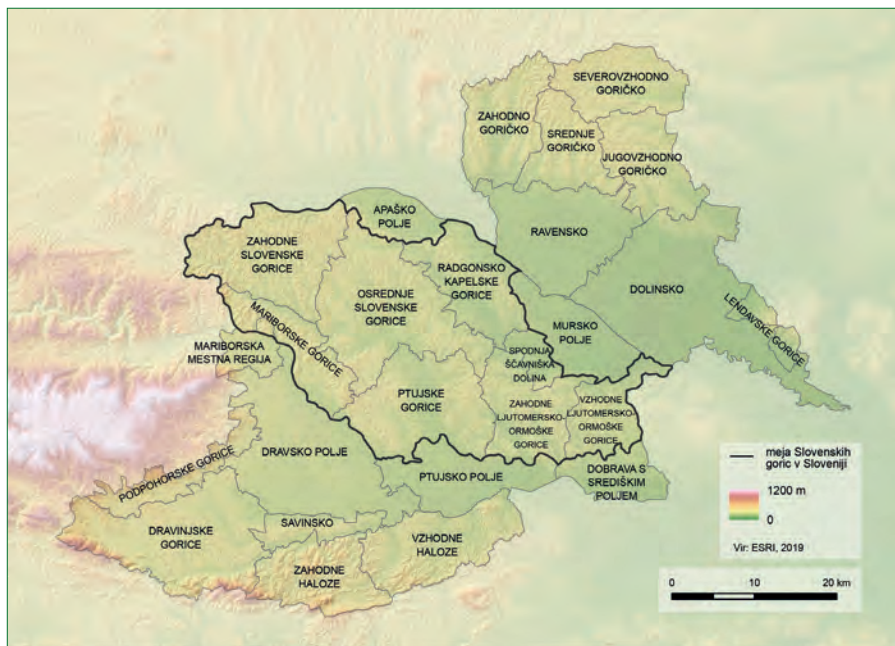
Osrednje Slovenske gorice so jedrni del Srednjih Slovenskih goric, njihov obseg pa bi težko naslonili na naravne meje. Proti zahodu zvezno prehajajo v Zahodne Slovenske gorice, zato tu mejo najpogosteje potegnemo po mejah občin Lenart in Sveti Jurij v Slovenskih goricah ter Pesnica in Maribor. Na severu jih obrobļjata reka Mura in Apaško polje, na vzhodu Ščavniška dolina in na jugu Pesniška dolina.

Vzhodne Slovenske gorice ali **Ljutomersko-Ormoške gorice** se delijo na mikroregije **vzhodne Ljutomersko-Ormoške gorice**, **zahodne Ljutomersko-Ormoške gorice** in **Spodnje Mursko polje**. Gre za terciarni del Slovenskih goric, ki se je v preteklosti najtesneje navezoval na naselji Ljutomer in Ormož. Na severu mejijo na Spodnje Mursko polje, na zahodu v dolini Sejanskega potoka prehajajo v Srednje Slovenske gorice, na vzhodu na hrvaški strani v Medžimurske gorice, na jugu pa v ravnino Ptujskega polja in Dobrave.

Ormoške gorice so v tektonskem smislu krilo in teme Koške antiklinale (poimenovane

Vinorodne vzhodne Ljutomersko-Ormoške gorice. Foto: Matevž Lenarčič.

Mikroregije obpanonske severovzhodne Slovenije z označenimi Slovenskimi goricami. Avtor: Igor Žiberna.

po naselju Kog), ki poteka v smeri jugozahod–severovzhod in je nadaljevanje antiklinale iz Halož. V temenu je antiklinala erodirana, zato je tu njeno jedro, ki ga sestavljajo miocenski (tortonski) laporji, razgaljeno. Zaradi precejšnje premočrnosti dolin je odtok hladnega zraka s pobočij neoviran, kar izrazito godi posebnim kulturam. Izteki stranskih dolin se običajno zaključijo v majhnih, proti jugu obrnjenih in amfiteatralno oblikovanih pobočjih, ki so kot nalašč za gojenje vinske trte. Ob vsem tem ni čudno, da je delež vinogradov prav tu največji v vseh Slovenskih goricah in med največjimi v Sloveniji sploh. Vzhodne Slovenske gorice so v podnebnem smislu tipična obpanonska pokrajina z izrazitimi celinskimi toplotnimi in vlažnostnimi potezami.

Večje možnosti za zaposlovanje v Ormožu in Ljutomeru, pa tudi v manjših centralnih naseljih, ter boljše prometnice so povzročile rast deleža dnevnih migrantov, hkrati pa prispevale k zmanjšanemu izseljevanju. V kmetijstvu ima že od 10. stoletja naprej pomembno vlogo vinogradništvo. K njegovemu razmahu so prispevale ugodne naravne razmere in bližina večjih središč (Ormož, Ljutomer), iz katerih je dotekal kapital meščanstva in cerkvenih ustanov. Mesta so bila hkrati tudi točke, iz katerih so po trgovskih poteh razvažali vino. V zadnjem desetletju 19. stoletja je tudi Vzhodne Slovenske gorice prizadela trtna uš. Obnova vinogradov je stekla le na najkakovostnejših legah. Ob tem se je vinogradniška posest domačinov skrčila, saj niso zmogli stroškov obnove. Razlike med zahodnimi in vzhodnimi Ljutomersko-Ormoškimi goricami so zaznavne tudi v rabi tal. V vzhodnem delu je več

vinogradov, ki kažejo na večji pomen vinogradništva, v zahodnem pa več njiv in travnikov, s čimer je poudarjena vloga poljedelstva in živinoreje.

Slovenskim goricam poleg geoloških, reliefnih in podnebnih značilnosti dajejo zelo pomemben pečat prsti. Na ravninah na karbonatnem produ prevladujejo rendzine, na silikatnih odkladninah pa kisle rjavice (distrične rjave prsti). V splošnem so za kmetijsko rabo primernejše rendzine, kar se kaže tudi v gostejši poselitvi teh območij. Ob vznožju pobočij so potoki nasipavali drobnejše gradivo, zato so tam nastale vlažnejše glinaste (oziroma ilovnate, kot takim pravijo kmetje) prsti, primernejše za travnike. Prsti so ponekod vlažnejše tudi tam, kjer so posekali gozd na glinasti podlagi. Na poplavnih ravninah, kjer so prsti nerazvite in plitve, se najpogosteje pojavljajo obrečni logi ali gozdovi, imenovani dobrove, čeprav hrast v njih ne prevladuje več.

V obpanonski severovzhodni Sloveniji lahko opredelimo tri pedogeografske regije:

- Holocenske ravnice s prevlado obrečnih in oglejenih prsti. Ta regija se deli na enote nižjega reda ob Dravi in njenih levih pritokih ter ob Ščavnici. Prsti ob Dravi so plitve do srednje globoke in globoke. Na plitvih prsteh se pojavljajo predvsem logi, globlje pa so dovolj kakovostne za travnike in pašnike. Nekoliko bolj v stran od reke se je usedalo tudi drobnejše gradivo (glina in melj), zato so tam zaradi zadrževanja podtalnice nastale obrečne oglejene prsti, primerne za travnike. Podobna prst – evtrični hipoglej – se je razvila tudi ob Pesnici, Rogoznici in Grajeni, kjer na dnu dolin prav tako prevladujejo travniki.
- Pleistocenske terase s prevlado distričnih rjavih prsti, rankerjev in psevdogleja se pojavljajo na višjih terasah ob Dravi, tam, kjer se prepletajo kremenovi prodniki ter prodniki iz metamorfni in magmatskih kamnin. Na takih odkladninah so se razvili distrične rjave prsti in distrični ranker, ki so primerni za obdelovalna zemljišča. V okolici Dornave so se na pleistocenski ilovici razvile evtrične rjave prsti, ki so na obrobju, proti dolinama Pesnice in Rogoznice, oglejene in primerne za travnike ter njive. Na široki terasi Središkega polja je na pleistocenskih glinah nastal psevdoglej, ki je za kulturne rastline neprimeren, zato na njem predvladuje gozd.
- Terciarnе gorice s prevlado rendzine, evtričnih in distričnih rjavih prsti ter psevdogleja. Prsti so primerne za gojenje posebnih kulturnih rastlin (vinska trta, sadno drevje). V osrednjih Slovenskih goricah se na nekarbonatnih kamninah pojavljajo distrične rjave prsti, ponekod tudi psevdogleji. Na obeh je na položnem površju možno gojiti njivske kulture, na distrični rjavi prsti pa na strmejšem površju tudi vinsko trto in sadno drevje. V Vzhodnih Slovenskih goricah na laporju prevladujejo evtrične rjave prsti, na katerih so večinoma vinogradi in sadovnjaki (Vidic in sodelavci 2015).

Postaja 2: Jarčev vrh – spreminjanje rabe tal na območju Svečinskih goric

Najzahodnejši del Slovenskih goric so Svečinske gorice. Sestavljajo jih starejše miocenske kamnine. Gre za večinoma marinske laporje, peščenjake in glin, ki se jim v posameznih zaplatah pridružijo litotamnijski apneci (Kert 1994). Zaradi odpornejših kamnin se Svečinske gorice od preostalih Slovenskih goric razlikujejo predvsem po večjih absolutni in rela-

Položaj Svečinskih gor na območju severovzhodne Slovenije.

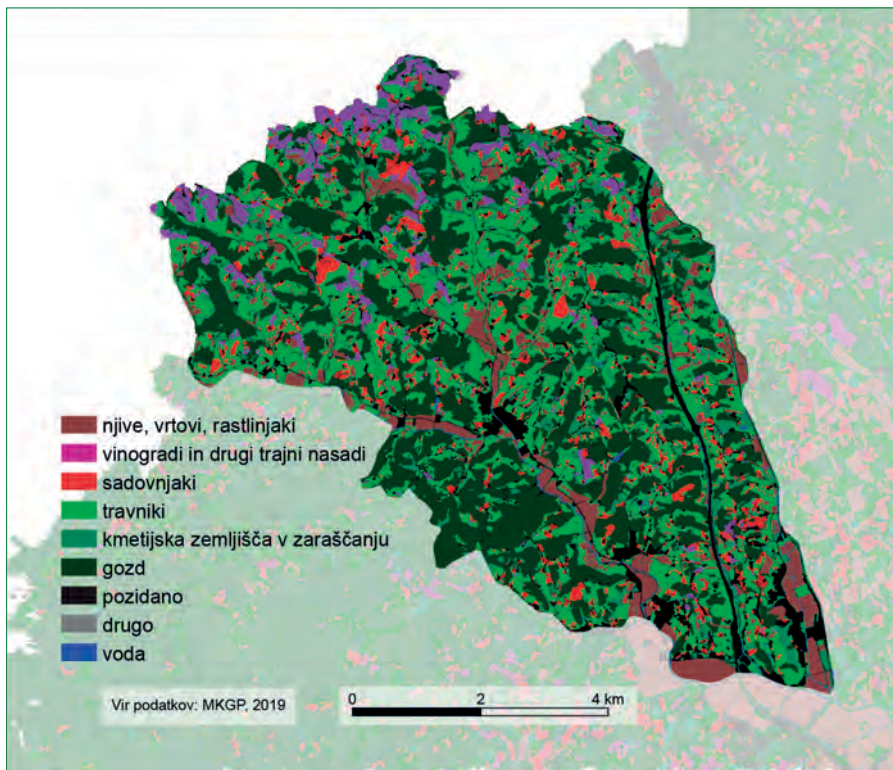
tivni višini. To je pomembno predvsem za vinogradništvo, saj je delež površja v toplotnem pasu nadpovprečen.

Leta 2000 so na območju Svečinskih gor na skupno 5626,9 ha prevladovali travniki (1837,3 ha ali 32,7 % površja), ki so jim sledili gozd (1584,2 ha ali 28,2 %), njive in vrtovi (688,3 ha ali 12,2 %), pozidana zemljišča (483,9 ha ali 8,6 %), sadovnjaki (476,5 ha ali 8,5 %) in vinogradi (364,7 ha ali 6,5 %). Zemljišča v zaraščanju so zavzemala 81,9 ha ali 1,5 % površja.

Leta 2015 je bila sestava rabe tal nekoliko spremenjena. Prevladoval je gozd (1804,6 ha ali 32,1 %), sledili pa so travniki (1768,8 ha ali 31,4 %), njive in vrtovi (572,5 ha ali 10,2 %), pozidana zemljišča (432,8 ha ali 7,7 %), zemljišča v zaraščanju (358,1 ha ali 6,4 %), sadovnjaki (355,2 ha ali 6,3 %) in vinogradi (317,4 ha ali 5,6 %).

Absolutno so se najbolj povečala zemljišča v zaraščanju (za 276,2 ha ali 4,9 %), kar je tudi največja sprememba nasplah, tudi v relativnem pogledu. Velik porast je zaznaven tudi pri gozdnih zemljiščih (za 220,4 ha ali 3,9 %). Vse kategorije obdelovalnih zemljišč so se zmanjšale, najbolj sadovnjaki (za 121,3 ha ali 2,2 %), njive in vrtovi (za 115,7 ha ali 2,1 %) ter vinogradi (za 47,4 ha ali 0,8 %).

Površina njiv se je krčila predvsem na dnu dolin Pesnice ter njenih pritokov Svečinskega, Slatinskega, Plačkega in Špičniškega potoka. Krčenje je zaznavno tudi v dolini Dobrenjskega

Raba tal v Svečinskih gorah leta 2019. Avtor: Igor Žiberna.

potoka, kar pa je slejkoprej posledica novozgrajene avtoceste. Nekaj večjih kompleksov njiv se je umaknilo tudi na dnu doline Cirknice v skrajnem jugovzhodnem delu obravnavanega območja. Površina njiv in vrtov se je najbolj krčila na blago nagnjenem površju, ki je primerno za poljedelstvo: od 115,7 ha se je na naklonih do 10° umaknilo kar 70,1 ha ali 60,6 % njiv, na naklonih do 15° pa 90,8 ha ali 78,5 %. V tovrstnih primerih torej ne gre za krčenje, ki bi bilo posledica racionalizacije oziroma prilagajanja težjim obdelovalnim razmeram zaradi velikih strmin. Kar 32,8 % zemljišč, na katerih se je površina njiv zmanjšala, ima naklon manjši od 2°, gre torej za ravninska območja. Krčenje površine njiv in vrtov je nelogično tudi z vidika rodovitnosti; največje umike je namreč zaznati na območjih evtričnih rjavih prsti na miocenskih kamninah, ki so poleg rigolanih prsti (te se kot antropogeni tip prsti pojavljajo predvsem na območjih nekdanjih in zdajšnjih vinogradov, torej na večjih strminah) najbolj rodovitne na območju Svečinskih gor. Na teh prsteh se je površina njiv in vrtov zmanjšala za kar 57,2 %.

Površina sadovnjakov se je zmanjševala tako v nižinskem pasu z relativnimi višinami do 25 m (za 18,2 ha ali 15,0 %), še najbolj pa na prehodnem območju med nižinskim in toplo-nim pasom (za 64,4 ha ali 53,1 %). Na žalost je kar 75,5 % sadovnjakov na najboljših južnih,

jugozahodnih in jugovzhodnih ekspozicijah. Kar 93,1 % od vseh, ki so spremenili namembnost, je bilo na najbolj obsevanih pobočjih, ki letno prejmejo več kot 1000 kWh/m² globalnega sončnega obsevanja.

Zemljišča v zaraščanju so se v Svečinskih goricah povečala predvsem v severnem in zahodnem obmejnem delu ter v južnem, jugovzhodnem in vzhodnem delu. Nova zemljišča v zaraščanju je mogoče opaziti tudi vzdolž novozgrajene avtoceste v dolini Dobrenjskega potoka, kjer je do opuščanja kmetovanja prišlo zaradi drobljenja parcel. Njihovo povečanje je najizrazitejše prav v nižinskem pasu z relativnimi višinami do 25 m. V tem pasu je bilo leta 2000 le 6,8 ha zemljišč v zaraščanju, nato pa se je do leta 2015 ta površina povečala na kar 91,3 ha, kar je več kot 13-kratno povečanje. Tudi gozdna zemljišča so se povečala na območju celotnih Svečinskih goric, malce bolj izrazita rast pa je bila zaznavna na območju med Svečinskim in Plačkim potokom ter v južnem in vzhodnem delu obravnavanega območja. Na kar 128,7 ha (7,1 %) sedanjih gozdnih zemljišč so bili še leta 2000 travniki, na 51,0 ha (2,8 %) je bila mešana raba zemljišč, na 38,7 ha (2,1 %) so bila zemljišča v zaraščanju in na 37,8 ha (2,0 %) sadovnjaki. Gozd je najbolj napredoval na majhnih relativnih višinah, od vseh novih gozdnih zemljišč jih je kar 168,4 ha (76,6 %) na relativnih višinah do 75 m. Nova pozidana zemljišča so predvsem posledica suburbanizacije. Sklenjeno so nastala predvsem na območjih v jugovzhodnem in južnem delu obravnavanega območja: v Pesniški dolini (v Pesnici pri Mariboru, med Dolnjo Počehovo in Gradiško ter v Zgornji Kungoti), v dolini Svečinskega potoka (Svečina) ter med Svečino in Ciringo. Pozidana zemljišča so se povečala tudi na račun novozgrajene avtoceste in njej pripadajoče infrastrukture v dolini Dobrenjskega potoka.

Najpogostejše smeri sprememb rabe tal so bile njive v travnike (na 243,1 ha ali 4,3 % celotnega površja obravnavanega območja), travniki v zemljišča v zaraščanju (212,5 ha ali 3,8 %), sadovnjaki v travnike (138,6 ha ali 2,5 %), travniki v njive (137,6 ha ali 2,4 %) in travniki v gozd (128,6 ha ali 2,3 %). Pogoste pa so bile še spremembe travnikov v sadovnjake (83,1 ha), vinogradov v travnike (59,9 ha), travnikov v pozidana zemljišča (59,0 ha), mešane rabe zemljišč v gozd (50,7 ha) in sadovnjakov v zemljišča v zaraščanju (49,7 ha).

Svečinske gorice od nekdanj veljajo za tipično vinogradniško pokrajino (Zupanič 1969; Šilih 1979; Kert 1994). Prav zato spremembe površine vinogradov prikazujemo v ločenem poglavju. V analizi sprememb rabe tal smo obdobje obravnave razširili vse do leta 1824, za katerega so na razpolago prvi natančni podatki o zemljiški rabi.

Površina vinogradov se je od leta 2000 do leta 2015 s 364,7 ha (6,5 %) zmanjšala na 317,4 ha (5,6 %), torej za 47,4 ha ali v povprečju za slabe 3 ha letno. Vinogradniška zemljišča so se umaknila predvsem v severnem in severozahodnem delu Svečinskih goric, kjer je ponekod šlo tudi za opuščanje večjih kompleksov. Od skupno 364,7 ha vinogradov leta 2000 se jih je do leta 2015 ohranilo 251,0 ha ali 68,8 %. 60,0 ha (16,5 %) vinogradov je prešlo v travnike, 16,6 ha (4,6 %) v zemljišča v zaraščanju, 14,7 ha (4,0 %) v gozd, 9,2 ha (2,5 %) v sadovnjake in 8,5 ha (2,3 %) v njive.

Zanimiva je primerjava nekaterih za vinogradništvo pomembnih naravnih, predvsem topoklimatskih dejavnikov z dejansko razširjenostjo vinogradov. Leta 2015 so bili vinogradi seveda osredotočeni v toplotnem pasu; na relativnih višinah pod 50 m je bilo le 15 ha (4,8 %) vinogradov. Največ jih je bilo na relativnih višinah med 75 in 100 m (120,5 ha ali 38,0 %).

Značilna raba tal na območju Svečinskih goric. Foto: Bojan Erhartič.

Čeprav Svečinske gorice veljajo za območje z najbolj strmimi pobočji v Slovenskih goricah, pa vinogradov na večjih strminah zaradi otežene in dražje strojne obdelave ni v pričakovani meri. Delež vinogradov se z večanjem naklona pobočij sprva sicer povečuje, vendar le do naklonskega razreda od 15 do 20°, v katerem vinogradi dosežejo največji obseg (122,7 ha ali 38,6 % od vseh vinogradov), nato pa se njihov delež kljub ugodnejšim topoklimatskim razmerah na prisojeh zmanjšuje. Pričakovano je, da se delež vinogradov povečuje tudi z večanjem globalnega sončnega obsevanja. Največ (132,2 ha ali 41,6 % od vseh vinogradov) jih je na območjih, ki letno prejmejo več kot 1200 kWh/m². Velika večina vinogradov je tako na prvorazrednih vinogradniških zemljiščih (245,6 ha ali 77,5 % od vseh vinogradov), medtem ko jih je na drugorazrednih legah le 56,3 ha ali 17,8 %.

Kljub vsemu je vinogradniški potencial zlasti na prvorazrednih legah še vedno neizkoriščen. Leta 2015 so na 1218,8 ha zemljišč s prvorazrednimi vinogradniškimi legami (te predstavljajo kar 21,7 % vsega površja Svečinskih goric) s 396,4 ha (32,5 %) prevladovali travniki, ki jim je sledil gozd (prekrival je 237,8 ha ali 19,5 % prvorazrednih leg), vinogradi pa so bili z 245,6 ha (20,2 %) šele na tretjem mestu. Na prvorazrednih vinogradniških legah je bilo le malce manj tudi zemljišč v zaraščanju (237,8 ha ali 9,1 %), občutno manj pa sadovnjakov (104,3 ha ali 8,6 %). Če bi samo na prvorazrednih legah vinogradniška zemljišča razširili na račun sedanjih travnikov, gozdov in zemljišč v zaraščanju, bi pridobili 744,6 ha prvorazrednih vinogradov, s čemer bi se njihova površina povečala za 2,3-krat. Na območju Svečinskih goric je torej izjemen vinogradniški potencial, ki pa je na žalost slabo izkoriščen.

Čeprav se je v Svečinskih goricah delež vinogradov v zadnjih desetletjih zmanjšal, jim vinogradi na južnih legah še vedno dajejo prepoznavno podobo. Foto: Igor Žiberna.

V preteklosti je bila v Svečinskih goricah vinska trta bolj razširjena. Na podlagi analize zemljevidov Franciscejskega katastra iz leta 1824 lahko ugotovimo, da so takrat vinogradi pokrivali 852,5 ha obravnavanega območja ali 15,2 % površja. Leta 2000 jih je bilo le še 364,7 ha (6,5 %), leta 2016 pa 317,4 ha (5,6 %). Omeniti velja, da se je površina vinogradov ob koncu 19. stoletja zaradi pojava trtne uši močno zmanjšala, obnova vinogradov pa je potekala na ameriški podlagi, ki je bila ekološko zahtevnejša in med drugim občutljivejša za pozebo. Vinogradi so se tako v večji meri ohranili na topoklimatsko ugodnejših legah. To dokazuje tudi ugotovitev, da je bilo leta 1824 kar 13,3 % vinogradov na relativnih višinah pod 50 m (zdaj le še 4,8 %). Leta 1824 je bilo na prvovrzednih legah 68,8 % od vseh vinogradov (zdaj 77,5 %). Res pa je, da se je površina vinogradov zmanjšala predvsem na strmih legah; na naklonih do 20° je bilo leta 1824 58,3 % od vseh vinogradov, leta 2015 pa že 76,8 %. Premiku vinogradniških zemljišč na manj strme lege je zagotovo odločilno botroval prehod z ročne na večinoma strojno obdelavo vinogradov. Ta se na večjih naklonih močno podraži, manjša je tudi varnost pri delu.

Povzamemo lahko, da so se kljub zmanjšanju vinogradniških zemljišč ta osredotočala na ugodnejših legah, ki pa so v Svečinskih goricah še vedno premalo izkoriščene.

Postaja 3: Zavrh – podnebne značilnosti Slovenskih goric

Podnebne značilnosti so eden od najpomembnejših dejavnikov, ki vpliva na rabo tal. Slovenija po Köppnovi podnebni tipizaciji spada v podnebni tip Cfb (zmernotopli podnebni tip), v katerem je srednja temperatura najtoplejšega meseca nižja od 22,0 °C, najmanj štiri mesece pa imajo srednjo mesečno temperaturo nad 10,0 °C. Podnebno ima obpanonska severovzhodna Slovenija prehodni značaj, saj se na tem območju mešajo osrednjeslovenski in panonski podnebni vplivi. Za večino Slovenije velja, da nastopijo najnižje oziroma najvišje temperature v mesecu, ki sledi zimskemu oziroma poletnemu solsticiju, torej januarja in julija. Glede na to, da obravnavano ozemlje zajema zelo majhen del Zemljinega površja, dejavnika, kot sta zemljepisna širina ali oddaljenost od morja, ne prihajata tako močno do izraza, saj ima večji pomen relativna višina.

Najnižje srednje januarske temperature beležijo meteorološke postaje, ki so bodisi na dnu kotlin in dolin bodisi nad toplotnim pasom, ki se pričinja 30 m nad njihovim dnem in sega do relativne višine približno 200 m.

Zaradi nazornosti smo v prikaz podnebnih značilnosti zajeli tudi meteorološke postaje iz sosednjih pokrajin. Podatki se nanašajo na obdobje 1961–1990. Murska Sobota ima srednjo januarsko temperaturo –2,5 °C, k čemur pa poleg majhne relativne višine prispevajo izrazitejše celinske podnebne poteze. Na vseh meteoroloških postajah v obpanonski severovzhodni Sloveniji je najtoplejši mesec julij. Opazimo lahko, da poleg mikrolokacije meteorološke postaje na srednjo julijsko temperaturo vpliva tudi stopnja celinskosti.

Najvišjo srednjo julijsko temperaturo ima Turški Vrh v Halozah (20,1 °C), ki mu sledijo Lendava (19,7 °C), Jeruzalem (19,5 °C) in Maribor (19,5 °C).

Eden od dobrih kazalnikov celinskih podnebnih potez nekega kraja je razlika med srednjo aprilsko in srednjo oktobrsko temperaturo. Spomladi se namreč morje segreva počasneje kot kopno, zato nekoliko zavira segrevanje kopnega. Jeseni pa morje dodatno blaži učinke sicer hitro ohlajajočega se kopnega. V celinskem delu Slovenije tega učinka ni, zato višje aprilске temperature označujejo močnejše celinske poteze nekega kraja. V severovzhodni Sloveniji lahko opazimo naraščajočo celinskost v smeri od zahoda proti vzhodu. Največje temperaturne razlike v prid meseca aprila so na postajah Murska Sobota (0,3 °C), Lendava (0,2 °C) in Veliki Dolenci na Goričkem (0,2 °C), pa tudi na postaji Pragersko (0,1 °C). V Mariboru je oktober za 0,2 °C toplejši, kar pomeni, da so celinski vplivi močnejši v južnem delu Dravskega polja kot v njegovem severnem delu. Ta je prek Ptujskega polja bolj izpostavljen vplivom iz Panonske nižine. Večje temperaturne razlike v prid oktobra so v zahodnem delu obravnavanega ozemlja.

Večina meteoroloških postaj v severovzhodni Sloveniji ima srednje letne temperature med 9 in 10 °C. Izstopata meteorološki postaji Turški Vrh (10,0 °C) in Lendava (10,1 °C), obe locirani v toplotnem pasu. Podobno kot pri srednjih mesečnih temperaturah lahko odvisnost od relativne višine opazimo tudi pri srednjih mesečnih ekstremnih temperaturah. Najnižje srednje januarske minimalne temperature beleži postaja Murska Sobota (–6,7 °C). Nizke vrednosti so posledica temperaturne inverzije v Dravski dolini in na večjih ravninskih območjih (Dravsko, Ptujsko, Središko in Mursko polje). Srednje julijske maksimalne tempera-

Srednjepesniška depresija z Lenartom v Slovenskih goricah v ozadju. Gre za stičišče Pesniške doline ter stranskih dolin potokov Globovnice, Velke in Drvanje. Zaradi majhnega strmca se ob anticiklonalnih vremenskih tipih v hladni polovici leta tu pogosto zbira hladen zrak, zato se pogosteje pojavljajo nizke temperature in megla. Foto: Igor Žiberna.

ture so najvišje na postaji Lendava (25,8 °C), ki ji sledijo postaje Pragersko in Turški Vrh (obe 25,5 °C), Murska Sobota (25,3 °C) in Maribor (25,1 °C). V splošnem lahko pri tem kazalniku opazimo dokajšnjo izenačenost. Podobno kot pri srednjih mesečnih temperaturah tudi pri srednjih maksimalnih mesečnih temperaturah najtoplejšemu juliju sledijo avgust, junij, september in maj. Srednje maksimalne oktobrske temperature so v celotni severovzhodni Sloveniji višje od aprilskih, vendar je v Prekmurju razlika manjša (v Murski Soboti le 0,3 °C v prid oktobra) kot v njenem subalpskem delu (v Radljah ob Dravi je kar 1,1° C v prid oktobra). Nekaj k temu zagotovo prispevajo oktobrske singularitete jasnega in razmeroma toplega vremena, imenovane babje poletje (Žiberna 2000).

Znano dejstvo je tudi zmanjševanje količine padavin od zahodnega dela Slovenije proti vzhodnemu. Podobno sliko kot za celo Slovenijo v nekoliko manjših dimenzijah zaznavamo tudi v severovzhodni Sloveniji. Letno prejmeta največ padavin postaji Radlje ob Dravi (1216,2 mm) in Šmartno pri Slovenj Gradcu (1210,1 mm). Med 1000 in 1200 mm padavin prejmejo postaje Turški Vrh (1168,0 mm), Slovenske Konjice (1068,8 mm) in Maribor (1038,9 mm), manj kot 1000 mm pa postaje Pragersko (999,2 mm), Jeruzalem (953,0 mm), Veliki Dolenci (816,0 mm), Lendava (808,7 mm) in Murska Sobota (807,0 mm). Opazimo lahko torej pasovitost, potekajočo od jugozahoda proti severovzhodu:

- v prvem pasu sta najbolj namočeni postaji v severovzhodni Sloveniji Šmartno pri Slovenj Gradcu in Radlje ob Dravi (več kot 1200 mm padavin letno);
- v drugem, prehodnem pasu (med 1000 in 1200 mm padavin letno) so postaje Slovenske Konjice, Maribor in Turški Vrh;
- v tretjem, najmanj namočenem pasu (manj kot 1000 mm padavin letno) so postaje Pragersko, Jeruzalem, Veliki Dolenci, Lendava in Murska Sobota.

Opazimo lahko, da celinski podnebni vplivi prek Ptujskega polja segajo še na južno Dravsko polje, kar smo ugotovili že pri temperaturnih razmerah, zato Pragersko letno prejme slabih 40 mm manj padavin kot okrog 15 km severneje ležeči Maribor in slabih 70 mm manj kot okrog 20 km zahodnjeje ležeče Slovenske Konjice.

Zanimiva in za podnebno regionalizacijo pomembna je tudi razporeditev padavin prek leta. Uveljavljen kriterij za določanje higrične kontinentalnosti je delež padavin v vegetacijski dobi (od aprila do septembra) od celotne letne količine padavin. Ugotovimo lahko, da imata največji delež padavin v vegetacijski dobi meteorološki postaji Murska Sobota (63,0 %) in Veliki Dolenci (62,0 %), najmanjšega pa postaje Jeruzalem (59,1 %), Lendava (59,4 %) in Turški Vrh (59,6 %). V Lendavi in Jeruzalemu si lahko manjši delež poletnih padavin razlagamo z njihovo večjo količino v času sekundarnega maksimuma novembra, ko sta v naših krajih kar dve padavinski singulariteti. Takrat Jeruzalem prejme 10,0 %, Lendava pa 10,1 % letne količine padavin. Primarni minimum padavin v severovzhodni Sloveniji je bodisi februarja bodisi januarja. Zanimivo je, da je maja mogoče zaznati nekoliko zmanjšan trend rasti mesečne količine padavin. Kar sedem postaj (Slovenske Konjice, Pragersko, Radlje ob Dravi, Jeruzalem, Lendava, Murska Sobota in Veliki Dolenci) ima primarni maksimum padavin julija. Zelo enotno pa se na vseh postajah severovzhodne Slovenije pojavlja sekundarni minimum (povsod oktobra, ki sledi razmeroma suhemu septembru).

Povzamemo lahko, da se letna količina padavin v severovzhodni Sloveniji zmanjšuje od jugozahoda proti severovzhodu. Razporeditev padavin prek leta ima dva maksimuma (primarnega julija oziroma junija, sekundarnega novembra) in dva minimuma (primarnega februarja oziroma januarja, sekundarnega oktobra) (Žiberna 2000).

Postaja 4: Osek – osameli kras Slovenskih goric, podzemni kamnolom

Kamnine na območju Slovenskih goric so večinoma miocenski sedimenti, nastali na dnu zaliva Panonskega morja, ki se je v mlajšem terciarju postopoma umikalo proti jugovzhodu. V isti smeri se spreminja tudi starost kamnin. Na zahodu prevladujejo helvetski sedimenti (lapor, peščenjak, konglomerat), ki prek tortonskih na območju Osrednjih Slovenskih goric prehajajo v sarmatske. Slednji so se odlagali že v polslanem morju. Proti vzhodu se nato nadaljujejo v panonske in pliocenske sedimente, med katerimi je več peska in proda.

Med laporjem in peščenjakom se na posameznih območjih pojavlja tudi miocenski apnenec (večinoma iz tortona, v Osrednjih Slovenskih goricah lahko tudi iz sarmata) s prehodi v peščenjak. Na takih območjih se pojavljajo zaplate osamelega krasa z nekaterimi kraškimi pojavi, kot so kraške jame (Plač, Voličina, Jakobski dol), vrtače (gozd Hrastovenjek

Vhod v podzemni kamnolom v Oseku. Foto: Igor Žiberna.

zahodno od gradu Hrastovca, Hum in Pečice pri Dupleku, okolica gradu na Tratah) in kraški izviri (Duplek). Iz sarmatskih apnencev in apnenih peščenjakov je zgrajena tudi vzpetina nad Muro, na kateri stoji Radgonski grad.

V preteklosti so apnenc in apneni peščenjak pogosto izkoriščali kot gradbeni kamen in številnih površinskih (Ciringa, Trčova, Pečice) in podzemnih kamnolomih (Osek). Mnogi temelji starejših stavb in portali cerkva so narejeni prav iz „oseške rude“, značilno rumenkasto obarvanega peščenega apnenca. Podzemne kamnolome v Oseku so opustili v petdesetih letih 20. stoletja.

Na osamelem krasu so prsti manj kakovostne, zato ta območja pogosto pokriva gozd (Kert 1994).

Postaja 5: Stavešinci – izviri mineralne vode in mofete

Slovenske gorice pripadajo geotektonski enoti Panonskega bazena, ki je nastal s pogreznjem in širitvijo sedimentacijskih bazenov Centralne Paratetide, ob trku Jadranske in Evropske litosferske plošče v miocenu (Saftić in sodelavci 2003). V geološki zgradbi je zato mogoče prepoznati sorazmerno gosto prepredenost tektonskih prelomov različnih smeri. Ob teh na površje uhajajo različni plini, ki, pomešani z vodo, ustvarjajo številne vrele mineralne vode.

Vrelce v okolici Radencev so že v 19. stoletju začeli izkoriščati v komercialne namene,

Mofeta »Slepica« na Stavešinskem Vrhu je ena bolj znanih mofet pri nas. Foto: Igor Žiberna.

Urejen izvir mineralne vode v Ivanjševcih ob Ščavnici. Ob iztoku slatine se nabira železov oksid in daje sedimentom značilno barvo. Foto: Igor Žiberna.

obstajajo pa še številni drugi, ki jih ne črpajo. Te pogosto s pridom izkoriščajo domačini. Obstojnost naravne slatine domačini podaljšujejo z dodajanjem citronke, saj sicer slatina po nekaj dneh potemni in ni več pitna.

Nekaj takih naravnih virov je v Benediktu (trije), Nuskovi, Lenartu in Pesnici, najštevilnejši pa so v Ščavniški dolini. Viri so praviloma poimenovani po bližnji domačiji ali naselju, na primer lhovska, Ivanjševska, Lokavska, Polička, Radvenska, Ujterska in Verjanska slatina. Zanimivo je, da viri slatine na radenski in ščavniški strani najbrž niso hidrogeološko povezani (Žlebnik 1975). Izvor plina v mineralnih vodah je prvi interpretiral Šlebinger (1955), ki meni, da izhaja iz magmatskih kamnin, ki oddajajo CO₂ počasi in stalno, čeprav so že ohlajene.

Žlebnik (1975) je izvor ogljikovega dioksida pojasnjeval na dva načina. Prva hipoteza je, da izhaja iz globoko ležečega magmatskega telesa, ki je v srednjem pliocenu prodrlo v metamorfne kamnine in se ohlajalo, pri čemer je izhajal plin, ki se je raztopljen nabiral in kopičil v poroznih neogenskih plasteh. Po drugi hipotezi je plin nastal s kemijskimi reakcijami pri temperaturah od 50 do 120 °C iz laporjev. Pezdič (2003) meni, da je CO₂ nastal v pliocenu in pleistocenu z dekarbonatizacijo dolomita v prisotnosti kremenice in silikatov, predvsem mineralov glin, v temperaturnem razponu od 80 do 150 °C.

Na obravnavanem območju so znane predvsem mofete v Stavešincih, na Staveškem Vrh (Slepica) in v Rihtarovcih jugovzhodno od Radencev. Verjetno najbolj znana je Slepica na Staveškem Vrh. V bistvu gre za dve mokri mofeti, iz katerih izhajajo visoke koncentracije CO₂. Te so pogubne za žuželke, ki se predolgo zadržujejo v njuni okolici, ob daljšem zadrževanju v neposredni bližini pa so lahko škodljive tudi za človeka. Po izročilu je Slepica dobila ime po svojem učinku na nizko leteče ptiče, ki naj bi zaradi negativnega vpliva CO₂ pri letu čez mofeto »oslepli« oziroma postali omamljeni (Šlebinger 1955).

Postaja 6: Benedikt – geotermalni potencial Slovenskih goric

Območje severovzhodne Slovenije spada v pas z manjšo globino Mohorovičičeve diskontinuitete. Na območju med vzhodnimi odrastki Alp in Karpati je litosferska plast namreč stanjšana, zato so termični in nekateri drugi vplivi iz notranjosti bolj izraženi. Večji geotermalni potencial se kaže v večjem številu termalnih virov, izvirov mineralne vode in v nekaterih postvulkanskih pojavih, kot so mofete. Vse to lahko najdemo v severovzhodni Sloveniji, tudi na območju Srednjih in Vzhodnih Slovenskih goric.

Na podlagi zbranih podatkov iz različnih vrtin je bilo ugotovljeno, da na območju severovzhodne Slovenije geotermična stopnja zlasti v vrhnji plasti ponekod preseže 65 °C/km (svetovno celinsko povprečje je 30 °C/km) (Lapanje in sodelavci 2007).

V globini 500 m so na območju Karavank in Kamniško-Savinjskih Alp temperature pod 14 °C, na območju Vzhodnih Alp (Pohorje in Kozjak) pa večinoma ne presežejo 23 °C. V Celjski in Velenjski kotlini so ponekod višje od 26 °C. Vzhodno od Drave in Maribora so temperature skoraj povsod višje od 30 °C. Najvišje so na Murskosoboškem pragu, od Lenarta v Slovenskih goricah na zahodu do Moravskih Toplic na severovzhodu, kjer so večinoma višje od 38 °C, pri Benediktu in Radencih pa presegajo celo 46 °C. Rahlo povišanje glede na okoliške vredno-

sti opazimo le še pri Lendavi in v Murskem gozdu. Na globini 1000 m sta s temperaturami nad 46 °C zaznavna toplotna odklona na območjih Benedikta in Murske Sobote (Moravske Toplice), v večjih globinah pa benediški toplotni odklon ni več tako izrazit. V globini 3000 m temperature vzhodno od črte Maribor–Rogaška Slatina povsod presegajo 100 °C, najvišje pa so v vzhodnem Pomurju, kjer ponekod presegajo 145 °C (Lapanje in sodelavci 2007).

Prav ta razkritja so v devetdesetih letih prejšnjega stoletja porodila razmišljanja, da bi v Benediktu termalno vodo veljalo pričeti izkoriščati za gospodarske in turistične namene. Vrtine so že narejene, vendar na žalost vsaj turistični del projekta še ni zaživel.

Literatura in viri:

- Kert, B. 1994: Zahodne Slovenske gorice. Regionalna geografska monografija Slovenije, 9. del, Severni subpanonski svet. Geografski inštitut Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU. Ljubljana, str. 107–122.
- Lapanje, A., Bäk, R., Budkovič, T., Domberger, G., Götzl, G., Hribernik, K., Kumelj, Š., Letouzé-Zetula, G., Lipiarski, P., Poltnig, W., Rajver, D. 2007: Geotermalni viri severne in severovzhodne Slovenije. Elaborat, Geološki zavod Slovenije. Ljubljana, 124 str.
- Pezdíč, J. 2003: Origin and migration of gases in the Pannonian sedimentary basin. Proceedings of ICGG7, str. 47–49.
- Saftić, B., Velić, J., Sztano, O., Juhazs, G., Ivković, Ž. 2003: Tertiary Subsurface Facies, Source Rocks and Hydrocarbon Reservoirs in the SW Part of the Pannonian Basin. *Geologica Croatica* 56. Hrvatski geološki inštitut, Hrvatsko geološko društvo. Zagreb, str. 101–122.
- Šilih, F. 1979: Nekateri elementi geografskega razvoja Svečinskih goric. Mariborsko Podravje: zbornik 11. zborovanja slovenskih geografov. Geografsko društvo Slovenije. Maribor, str. 113–125.
- Šlebinger, C. 1955: O sulfidih v pomurskih slatinah ter njihovem pomenu za nastanek slatin. *Geologija* 3. Geološki zavod Slovenije. Ljubljana, str. 226–230.
- Vidic, N. J., Prus, T., Grčman, H., Zupan, M., Lisec, A., Kralj, T., Vrščaj, B., Ruprecht, J., Šporar, M., Suhadolc, M., Mihelič, R., Lobnik, F. 2015: Tla Slovenije s pedološko karto v merilu 1: 250.000. Evropska komisija, Skupni raziskovalni center. Luksemburg, 152 str.
- Zupanič, I. 1969: Zgodovina vinogradništva Slovenskih goric. Založba Obzorja. Maribor, 144 str.
- Žlebnik, L. 1975: Hidrogeološke raziskave mineralne vode v Radencih v letu 1974: letno poročilo o rezultatih raziskovalne naloge. Elaborat, Geološki zavod Slovenije. Ljubljana, 25 str.
- Žiberna, I. 2000: Geografski oris slovenskega Podravja. Drava nekoč in danes. Založba Obzorja. Maribor, str. 19–65.

1 postaja
pot
prehajena pot

Vir podatkov:
DTK50 (GURS), 2019

KROPA Z LIPNIŠKO DOLINO IN RADOVLJICA

Andraž Pavlič

Vodja: Andraž Pavlič, študent geografije in sociologije, član Društva mladih geografov Slovenije

Ekскурzija je bila izvedena 30. marca 2019.

Potek poti: Ljubljana – Radovljica – Zgornja Dobrava – Srednja Dobrava – Kropa – Ovsiše – Ljubljana

Postaje: 1. Radovljica – Obla gorica
2. Radovljica – Linhartov trg
3. Lipniška dolina – rudnik Štolm
4. Zgornja in Srednja Dobrava
5. Kropa
6. Ovsiše

Uvod

Linhartovo mesto Radovljica stoji na robu savske terase na široki ravnici, tradicionalno poimenovani Dežela. Za staro mestno jedro je značilen preplet srednjeveške in renesančne arhitekture, med katero so tudi nekateri presežki. Mesto je med drugim znano po književniku Antonu Tomažu Linhartu, čebelarju Antonu Janši in izvrstnih kulinarčnih dogodkih.

Lipniška dolina je majhen in dokaj slabo poznan del slovenskega ozemlja na severozahodu Ljubljanske kotline. Zaradi ugodnih naravnih razmer (voda, les in železova ruda) so se v dolini razvila edinstvena naselja, kakršni sta Kropa in Kamna Gorica. Kropa se je razvijala na dnu naravnega amfiteatra, ki ga je ustvaril potok Kroparica. Njen arhitekturni in umetnostni razvoj je odločilno zaznamovalo železarstvo.

Temeljne pokrajinske značilnosti

Občina Radovljica se razprostira v severozahodnem delu Slovenije, na območju, ki ga tra-

dicionalno imenujemo Zgornja Gorenjska. Meri približno 120 km² in ima okrog 20.000 prebivalcev. V njej je 52 naselij, med katerimi ima le Radovljica status mesta. Celotno območje občine spada k alpskemu svetu; na severu ga omejujejo Karavanke, na severovzhodu najbolj zahodni del Kamniško-Savinjskih Alp in na jugu visoka kraška planota Jelovica. Reka Sava ga deli na dva dela. Na desnem bregu reke so Dobrave, Lipniška dolina in zatrepna dolina, v kateri je nastalo naselje Kropa, na levem bregu pa se širi Radovljiška ravnina oziroma Dežela.

Dežela je skrajni severozahodni del Ljubljanske kotline. Njeno površje je večinoma uravnano, saj ga sestavljajo rečne terase. Ravnina, ki se razteza od Begunj na Gorenjskem do Save, je skupek različno širokih teras z različno visokimi ježami. Kraško površje Dobrav na desnem bregu Save je precej bolj razgibano.

Karavanke, ki Deželo omejujejo na severu, so mlado nagubano, geološko zelo pestro pogorje. Na razgibanost njihovega površja so močno vplivali številni tektonski prelomi. Značilna je alpska slemenitev od zahoda proti vzhodu. Ker so Karavanke južno od Periadriatskega šiva, jih geološko uvrščamo k Dinaridom. Največji delež površja gradijo karbonatne kamnine. Apnenec prevladuje v najvišjih predelih in v celoti sestavlja vrhove ter vmesne grebene. Karavanke so za Julijskimi Alpami povprečno druga najbolj strma pokrajina v Sloveniji. Skoraj polovica njihovega površja ima namreč naklon od 32 do 46 stopinj.

Tudi Dobrave in Lipniška dolina so na severozahodu Ljubljanske kotline, med predalpskih hribovjem, Savo in severovzhodnim robom planote Jelovice. Potok Lipnica teče vzporedno s Savo in se vanjo izliva pri Podnartu. V smeri toka Save, torej od severozahoda proti jugovzhodu, so usmerjene tudi Dobrave, ki se širijo od sotočja Save Bohinjske in Save Dolinke do Podnarta. Vzporedno poteka tudi Lipniška dolina, prečno nanjo pa dolina Kroparice. Na desni strani Lipnice se začne strm rob Jelovice.

Mikroklimatske poteze se razlikujejo od naselja do naselja in so odvisne predvsem od ekspozicije ter nadmorske višine. Vpliv ekspozicije je še posebej izrazit v Kropi, kjer so zaradi osojne lege in posledičnega manjšega števila ur Sončevega obsevanja temperature za okrog stopinjo nižje od okolice.

Največji del površja zavzemajo Dobrave. Gre za široko terasasto površje, kjer v podlagi prevladujejo lapornate in peščene terciarne kamnine. Značilna je tudi velika zastopanost konglomerata, ki prekriva terase. Zanimarjiv ni niti delež apnenca. Svež in delno sprijet prod sta omejena le na ozke terase v neposredni bližini Save. Najstarejša je najvišja terasa, ki je zelo dobro ohranjena. K tej terasi na desnem bregu Lipnice spada območje okrog Češnjice pri Kropi in Poljšice pri Podnartu. Celotna terasa je vrezana v živoskalno podlago, sestavljeno iz peščenih, prodnih, tufnih, lapornatih in ilovnatih odkladnin.

Jelovica je visoka planota v predgorju Julijskih Alp, ki jo na zahodu in severu omejuje Sava Bohinjka, na jugu Selška Sora, na vzhodu pa Lipniška dolina. Planota je močno zakrasela, razjedena s številnimi kraškimi kotanjami, kotlički in večjimi kontami. Na Jelovici so tudi mnoga brezna in jame. V severnem delu je visoka od 1000 do 1100 m, na jugu pa med 1200 in 1300 m. V glavnem jo prekriva gozd, ki je bil nekoč pomemben vir za pridobivanje lesnega oglja.

Območje Jelovice je zgrajeno iz zgornjetriasnih in jurskih apnencev, v manjši meri tudi iz dolomitov. Čeprav je zaradi kraških pojavov le malo primerno za kmetijstvo, je imelo v preteklosti velik gospodarski pomen, deloma pa ga še vedno ima. Tu so bile največje zaloge

Pogled na gosto poseljeno Deželo s starim mestnim jedrom Radovljice v ospredju in Karavankami v ozadju. Foto: Rožle Bregar, www.slovenia.info.

Pogled na reko Savo v ospredju ter planoti Jelovico v ozadju na levi in Pokljuko povsem v ozadju na desni. Foto: Andraž Pavlič.

bobovca, železove rude, ki je imela pomembno vlogo pri poseljevanju okoliških krajev. Na obronkih Jelovice so tudi vododržne kamnine, kjer prihaja na plan voda. Značilne so tudi vulkanske kamnine keratofir, porfir, porfirit in tuf.

Največje naselje v Lipniški dolini je Kropa, ki stoji na za kmetijstvo najmanj primernem območju. Njen geografski položaj in razvoj sta povezana s pridobivanjem in predelovanjem železa, kar je vplivalo na edinstvenost naselja. Kropa se je razvijala od 13. stoletja dalje, ko se je razcvetelo železarstvo, pa vse do konca 19. stoletja, ko je to začelo zamirati in so se začele krepiti druge gospodarske dejavnosti.

Razpotegnjeno naselje z gručastim jedrom je postavljeno v ozkem dolinskem dnu in na terasah nad potokom Kroparico. Kraški izvir potoka s hudourniškiimi pritoki je tik nad naseljem, ob vznožju Jelovice, na nadmorski višini 581 m. Kroparica se po vsega 3,5 km izliva v Lipnico na nadmorski višini 450 m. Dolinsko dno ob Kroparici je prekrito s holocenskimi nanosi peska in proda, v zgornjem delu tudi z drobirjem. Široko je le od 400 do 600 m in ga z obeh strani obdajajo terase.

Opis poti

Postaja 1: Radovljica – Obla gorica

Radovljica na nadmorski višini 496 m je upravno, prometno in izobraževalno središče istoimenske občine. Razvija se nekoliko zunaj glavne cestne povezave, v sosednjih Lescah pa je pomembno prometno vozlišče, kjer se križajo ceste proti Bledu in naprej proti Bohinju ter Lipniški dolini. Na severovzhodni strani mesta so prostrana obdelovalna zemljišča. Zahodno pod naseljem je sotočje Save Dolinke in Save Bohinjke. Radovljica ima okrog 6000 prebivalcev.

V kvartarju je na Zemlji prišlo do močnih ohladitev. Značilna je tudi nenehna menjava toplih in hladnih obdobij. Zadnje takšno dogajanje v Zemljini zgodovini je bilo v pleistocenu, ko so se zvrstile štiri močne ohladitve in vmesne otoplitve. V najhladnejših obdobjih je prišlo do poledenitev. To je čas, ko so se tudi v slovenskih Alpah razbohotili ledeniki; še največ sledov je zapustila zadnja, würmska poledenitev. V dolini Save Bohinjke je bila ledena gmota debela tudi do 800 m. V zaledju Bohinja je nastal Bohinjski ledenik in se po dolini Save Bohinjke pomikal proti Bledu. Zapolnjeval je Blejsko-Radovljiško kotlino in v času največjega obsega segal vse do Begunj na Gorenjskem in Kamne Gorice.

Na ravnini okrog Radovljice je ohranjenih le malo morenskih nasipov. Severno od starega mestnega jedra se morensko sleme vleče od severa proti jugu. Osamljen grič (511 m), ki se imenuje Obla gorica, je ostanek čelne morene Bohinjskega ledenika.

Pomembno gospodarsko vlogo ima turizem, ki se je v zadnjih letih močno okreplil. Temelji na naravnih, kulturnih in rekreativnih potencialih. Sodoben razvoj naselja se je začel z izgradnjo železnice leta 1895, ko so tako mesto kot bližnjo okolico začeli obiskovati dopustniki.

Z gozdom prekrit grič Obla gorica je ostanek čelne morene Bohinjskega ledenika. Foto: Andraž Pavlič.

Število turističnih nočitev domačih in tujih gostov v občini Radovljica med letoma 2014 in 2017. Vir: SURS 2019.

Postaja 2: Radovljica – Linhartov trg

V 14. stoletju, ko je Radovljica dobila tržne pravice, je bila zemljiška posest grofov Ortenburžanov. Plemiška rodbina si je na območju Dežele močno prizadevala za ustanovitev trgovsko-obrtniškega središča, ki bi bilo obenem tudi obrambno oporišče. Leta 1418 so Ortenburžani izumrli in po dedni pogodbi so jih nasledili grofje Celjski. V tem obdobju si je Radovljica pridobila številne tržne in sodne privilegije. Pozneje je območje naselja pripadlo deželnim knezom Habsburžanom.

Radovljica naj bi najpozneje do leta 1510 pridobila mestne pravice. Med drugimi je k tem spadala tudi pravica do gradnje obrambnih naprav. V 16. stoletju je srednjeveško mesto dobilo renesančne prvine in še vedno velja za eno od najbolj ohranjenih srednjeveško-renesančnih mest ne le pri nas, ampak tudi v evropskem merilu. V tem obdobju so se v mestu naselili grofje Thurni. V 17. in 18. stoletju, torej v obdobju baroka in razsvetljenstva, se je Radovljica začela razraščati zunaj mestnega obzidja. Fevdalne vezi so se začele rahljati.

Razsvetljenje je tudi čas, ko se je v Radovljici rodil in šolal pomemben rojak, dramatik, zgodovinar in šolnik Anton Tomaž Linhart (1756–1795). Oče je bil Čeh, mati pa Slovenka. V času literarnega delovanja je bil osrednja osebnost slovenskega razsvetljenstva in začetnik gledališča pri nas. Pod vplivom mecena Žige Zoisa je začel ustvarjati v slovenščini. Prevedel in priredil je nemško komedijo *Die Feldmühle* (Podeželski mlin) in jo poimenoval Županova Micka. Delo velja za prvo slovensko komedijo. Pozneje je napisal še komedijo *Ta veseli dan ali Matiček se ženi*. Zadnja leta svojega sicer kratkega življenja je preživel v Ljubljani.

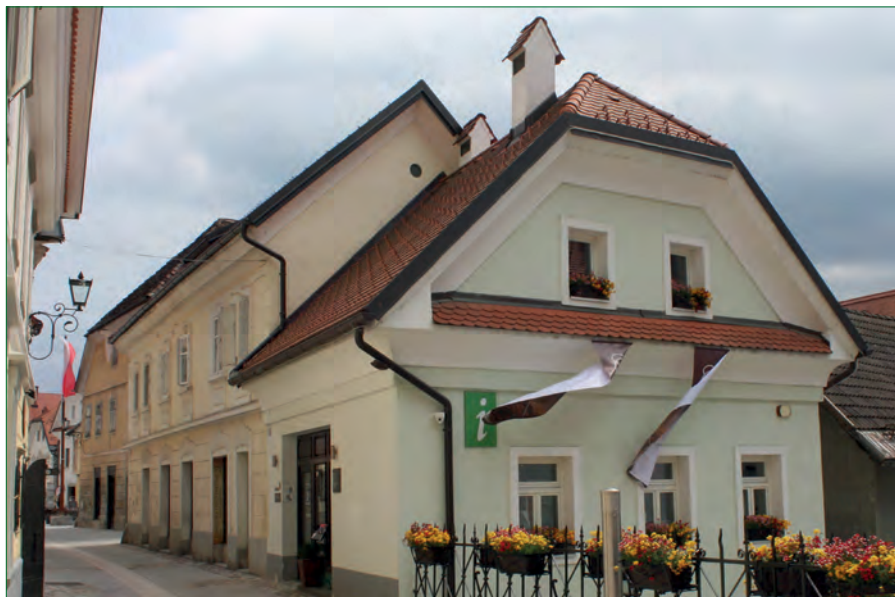
Ostanki nekdanjega mestnega obrambnega jarka. Foto: Jošt Gantar, www.slovenia.info.

Linhartov trg v Radovljici. Foto: Jošt Gantar, www.slovenia.info.

Renesančna Vidičeva hiša s spomenikom podjetnici in mecenki Jospini Hočevar. Foto: Miran Kambič, www.slovenia.info.

Mrakova hiša, v kateri so prostori Turistično informacijskega centra Radovljica. Foto: Andraž Pavlič.

Ponudba domačih obrtnikov in rokodelcev v Turistično informacijskem centru. Foto: Peter Kumer.

Radovljiški Linhartov trg je nastal na manjši rečni terasi 75 m nad reko Savo. Na privlačnem trgu so ohranjene dobro vzdrževane hiše iz 16., 17. in 18. stoletja. Tik ob vhodu v staro mestno jedro je v pritličju Mrakove hiše Turistično informacijski center Radovljica, kjer so na razpolago informacije o Radovljici in okoliških krajih, zemljevidi, vstopnice in vodeni ogledi. V ponudbi imajo tudi izdelke lastne blagovne znamke Turizem Radovljica ter izdelke lokalnih obrtnikov in rokodelcev.

Nekoliko naprej od Mrakove hiše stoji rojstna hiša Antona Tomaža Linharta. Možen je samo ogled njenega pročelja, na katerem je vzdignjena spominska plošča. Hiša je bila obnovljena po požaru leta 1835. Takrat je pročelje dobilo novo reliefno okrasje, ki ga sestavljajo podobe kiparjev, godcev, slikarjev in kamnosekov.

V nizu enonadstropnih stavb stoji na jugozahodni strani Linhartovega trga Šivčeva hiša, ki velja za enega od najimenejših primerkov srednjeveškega meščanskega stavbarstva ne le v Radovljici, ampak v celotni Sloveniji. Fasado krasijo freska s prizorom Usmiljenega Samaritana iz 17. stoletja, šivani robovi in nadstropni pomol. Ohranjena je tudi notranjost, ki se uporablja za poročno dvorano in galerijo. Hiša je poimenovana po zadnjih lastnikih, ki so jo v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja prodali občini. Od takrat jo upravljajo Muzeji radovljiške občine.

Nasproti Šivčeve hiše stoji veliko poslopje Graščina. Prvotni grad so leta 1511 prezidali, pozneje pa so ga še dodatno razširili grofje Thurn-Valsassina. Na fasadi Graščine so upodobitve rastlin in mask iz sredine 18. stoletja. V pritličnih prostorih je Glasbena šola Radovljica, v prvem nadstropju sta dobro obiskana Mestni in Čebelarški muzej.

Šivčeva hiša na Linhartovem trgu v božično-novoletnem času. Foto: Miran Kambič, www.slovenia.info.

Baročna graščina na Linhartovem trgu. Foto: Andraž Pavlič.

Čistitljiva, 180 let stara gostilna Lectar, v kateri je tudi lectarski muzej. Foto: Andraž Pavlič.

Ena od prireditev v Radovljici je tako imenovani Srednjeveški dan. Foto: Primož Černe, arhiv JZTK Radovljica, www.slovenia.info.

Čebelarški muzej v Graščini je odprt od leta 1959 in skrbi za predstavitev bogate dediščine čebelarstva na Slovenskem, ki je bilo že v 18. in 19. stoletju pomembna gospodarska dejavnost. V muzeju si je mogoče ogledati značilna čebelja prebivališča in čebelarско orodje, v biološki sobi je predstavljeno življenje in delo naše avtohtone čebelje pasme kranjske sivke, likovni del pa vsebuje številne poslikane panjske končnice.

Poslikava panjskih končnic je vrst ljudske umetnosti, ki se je razvila v 18. stoletju in je značilna samo za območje slovenskega dela Alp. Lesene deščice, ki so zapirale prednji del čebeljih panjev, so ljudski umetniki in tudi nekateri priznani slikarji poslikali s prizori z nabožno vsebino, iz živalskega sveta, s šaljivimi temami ali z zgodovinskimi dogodki. Z radovljiškega območja izhajajo več pomembnih čebelarjev; še najbolj znan med njimi je Anton Janša (1734–1773), ki je bil v času Marije Terezije dejaven kot inovator na področju čebelarjenja in dvorni učitelj čebelarstva.

Postaja 3: Lipniška dolina – rudnik Štolm

Območje Lipniške doline in Dobrav se razprostira v severozahodnem delu Ljubljanske kotline, natančneje, na meji med predalpskim hribovjem in Ljubljansko kotlino. Glavni vodotok je potok Lipnica, ki vzporedno s Savo teče od severozahoda proti jugovzhodu.

Lipniška dolina v celoti pripada alpskemu oziroma predalpskemu podnebnemu obmo-

Udeleženci ekskurzije pred vhodom v rudnik Štolm. Foto: Peter Kumer.

čju, vendar se krajevne razmere glede na lego spreminjajo. Značilni so hladne, vendar ne ekstremno mrzle zime, in topla, vendar ne prevroča poletja. Padavine so enakomerno razporejene prek celega leta in jih je za rast kulturnih rastlin dovolj.

Naselja so po nastanku kmečka, izjemi sta Kamna Gorica in Kropa, ki imata tudi največ prebivalcev.

Nad naseljem Lancovo so na nizkem slemenu med dolinama Lipnice in Save ostanki Pustega gradu, v preteklosti imenovanega Lipniški grad. Grad se prvič omenja leta 1263 kot mogočen objekt, ki je bil sprva sedež Ortenburžanov, pozneje pa so ga podedovali grofje Celjski. V 16. stoletju je pogorel in ker ga niso obnovili, so od takrat dalje vidne le še njegove razvaline.

Vhod v že dolgo opuščeni rudnik Štolm je na robu apnenčaste terase v neposredni bližini potoka Lipnice. Z izkopavanjem rude so v drugi polovici 18. stoletja planoto preluknjali po njeni celotni širini. Po ljudskem izročilu naj bi rudniški rov segal vse do Mišač, dolg naj bi bil torej nekje do 800 m. Do 90 m globok rov je zasul zemeljski usad. Rudišče poteka čez prelom Rudnice. Po celotni črti preloma so posejane številne vrtače in brezna. Železovo rudo so sprva pobirali na površju ter iz brezen in vrtač, pozneje pa so v ta namen skopali rudnik in jo pobirali tudi z dna brezen. Ker brezna niso bila globoka, niso kopali globlje v tla. Rudo, ki so jo pridobili v rudniku Štolm, so izpirali v bližnji Lipnici in jo v železo večji del pretalili v plavžih v bližnji Kamni Gorici.

Udeleženci ekscurzije na sprehodu po
Srednji Dobravi. Foto: Peter Kumer.

Postaja 4: Zgornja in Srednja Dobrava – bobovec

Dobrave so široke akumulacijske terase na nadmorski višini 500 m, med dolinama Lipnice in Save. Polja in gozdovi so preprejeni z vrtačami in se postopoma spuščajo proti Podnartu.

Nekdaj so na planoti pobirali in kopali železovo rudo, ki so jo talili v Kropi in Kamni Gorici. Rudo so iskali predvsem v rdeči ilovici, ki se je nabrala v skalnih razpokah in na dnu brezen. Za celotno območje je značilna ruda, imenovana bobovec. Gre za limonitno rudo, ki se pojavlja v gomoljih ali zrnih. Ime je dobila zaradi podobnosti živalskim iztrebkom, tako imenovanim *bobkom*. Bobovec je temnorjave barve. Nakopiči se lahko tudi v brezni in vrtačah kot ostanek zakrasevanja. Ruda, ki so jo kopali na območju Lipniške doline, je vsebovala od 30 do 50 % železa in se je zlahka talila.

V tistem času so Dobrave veljale za žitnico, saj so tamkajšnje kmetije železarje in rudarje oskrbovale z žitom. V sodobnosti so na Dobravah predvsem manjše družinske kmetije, nekaj je tudi kmečkega turizma. Opaziti je mogoče veliko manjših sadovnjakov. Podobno kot drugod po Sloveniji je zaradi suburbanizacije tudi na Dobravah zaznavno priseljevanje iz mest, kar se zrcali v dokaj številnih novogradnjah.

Postaja 5: Kropa – slikovito železarsko naselje

Kropa je razpotegnjeno naselje z gručastim jedrom. Z okrog 750 prebivalci spada med večja naselja v Lipniški dolini. Središče naselja je na nadmorski višini 531 m, na vznožju planote Jelovice. Deli se na Zgornji konec, Srednji konec in novejši del Stočje.

Skoki naselje teče potok Kroparica, ki se pri Osnovni šoli Staneta Žagarja v Lipnici izliva v potok Lipnico. Kroparica ima močan kraški izvir, hudourniški značaj in veliko število hudourniških pritokov.

Kropa slovi po železarski in kovaški dejavnosti. Njun razvoj so omogočili lesno oglje, vodna energija in železova ruda na Jelovici.

V starem trškem jedru je v Klinarjevi hiši Kovaški muzej, v katerem je predstavljena pomembna kroparska kulturna in zgodovinska dediščina. Muzej, ki je nastal na pobudo domačinov in strokovne javnosti, deluje od leta 1952. Istega leta je bila Kropa kot prvi kraj v Sloveniji razglašena za kulturni spomenik.

V Kropi in drugih krajih po Gorenjskem se je železarstvo začelo razvijati v 14. stoletju na območjih, bogatih z limonitno železovo rudo. Železarska naselja so nastala v obdobju širjenja rabe vodne energije, ko se je prvotno gozdno železarstvo selilo k potokom v dolinah.

V 15. stoletju so v Kropi postavili plavža Spodnja in Zgornja fužina. Iz tega časa je tudi stavbna arhitektura, značilna za železarske kraje. Fužinarska hiša je večnadstropna stavba, kjer so v preteklosti sobivali fužinarski posestniki in delavci – žebjarji. Nekoč je v kroparskih hišah živelo tudi do 100 ljudi. V pritličju je imel lastnik, tako imenovani *fužinar*, poslovne prostore, v prvem in drugem nadstropju je živela njegova družina, na podstrešju pa je bil prostor za fužinarske delavce. Na zunanjih straneh hiš so se ohranili številni kamnoseški detajli iz perachiškega tufa, ki so bili značilni za premožnejše stavbe na Gorenjskem.

Pogled na trško jedro Krope. V ozadju stoji podružnična cerkev Matere Božje. Foto: Andraž Pavlič.

Regulirana Kroparica. Foto: Lorenzo Mangis, flickr.

Indeks starosti prebivalstva v Kropi. Vir: SURS 2019.

Vigenj Vice. Ko je bilo železarstvo v Kropi na vrhuncu, je bilo v naselju kar 19 takšnih kovačnic, zdaj pa je ohranjena le še ta.
Foto: Andraž Pavlič.

Žeblje so sprva predvsem ročno izdelovali v za to namenjenih stavbah, imenovanih *vigenjci*. Vigenjci, ki so bili opremljeni z vodnim kolesom, so bili zgoščeni ob potoku, glavnem energetskem viru. Vodni pogon so uporabljali za kovaške mehove in kladiva, imenovana *norci*. V preteklosti je bilo v Kropi 19 takšnih kovačnic, zdaj pa je ohranjen le še vigenjc Vice, edina v celoti ohranjena kovačnica za ročno kovanje žebeljev v Sloveniji.

Demografske razmere v Kropi so se skozi zgodovino močno spreminjale. Največ prebivalcev je imela v 18. in 19. stoletju, ko je bilo železarstvo na vrhuncu. Nato je sledilo močno zmanjševanje števila prebivalcev vse do 2. svetovne vojne, kar gre pripisati propadu ročnega železarstva. Od leta 1948 do leta 1991 je število prebivalcev naraslo za 27,6 %. V tem času se je namesto propadlega železarstva uveljavila industrija. V zadnjih letih se število prebivalcev ponovno zmanjšuje, kot posledica neugodnih demografskih tokov pa narašča delež starejših krajanov.

Postaja 6: Ovsiše – ekološka kmetija Porta

Ovsiše so manjše razloženo naselje z gručastim jedrom na desnem bregu Lipnice, na nadmorski višini dobrih 400 m. Imajo okrog 200 prebivalcev.

V neposredni bližini podružnične osnovne šole je družinska ekološka kmetija Porta. Na njej redijo živali za sveže meso in suhomesne izdelke, pridelujejo pa tudi kakovostno zelenjavo in sadje ter raznovrstna žita, ki jih sami predelujejo v kaše, zdrobe in moke. Pripravljajo tudi gotove jedi, na primer domač kruh iz krušne peči, polento, marmelade, kisl zelje.

Kmetija je leta 2010 začela s partnerskim kmetovanjem in vsako leto bogati svojo ponudbo. Namen partnerskega kmetovanja je, da potrošnikom omogoča neposreden vpliv na to, kar kupujejo, saj ni posrednikov, pridelovalci pa imajo zagotovljen stabilen dohodek. Poleg tega se spodbuja ekološko kmetovanje, nakupovanje lokalnih pridelkov in proizvodov, kar vpliva na manjše onesnaževanje, in tesnejšo medsebojno povezanost. Kmet se dogovori s kupcem, da vsak teden pripravi košarico zelenjave, ki jo lahko zaradi zagotovljenega rednega odkupa proda po nižji ceni. Tako imata korist oba. Na kmetiji Porta lahko kupci prevzemajo svoje košarice na petih prevzemnih mestih.

Literatura in viri:

- Avguštin, C., Porenta, T., Štekar-Vidic, V. 2013: Radovljica, naše staro mesto skozi stoletja. Muzeji radovljiške občine. Radovljica.
- Bogožalec, T. 2006: Po deželi radovljiški: turistični vodnik po občini Radovljica. Občina Radovljica. Radovljica, 135 str.
- Dežman, J. 2000: Med Jelovico in Karavankami, Radovljiški zbornik 2000. Občina Radovljica. Radovljica, 480 str.
- Ekološka kmetija Porta. Medmrežje: <http://www.ekoporta.si/>, 9. 5. 2019.

- Gartner-Lenac, N. 1995: Geografija doline Lipnice in sosednjih Dobrav na desnem bregu Save. Kroparski zbornik: ob 100-letnici Plamena. Občina Radovljica, Tovarna vijakov Plamen Kropa d. o. o. Kropa, Radovljica, str. 13–27.
- Muzeji radovljiške občine. Medmrežje: <https://mro.si/>, 9. 5. 2019.
- S soncem obsijane Dobrave. Medmrežje: http://lit.ijs.si/dobrava_prospekt.pdf, 9. 5. 2019.
- Šlegel-Florjančič, S. 1998: Geografija Kroepe. Diplomaska naloga, Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 159 str.
- Šmitek, J. 2003: Rudne jame in rudarski rovi Jelovice. Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi 3. Muzeji radovljiške občine. Radovljica, str. 7–12.
- Turizem Radovljica. Medmrežje: <https://www.radolca.si/>, 9. 5. 2019.

CERKLJANSKO Z DIVJIMI BABAMI

Renata Mavri

Vodja: Renata Mavri, mag., višja predavateljica, univerzitetna diplomirana geografka in diplomirana sociologinja kulture, Društvo za trajnostno rast, društvo za turizem, izobraževanje in osebnostni razvoj EVS –ERUDIO

Ekскурzija je bila izvedena 6. oktobra 2018.

Potek poti: Ljubljana – Logatec – Idrija – Reka – Šebrelje – Cerkno – Dolenji Novaki – Idrija – Ljubljana

Postaje: 1. Reka – arheološki najdišči Grad in Kazarsko
2. Divje babe I in II
3. cerkev sv. Ivana
4. Šebreljska planota – šebreljski želodec
5. Partizanska bolnica Franja

Uvod

Najstarejši sledovi bivanja na Cerkljanskem segajo v prazgodovino. Dokaz za to je arheološko najdišče Divje babe na strmem pobočju južno nad dolino Idrijce, kjer so v kraški jami našli dragocene ostanke (kamnito orodje) ledenodobnega človeka in številne kosti jamskega medveda, posebno pozornost pa je pritegnila neandertalčeva piščal, stara med 50.000 in 60.000 let, ki velja za najstarejše glasbilo na svetu.

Cerkljansko je bilo bolj strnjeno poseljeno že v prazgodovini, v obdobju Ilirov in Kelto. Sledilo je obdobje Rimljanov. Ti so uporabljali tovrstno pot, ki je Škofjeloško in Cerkljansko povezovala s Tolminskim in Furlanijo. V 7. stoletju je prek Cerkljanskega potekala selitev Slovanov v smeri od Škofjeloškega hribovja proti Soški dolini in Furlanskemu nižavju. V pisnih virih je Cerkljansko prvič omenjeno v drugi polovici 11. stoletja.

Od 11. do 14. stoletja je bil posvetni vladar teh krajev in sosednjega Tolminskega oglejski patriarh, kar je zapisano v tolminskem urbarju iz leta 1377. Med letoma 1420 in 1509 je območje Cerkljanskega spadalo pod beneško upravo, nato je bilo do začetka 20. stoletja priključeno habsburškim posestvom v goriški grofiji. V času Avstro-Ogrske je bilo Cerkno

- 1** postaja
 - pot
 - prehojena pot
- Vir: DTK50 (GURS), 2019

trg, sedež okrajnega sodišča in davkarije. Ko je bila po prvi svetovni vojni leta 1920 vzpostavljena tako imenovana rapalska meja med Italijo in Jugoslavijo, je Cerkljansko pripadlo Italiji. Med drugo svetovno vojno je po njeni kapitulaciji leta 1943 Cerkno postalo središče obsežnega partizanskega osvobojenega ozemlja.

V bližini Cerknega je edinstven spomenik, ki ga v zadnjem času obišeče na desettisoče obiskovalcev letno – legendarna Partizanska bolnica Franja. Skrita je v slikoviti soteski Pasice in je ena redkih rekonstruiranih in s tem ohranjenih bolnišnic, ki so med drugo svetovno vojno delovale na območju Slovenije. Vpisana je na poskusni seznam UNESCO-ve svetovne dediščine, leta 2015 pa je prejela Znak evropske dediščine (Krušič 2009).

V sodobnosti je Cerkno upravno, gospodarsko in kulturno središče Cerkljanskega. Samostojna občina Cerkno je bila ustanovljena leta 1994 z odcepitvijo od prej enotne občine Idrija, s katero še vedno sestavlja Upravno enoto Idrija. Občino Cerkno obkrožajo občine Idrija, Gorenja vas – Poljane, Železniki in Tolmin (Občina Cerkno 2018).

Temeljne pokrajinske značilnosti

Cerkljansko je predalpska pokrajina v zahodnem delu Slovenije. Na severozahodu meji na Julijske Alpe, na zahodu Tolminsko hribovje, na vzhodu Škofjeloško hribovje, na jugu prehaja v dinarski svet oziroma Idrijsko hribovje, ki ga nekateri zaradi upravne razdelitve in prevladujoče usmerjenosti dnevne migracije prebivalcev skupaj s Cerkljanskim hribovjem združujejo v enotno pokrajino, imenovano Idrijsko-Cerkljansko hribovje. Najvišji vrh Cerkljanskega hribovja je Porezen (1630 m).

Kamninska sestava je podobno kot v drugih slovenskih predalpskih hribovskih pestra. Dobro četrtno ozemlja gradijo dolomiti, slabo šestino apnenci, na preostalem površju pa so različne nepropustne kamnine paleozojske starosti. Za dolomitna območja so značilne velike strmine; povprečen naklon je kar 23°. Značilno je, da so v dolomitu reke izdolble najozje doline, številne soteske (soteska Pasice) in grape (na primer Žakojška, Zapoška in Kazarska grapa). Plasti apnenca se menjavajo s plastmi drugih kamnin, zato je tako površinskih kot podzemskih kraških pojavov malo. V srednjetriasnih langobardskih plasteh je v večji karbonatni leči nastala Ravenska jama, znana po aragonitnih tvorbah (iglice, kapniki, helektiti). Usedline paleozojske starosti se pojavljajo vzhodno od Cerknega in so precej nestabilne, zato se na njih pojavljajo zemeljski plazovi, kar ima med drugim za posledico težavno vzdrževanje ceste iz Cerknega čez preval Kladje (787 m) do Sovodnja.

V času zadnje ledene dobe, ko je bila ločnica večnega snega na nadmorski višini okrog 1300 m, se je gozd s Cerkljanskega skoraj docela umaknil, kamnine pa so zaradi pogostega zmrzovanja in tajanja tal močneje mehansko razpadale, zato je bilo poljenje drobirja še posebej izdatno.

Večina Cerkljanskega je v porečju Idrije, ki spada v Jadransko povodje. Cerkljansko ima celinsko podnebje, zaznavni so tudi vplivi sredozemskega podnebja. Količina padavin je odvisna predvsem od lege. Dna dolin jih letno prejmejo okrog 1600 mm, na nadmorski višini 800 m jih je že okrog 1800 mm, zaradi orografskih učinkov pa so najbolj namočeni

Panorama Cerkljanskega z najvišjim vrhom Poreznom v ozadju in vasjo Reka v dolini v ospredju. Foto: Renata Mavri.

višje ležeči kraji. Padavinska postaja na Bukovem (900 m) zahodno pod Kojco (1303 m) jih na primer beleži 2096 mm letno. Padavinski režim je submediteranski, z glavnim padavinskim viškom jeseni in drugotnim na prehodu pomladi v poletje. Najmanj padavin je na prehodu zime v pomlad ter v obeh najtoplejših poletnih mesecih. Glede temperatur izstopa toplotni pas na prisojnih pobočjih z nadmorsko višino od 600 do 800 m, kjer je povprečna letna temperatura 8,3 °C (meteorološka postaja Novaki nad Cerknim), kar je posledica zimskega in jutranjega toplotnega obrata v dolini.

Na neprepustnih, silikatnih kamninah prevladujejo kisle, distrične rjave prsti, na apnencih in dolomitih rjave pokarbonatne prsti in rendzine (strma pobočja), v dolinah pa obrečne prsti, ki jih ponekod zamenjajo oglejene. Prevladujejo bukovi gozdovi; na nižje ležečih prisojnih toploljubni gozd bukve in gabrovca, na osojnih predalpski gozd bukve in jelke, na območjih z bolj kislimi prstmi pa kisloljubni gozd bukve, kostanja in hrasta (Perko in Orožen Adamič 1998).

Občina Cerkno s površino 131,6 km² je del goriške statistične regije. Število prebivalcev v občini se zadnje desetletje nenehno zmanjšuje: leta 2011 jih je bilo 4784, leta 2015 4669, leta 2018 pa 4588 (SURS 2018). Leta 2015 je bila gostota poselitve cerkljanske občine 36 ljudi na km², kar je skoraj trikrat manj od slovenskega povprečja (102).

Prebivalci Cerkljanskega so se do sredine 20. stoletja večinoma ukvarjali s kmetijstvom, ki je sedaj praviloma le še dopolnilna dejavnost. V hribovskih naseljih je čistih kmetij zelo malo, na mnogih so ljudje ostareli. Na večini hribovskih kmetij je vsaj en družinski član,

navadno pa več, zaposlen zunaj kmetijstva v dolinskih naseljih. Očitno je, da kmetije z okrog 25 ha zemljišči ne morejo preživeti cele družine. Na večjem delu kmetij so usmerjeni v tržno govedorejo, ob kateri je zelo pomemben vir zaslužka tudi prodaja lesa. Posledica kmetijske usmerjenosti, prilagojene naravnim razmeram, je raba tal. Njiv je malo, travnikov in pašnikov je dobra četrtina, gozda pa dobre tri petine.

Storitve so na Cerkljanskem razmeroma slabo razvite. Zaposleni v terciarnih in kvartarnih dejavnostih se morajo voziti na delo v bližnja in tudi bolj oddaljena zaposlitvena središča ali se prekvalificirati. Cerkljanska industrija se je začela razvijati šele leta 1950, ko so v Cerknem odprli tovarno elektrotehničnih aparatov (Perko in Orožen Adamič 1998). Za turizem, hitreje se je začel razvijati v zadnjih desetletjih, so ugodne naravne razmere. Na Črnem vrhu je smučarski center Cerkno, ki je bil v preteklosti zaradi kakovostne ponudbe že večkrat nagrajen. Prejel je priznanja, kot so Naj slovensko smučišče, Družini prijazno smučišče in najboljše slovensko smučišče (v sezonah 2010–2013 in 2016–2017). Na smučišču je tudi apartmajski hotel Alpska perla z gostinsko ponudbo.

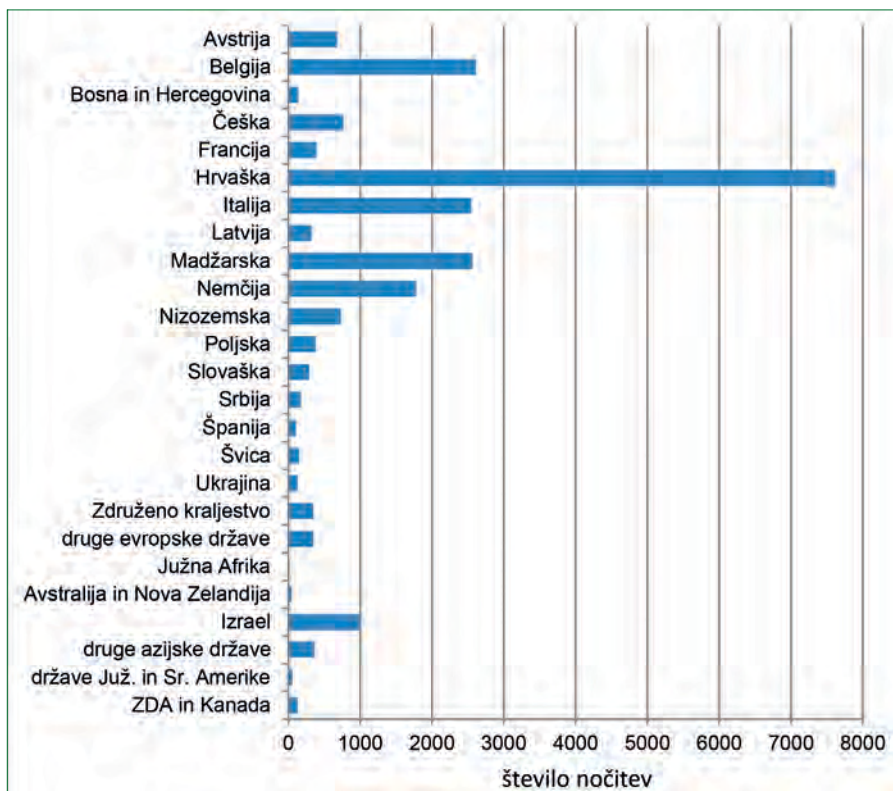
V Cerknem so v sklopu Hotela Cerkno edine slovenske terme v Julijskih Alpah, ki pa so po velikosti med manjšimi. Kemijsko bogato termalno vodo črpajo iz globine 2000 metrov, iz vrtine v neposredni bližini hotelskega kompleksa. Tamkajšnji notranji bazen ima temperaturo 30 °C (SC Cerkno 2018).

Število prihodov domačih in tujih gostov na Cerkljansko se po letu 2014 znova povečuje in je višek doseglo leta 2017, ko so našeli 10.821 domačih in 7038 tujih gostov (preglednica 1). Posledično se po letu 2014 povečuje tudi število nočitev, ki je leta 2017 doseglo največjo vrednost; nočitev domačih gostov je bilo 32.694, tujih pa 23.658. Leta 2017 je bilo daleč največ tujih iz sosednje Hrvaške (7613), sledijo pa gostje iz Belgije (2612), Madžarske (2563), Italije (2545), Nemčije (1779), Izraela (1007), Češke (766), Nizozemske (731) in Avstrije (679) (grafikon 1).

Preglednica 1: Prihodi in nočitve domačih ter tujih gostov v občini Cerkno v letih 2008–2017.

leto	prihodi		nočitve	
	domači gosti	tujih gosti	domači gosti	tujih gosti
2008	6020	5416	21363	23.432
2009	5822	4319	19369	16.357
2010	5732	4222	19.136	14.684
2011	5417	3985	17.600	13.670
2012	6995	4895	23.286	17.102
2013	6011	4503	18.873	14.617
2014	5310	3241	15.281	10.806
2015	8726	5004	26.427	15.866
2016	9622	6068	29.753	19.655
2017	10.821	7038	32.694	23.658

Vir: SURS 2018.

Grafikon 1: Nočitve tujih gostov v občini Cerklje ob Gori leta 2017 po državah njihovega bivanja. Vir: SURS 2018.

Postaja 1: Reka – arheološki najdišči Grad in Kazarsko

Arheološki park Divje babe v zahodnem delu občine Cerklje ob Gori obsega območje arheološkega najdišča Divje babe, širše območje Šebreljske planote z naseljema Šebrelje in Jagršče, območje naselja Police severno nad Idrijco ter vse tamkajšnje naravne in kulturne znamenitosti (Izhodišča za načrt upravljanja ... 2007). Na njegovem severnem robu sta pri vasi Reka arheološki najdišči Grad in Kazarsko, kjer so številne najdbe iz mlajše železne in začetka rimske dobe. Najdišči sta kot skupna enota Grad in Kazarsko zavedeni tudi v Odloku o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter naravnih znamenitosti na območju občine Idrija.

Odmaknjeni hriboviti deli Tolminskega in Cerkljanskega so bili priključeni k rimski državi v zadnjih desetletjih pred našim štetjem. Iz tega časa so predmeti, ki pričajo, da je rimska vojska oblegala oporišča staroselcev na Gradu pri Reki in bližnjem Gradišču v Cerknem. Takratni prebivalci teh krajev so bili verjetno Karni, ki so sicer poseljevali širše severnoja-

Del arheološkega parka Divje
Babe je tudi območje naselja
Jagršče. Foto: Peter Kumer.

Pogled na zahodni del Cerkljanskega s plečato Kojco v sredini ter arheološkim najdiščem Grad pri vasi Reka na dnu doline Idrijce v ospredju. Foto: Renata Mavri.

dransko zaledje s Krasom, Notranjsko in Posočje, vse do sedanjega Kranja. Cesar Oktavijan jih je porazil v prvih dveh letih ilirskih vojn (35–34 pr. n. št.).

Podobnost najdb na obeh najdiščih ne dopušča nikakršnega dvoma o tem, da sta bili obe obleganji del iste vojaške operacije. Bolje je raziskan Grad pri Reki, ki je na grebenu, okrog katerega Idrijca v sicer ozki dolini naredi izrazit ovinek. Na širšem območju Gradu in v smeri proti Policam so našli številne železne konice izstrelkov katapultov, kopij in različnih tipov puščic ter svinčene izstrelke (želode), ki so jih izstreljevali s pračami, pa tudi žebličke, s katerimi so bili okovani podplati obuval rimskih vojakov, ter zaponke, s katerimi so si ti spenjali plašče. Najdbe rimskega orožja in vojaške opreme so izjemno dragocene zaradi velike redkosti in izpovednosti, saj so bile najdene na mestu, kjer je potekalo vojaško obleganje.

Na območju Arheološkega parka Divje babe je ob cesti od Kazarske grape do odcepa ceste za Bukovo grobišče iz mlajše železne dobe. Tukaj so svoje umrle pokopavali v 1. stoletju pred našim štetjem in neposredno po rimskem zavojevanju. Najmlajši grobovi so iz časa, ko je vladal cesar Avgust (do leta 14 našega štetja); v njih so pokopani potomci bojevnikov, s katerimi so se Rimljani sredi četrtega desetletja pred našim štetjem spopadli na Gradu. Med najdbami v grobovih so sponke za oblačila, nakit, orožje (čelada, meči, sulične osti in deli ščitov) ter poljedelsko orodje in sekire (Arheološki park Divje babe 2018).

Postaja 2: Divje babe I in II

Pod robom Šebreljske planote se v dolino reke Idrijce spuščajo prepadne stene, ki jih Šebreljci že od nekdaj imenujejo Divje babe (Čar 2007). Podobna imena, kot so na primer *divje babe*, *divji mož*, *divja jaga*, so večkrat omenjena tudi v lokalnih ljudskih povedkah (Mavri 2013).

Ob vznožju Šebreljske planote se na različni višini odpirata kraški jami, ki prvotno nista bili poimenovani. Zato so ju arheologi po odkritju tamkajšnjega paleolitskega najdišča poimenovali Divje babe I in Divje babe II.

Divje babe I so mnogoplastno najdišče z najdbami iz obdobja srednjega paleolitika (moustérien) in začetka mlajšega paleolitika (aurignacien), starimi od 30.000 do več kot 80.000 let. Jama se odpira na nadmorski višini 450 m, 230 m nad dnom doline Idrijce. Dolga je 45 in široka 15 m. Je ostanek nekdanjega večjega jamskega sistema, izoblikovanega v kordeviskem dolomitu. Zapolnjujejo jo več kot 12 m debeli avtohtoni klastični sedimenti (Dular 1999; Turk 2007).

Jama je bila med domačini iz Šebrelj že dolgo znana kot najdišče nenavadnih kosti in zob, ki so pri vходу ležali kar na površju. Po pripovedi domačinov se je med svetovnimi vojnami za paleontološke najdbe zanimal nek zbiratelj fosilov iz Italije, ki je v jami tudi izkopal. Med drugo svetovno vojno so partizani v njej hoteli postaviti bolnišnico, a so jim v jami pripravljen gradbeni les Nemci zažgali (Turk 2014).

Prvi predlogi arheologov za sondiranje v jami so se pojavili že leta 1968. Arheološka izkopavanja so se začela leta 1977 pod vodstvom arheologa Mitje Brodarja in se zaradi najdbe dveh močno kalciniranih drobcev oglja, ki sta kazala na paleolitsko najdbo, nadaljevala po letu 1980. Glede na različni terenski metodi je izkopavanja Mitja Brodarja (1980–1986) ob pomoči Ivana Turka treba ločiti od poznejših izkopavanj Ivana Turka in Janeza Dirjeca (1989–1999). Brodar je izkopal pred jamo vse do globine 11 m, Turk in Dirjec pa sta izkopavala v njeni notranjosti, natančneje v njenem osrednjem predelu, kjer sta dosegla globino 4,65 m. Med Brodarjevimi izkopavanji je bilo izvedeno tudi sondiranje v jami Divje babe II, ki je v neposredni bližini. Šele na globini 4 m so našli nekaj kosti jamskega in rjavega medveda ter svizca. Najdeni so bili tudi drobci oglja in manjši neobdelan odbitek (Brodar 1999).

Najznamenitejša najdba arheoloških izkopavanj v Divjih babah I je iz leta 1995, ko je bilo med izkopavanji Ivana Turka in Janeza Dirjeca v moustérienski plasti odkrito najstarejše glasbilo na svetu, ki ga je glede na območje najdbe, lego in ugotovljeni časovni okvir lahko izdelal le neandertalec.

Neobičajno glasbilo, ki ni ne piščal ne flavta, je bilo zacementirano v bližini ostankov 50 do 60 tisoč let starega ognjišča. Izdelano je iz leve stegenenice mladega jamskega medveda, v katero je neandertalec s kamenim in koščnim orodjem naredil štiri luknjice in rezilni rob na ustniku, kar skupaj s posebno tehniko igranja omogoča izvajanje še tako zapletene glasbe. Naravna oblikovanost izbrane leve stegenenice, njena velikost in umetna preoblikovanost je ergonomsko dovršena in prilagojena glasbeniku desničarju. Zato ne more biti naključna.

Izjemna najdba iz Divjih bab I je vsaj 10.000 let starejša in bistveno zmogljivejša od vseh doslej znanih paleolitskih piščali, ki so jih v Evropi, v jamah Geissenklösterle in Hohle Fels

Originalno neandertalčevo glasbilo, ki ga hrani Narodni muzej Slovenije: Foto: Marko Zaplatil, Arhiv GIAM ZRC SAZU.

Povečana replika znamenitega neandertalčevega glasbila, najdenega v jami Divje babe I. Foto: Bernarda Avsenik.

na območju Baden - Württemberga iz ptičjih kosti izdelali prvi anatomsko sodobni prišleki vrste *Homo sapiens* (Hein in Hahn 1998; Conard, Malina in Münzel 2009).

Glasbilo posebnega tipa iz Divjih bab I je temeljito spremenilo poglede na neandertalca, izumrlega pred okrog 30.000 leti. Predstavlja temeljni dokaz, da je bil neandertalec, tako kot sodobni človek, popolnoma razvito duhovno bitje, zmožno prefinjenega umetniškega ustvarjanja, kakršnega zahteva glasba (Turk 1996, 2007 in 2014).

Glasbenik Ljuben Dimkaroski je dokazal, da gre v jami Divje babe I za odkritje glasbila, ki ga je naredil neandertalec (Dimkaroski 2010 in 2014). Njegovega sistematičnega raziskovanja se je lotil leta 2009, ko je preizkusil več kot 30 različnih lesenih in koščanih rekonstrukcij v želji, da bi ugotovil pravi zven in pomen svoje prve kopije originalnega glasbila. Ugotovil je, da je netemperirano in da lahko z njim v zvočnem zaporedju 12-poltonske lestvice dosega več kot tri oktave. V naravi je slišnost glasbila več kot 100 m v polmeru in je seveda odvisna od vremenskih razmer. V zaprtih prostorih je podobna kot pri sodobnih pihalih. Preseneča tudi zmogljivost zvenenja njegovega večglasja, ki v določenih sozvočjih presega sodobne inštrumente. Zaradi vsega tega Dimkaroski (2014) meni, da je glasbilo iz Divjih Bab I kljub preprosti obliki najbolj izpopolnjen glasbeni inštrument človeštva.

Dimkaroski je glasbilo poimenoval *tiddibab*, kar je sestavljanica začetnic priimkov in imen arheologa Turk Ivana, zasluženega za odkritje najdbe, ki jo je prepoznal kot možno glasbilo, ter glasbenika in izdelovalca replik Dimkaroski Ljubena, čemur je dodano ime arheološkega najdišča Divje Babe. To pomeni, da gre za posebno, doslej neznano glasbilo izjemnih muzikalitnih zmogljivosti. Poudaril je tudi pomembno dejstvo, da je bil med preizkušanjem glasbila na ustniku originala odkrit ostanek rezilnega roba, ki ga ni mogla narediti nobena žival. Navedel je tudi, da so pri preteklih raziskavah izhajali iz napačne določitve ustnika in tudi, da niso upoštevali vseh lukenj. Posledica tega je bila okrnjena zmogljivost glasbila. Dimkaroski (2014) je prepričan, da domneva, po kateri naj ne bi šlo za človekovo stvaritev, ne drži, ker ni mogoče, da bi jamski medved ali druga zver naluknjala kost in hkrati ustvarila rezilni rob, kar je predpogoj za vsestransko zmogljivo glasbilo.

Pred Dimkaroskim sta v Sloveniji neandertalčevo glasbilo raziskovala Drago Kunej (1997) in Mira Omerzel-Terlep (1996 in 1997); oba sta prišla do podobnih ugotovitev. V širšem prostoru so podobno ugotavljali Jelle Atema (2004) iz Združenih držav Amerike, Kanadčan Robert Fink (1997) in Francoz François Zoltán Horusitzky (2003). Njihova dognanja potrjujejo domnevo Ivana Turka (1997, 2007 in 2014), da je glasbilo izdelal človek. Kljub vsem tem raziskavam in njihovim ugotovitvam predvsem nemški arheologi še vedno nasprotujejo interpretacijam slovenskih arheologov, kar strokovno le stežka utemeljujejo, saj še nobena doslej odkrita naluknjana kost ni bila tako podrobno raziskana, kot prav kost iz Divjih bab. Turk (2014) poudarja, da so njegove znanstvene članke v odmevnih tujih revijah recenzenti zavračali in da kritiki niso želeli upoštevati izsledkov številnih poznejših raziskav, opravljenih v podporo razlage najdbe kot »piščali« ali »koščene piščali« v navednicah (angleško *bone flute*). Zato je za zdaj večina rezultatov raziskav objavljena v domačem znanstvenem in strokovnem tisku, tako v slovenščini kot v prevodu.

Obe nemški koščeni piščali sta stari 38.000 let, medtem ko najnovejše datacije z metodo elektronske spinske resonance najdbo iz Divjih bab postavljajo v čas med 60.000 in 50.000

Udeleženci ekskurzije na poti proti jami Divje babe I. Foto: Igor Pšeničnik.

V notranjosti jame. Foto: Igor Pšeničnik.

leti pred sedanostjo. Pri obeh nemških piščalih, ena je izdelana iz mamutovine in druga iz ptičje kosti, je jasno razvidno, da je luknje naredil človek. Za slovensko piščal pa nemški arheologi trdijo, da so luknje vanjo naredile zveri, najverjetneje jamska hijena. Vendar pri tem ne upoštevajo dejstva, da hijene živijo v tropih in ko ena žival kost izpusti, jo brž pograbi druga, zato bi takšna kost le stežka ostala cela. Poleg tega bi se že ob prvem predrtju pod pritiskom zob podolžno razklala, saj zob deluje kot zagozda, kar je Ivan Turk z eksperimentom dokazal že leta 2001.

Za ta namen je dal izdelati bronaste odlitke čeljusti medveda, hijene in volka. Na Fakulteti za strojništvo Univerze v Ljubljani so nato izvedli številne preizkuse. Vendar nemška in zvečine tudi druga evropska arheološka srenja rezultate vseh dosedanjih raziskav zavrača. Turk je prav tako opazil kot las tanke raze na površini kosti, leta 2010 pa jih je pod mikroskopom opazil še mnogo več. Te raze so posledica odstranjevanja mehkega tkiva in predvsem pokostnice s kamenim orodjem. Šele nato je sledilo luknjanje kosti. Njegove domneve je dodatno potrdila rentgenska računalniška mikrotomografija, ki je bila na piščali izvedena leta 2011. Na območju lukenj je bila odstružena celo kostna masa. Neandertalec je torej pred naluknjanjem kost stanjšal in s tem olajšal izdelavo lukenj s koščnim prebijačem (Turk 2014).

Jama Divje babe I izstopa zaradi najdb najstarejših koščnih izdelkov človeka, vključno s »piščaljo«, bogatih ostankov ledenodobne flore in favne, odkritja odtisov dlak jamskega medveda in trenutno najbolj raziskanih podnebnih in okoljskih sprememb v posameznih obdobjih zadnje poledenitve območja zahodne Slovenije in širše. V jami so našli tudi ostanke 63-ih vrst sesalcev, ptic, kuščaric in rib, od katerih nekatere pri nas še vedno obstajajo, ne pa tudi leopard, kozorog, želtoplaz (kača), jamski medved, polarna snežna lisica, stepska miš, snežni jereb, jamski lev, snežna sova in alpski svizec (ta je bil po izumrtju ponovno naseljen v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja).

V Divjih Babah I so se ohranili ostanke dvajsetih ognjišč in v njih oglje številnih drevesnih vrst, med drugim tise, iz katere so izdelovali lesena kopja. Poleg zoglenelega lesa so bili najdeni tudi številni koščki fosilnega lesa iglavcev. Neandertalci so ob ognjiščih izdelovali kameno orodje in z njim spretno obdelovali les in kosti. Jamske pojedinke so bile redkost, zato kuhinjskih odpadkov ni.

Divje babe I so bile tisočletja tudi prezimovališče in kotišče jamskih medvedov. Poleg več sto tisoč skeletnih delov in več deset tisoč zob večinoma mladičev se je v fosilni obliki ohranilo veliko medvedje dlake. Divje babe I niso bile nikoli lovska postojanka, še manj bivališče. V življenju neandertalcev so imele posebno, nam za zdaj še neznano vlogo. Poleg koščnega glasbila niso nič manj pomembne še starejše najdbe koščnih konic. Glede na njihovo veliko starost gre nedvoumno za izdelke neandertalca.

V profilu najdišča sta poleg manjših zabeleženih dve glavni podnebni spremembi: topla in suha "zgodnja poledenitev" (v obdobju med 115.000 in 79.000 leti pr. n. št.) v spodnjem delu profila pri vходу v jamo (izkopavanja Mitja Brodarja) ter hladna in vlažna "polna poledenitev" (v obdobju med 74.000 in 35.000 leti pr. n. št.) v zgornjem delu jame (izkopavanja Ivana Turka in Janeza Dirjeca). Najbolj mrzle faze poledenitve, za katere je značilen največji obseg ledenikov, zaradi odsotnosti sedimenta v profilu niso izražene. Večina sedimentov sovпада z mrzlim podnebjem. Najbogatejši paleolitski nivoji (A, D, E) so nastali v hladnem in

Jama Divje babe II. Foto: Bernarda Avsenik.

vlažnem podnebju. Starost večine najdb je bila določena z uporabo različnih fizikalno-kemijskih metod: v letih 1996–2004 z metodo ESR (elektronska spinska resonanca) v Združenih državah, starost plasti 2–8 pa leta 1986 z metodo ^{14}C (radioaktivni izotop, AMS) v Kanadi (Turk 2007 in 2014).

Zaradi izrednega arheološkega, kulturnega, zgodovinskega in znanstvenega pomena je bilo leta 1997 arheološko najdišče Divje Babe I z odlokom Občine Cerklje ob noči zavarovano kot arheološki spomenik. Z namenom trajnega ohranjanja ga je z Zakonom o varstvu kulturne dediščine zavarovala tudi država. V njegovem 55. členu je opredeljeno, da so posegi v najdišče, ki bi rušili njegovo celovitost, neokrnjenost in izvornost ali bi kakorkoli spremenili njegove lastnosti, vsebino, obliko in njegovo neposredno okolje, brez ustreznega dovoljenja prepovedani. S soglasjem Zavoda za varstvo kulturne dediščine so dopustni le zavarovalni posegi in znanstvene raziskave. Lastnica parcele je Občina Cerklje ob noči, ki je tudi lastnica arheološkega najdišča (Izhodišča za načrt upravljanja ... 2007).

Občina Cerklje ob noči je že leta 1998 predlagala lokalnega upravljavca arheološkega najdišča, vendar ta zaradi prevelikih finančnih ovir ni bil izbran. Pripravila je tudi izhodišča za upravljavski načrt arheološkega najdišča in s tem želela okrepiti sodelovanje med različnimi ustanovami na regionalni in državni ravni, pridobiti potrebna znanja in spretnosti ter zagotoviti dodatne finančne in materialne vire, potrebne za njegovo nadaljnje urejanje. Namen priprave izhodišč za upravljavski načrt je bil tudi predlog, da se status arheološkega najdišča

iz občinskim odlokom zaščitenega arheološkega spomenika spremeni v državni spomenik (Izhodišča za načrt upravljanja ... 2007).

Občina Cerkno je podprla tudi izdajo zgoščenke z glasbo *tiddibaba*. Na prvem festivalu *Glas piščali* leta 2015, ki ga je v sodelovanju z občino in lokalno turistično organizacijo zasnovalo domače turistično društvo Reka (*Glas piščali* 2018), je bila organizirana okrogla miza z naslovom *Divje babe in pogled v prihodnost*.

Številnim govorcem se je pridružil tudi glasbenik Ljuben Dimkaroski, ki je bil do svoje smrti leta 2016 več let brez kakršnekoli finančne podpore pravi ambasador zvoka neandertalčevega glasbila. 30. septembra 2015, ob 20. obletnici njegove najdbe, je Občina Cerkno Ljubena Dimkaroskega imenovala za častnega občana. S tem se mu je želela zahvaliti za zagnano preučevanje neandertalčevega glasbila in igranje nanj, ki je tako Cerkno kot Slovenijo vpisala v svetovno zgodovino. V zahvalo je Dimkaroski na *tiddibab* zaigral na koncertih v Šebreljah, na Reki in v Cerknem.

Zdaj je večina zbranega materiala iz najdišča shranjena v depojih Narodnega muzeja v Ljubljani, kjer ima posebno mesto tudi originalno neandertalčevo glasbilo. Za stroko je to najboljša rešitev, saj zagotavlja kakovostno hrambo izkopanin. Na drugi strani so domačini, ki želijo narediti korak naprej v smeri oblikovanja lokalnih razstav. Raziskovanje jame se navsezadnje ne sme ustaviti, saj se ponujajo novi izzivi, med drugim tudi morebitna najdba človeških okostij. Dejstvo je, da bodo v bodoče ključen dejavnik za nadaljnje raziskave razpoložljiva finančna sredstva, pa tudi ureditev obstoječega najdišča in širšega območja parka. Zdi se, da bi se ob morebitni ureditvi financiranja za upravljanje Divjih bab hitro našlo več ponudnikov.

Pretekle aktivnosti in promocijo najdišča Divje Babe I na lokalni oziroma regionalni ravni opisuje tudi raziskava o podeželskem turizmu in socialnem kapitalu v Sloveniji, ki je bila izvedena na primerih vasi Šebrelje, Zakojca in Gorenji Novaki (Mavri 2008; Mavri in Črnič Istenič 2014). Z njo je bilo ugotovljeno, da so projekti, namenjeni ohranjanju in razvijanju naravnih ter kulturnih znamenitosti tako zahtevni, da jih lokalne vaške skupnosti same niso sposobne izpeljati. Ti projekti, ki so bili v preteklosti v domeni države, so zlasti v finančnem pogledu prezahtevni tudi za občine in razvojne agencije, ki se jim v zadnjih letih nalaga vse več obveznosti in odgovornosti. Pri pridobivanju evropskih sredstev so manj uspešne prav zato, ker so preslabo vključene v regionalno sodelovanje in povezovanje z državnimi ustanovami, zato bi bila v prihodnje nujna večja pomoč države.

Postaja 3: cerkev Sv. Ivana

Gotska cerkev sv. Ivana (po šebreljskem naglasu) v Šebreljah stoji na skalni pečini (579 m) v skrajnem severnem delu Šebreljske planote, tik nad prazgodovinskim arheološkim najdiščem Divje babe in dobrih 300 m nad strugo reke Idrjice. Lega cerkve na robu Šebreljske planote izpričuje izreden smisel starih Šebreljcev, kako svetišče umestiti v pokrajino. Arheologi so odkrili, da so tu imeli utrdbo že Rimljani, ki so morda samo porušili predhodno svetišče

Cerkev sv. Ivana na Šebreljski planoti. Foto: Igor Pšeničnik.

Oltar v cerkvi sv. Ivana. Foto: Bernarda Avsenik.

druidov, da bi si postavili svojega. Kelti so že pred tem zbrisali svetišče kakega plemena iz svetolucijskega kulturnega kroga in to pleme še kakšnega starejšega ...

Če od Rimljanov časovno kolo ponovno usmerimo proti sodobnosti, naletimo na Slovane, ki so tu častili svoje sončno božanstvo. Boljši prostor za sončni kult bi težko našli. Zatem se je iz Ogleja tudi po območju Cerkljanskega širilo krščanstvo, ki je obvarovalo ta prastari kulturni prostor in ga preuredilo za čaščenje krščanskega svetnika Janeza Krstnika. Ta ima svoj praznik na poletni solsticij, ko so prebivalci z magičnimi kresnimi obredi skušali Soncu obvarovati moč, ki po kresni noči začne plahneti. To nam priča tudi napis *Janes Kresnik* na modrem polju nad glavno oltarno sliko.

Prva pisna omemba cerkve ima letnico 1156. V tolminskem urbarju je leta 1377 prvič zapisano tudi ime kraja – *Sibreglia*. Leta 1763 je bila prvotna cerkev porušena. Po več kot sto letih so jo prebivalci popolnoma obnovili in nad vhodna vrata zapisali letnico obnove 1870. Okrog cerkve so pokopavali mrliče z vse planote, in sicer plitvo, ovite le v rjuho. Pozneje so pokopališče prestavili k župnijski cerkvi sv. Jurija v šebreljskem zaselku Gorenja vas.

Glede na energijske meritve je cerkev sv. Ivána postavljena na mestu z izredno močno naravno energijo, tako da velja za eno močnejših slovenskih energijskih točk. Energijske točke v njeni okolici so označene s prodniki. Na mestu sedanje cerkve Janeza Krstnika so se ljudje zaradi izredno močnih energij vselej prijetno počutili, se zdravili in tu iskali stik z božanstvi ali bogom (Divje babe 2018).

Postaja 4: Šebreljska planota – šebreljski želodec

Šebreljska planota se v smeri sever–jug razteza v dolžini približno 6,5 km, v smeri vzhod–zahod pa približno 2 km. Njena nadmorska višina je v razponu od 260 m na severni strani, ob reki Idrijci, do več kot 1000 m na južni strani, kjer se vzpenja 1079 m visoki Vrhovec. Najgosteje je poseljen osrednji del planote na nadmorski višini od 600 do 700 m, kjer je osrednji del vasi Šebrelje z gručastimi zaselki Dolenjo, Srednjo in Gorenjo vasjo ter bolj razloženim Kurjim Vrhom. Najvišje ležeči zaselek je Šebreljski Vrh, kjer je tudi najvišje ležeča domačija Pri Lokvarju.

Šebrelje povezuje z dolino Idrijce dokaj strma, vendar lepo urejena ovinkasta asfaltirana cesta, ki omogoča avtobusni prevoz. Primerna je tudi za kolesarske ture. Dalje vodi cestna povezava prek Šebreljskega Vrha proti Idrijskim Kronicam in naprej proti Spodnji Idriji ali Oblakovemu Vrhju, Trebuši, Vojskemu ali Kanomlji, od koder prav tako vodi cesta v Spodnjo Idrijo.

Šebreljci se že od nekdaj ukvarjajo s poljedelstvom in z živinorejo, že v času Avstro–Ogrske pa tudi s sezonskim delom, kar je nekoliko izboljševalo skromno življenje na skopi zemlji. Zdaj ima naselje nekaj čez 300 prebivalcev, največ, 900, pa jih bilo daljnega leta 1860. Leta 1866 je vas z odcepitvijo od Šentviške Gore postala občinsko središče in ta status obdržala do leta 1927. Vaščani so volili svoje župane, ustanovili hranilnico in posojilnico, izrednega pomena je bila ustanovitev Kmetijsko-bralnega društva leta 1883. V tem pogledu so Šebrelje prednjačile med naselji na Cerkljanskem. Svež šebreljski zrak je že takrat mamil gosposke letoviščarje iz Trsta.

Potem se je začela prva svetovna vojna, v rob planote so zarezali rove in kaverne, ki so jih gradili Bošnjaki. Sestavljali so obrambno črto z Bukovega na Reko in naprej do sv. Ivána ter po zahodnem robu planote na Oblakov Vrh in naprej na Vojsko. To je bilo zaledje soške fronte. Vaščani so bili v negotovosti, ali se fronta morda ne bo premaknila na planoto, kar pa se ni zgodilo. Med drugo svetovno vojno je bila leta 1944 vas skoraj v celoti požgana.

V sodobnosti vaščanom režejo kruh predvsem tovarne v Cerknem, Spodnji Idriji in Idriji. Šebreljski otroci so si že v drugi polovici 19. stoletja nabirali znanje v župnijski šoli, ki se je leta 1913 preselila v novozgrajeno šolsko poslopje. To skoraj nespremenjeno še vedno služi svojemu namenu. V bližini šolskega poslopja je spomenik padlim borcem in drugim žrtvam v 2. svetovni vojni.

V Gorenji vasi stoji župnijska cerkev sv. Jurija. Zgrajena je bila leta 1767, mučencu svetemu Juriju pa je bila posvečena leta 1777. Na vaškem pokopališču ob cerkvi stoji spomenik padlim v 1. svetovni vojni, postavljen leta 1922 (LTO Laufar Cerkno 2018).

V Šebreljah večinoma za domače potrebe izdelujejo šebreljski želodec. Njegova zgodovina sega od 100 do 200 let v preteklost. Ta suhomesni proizvod so nekoč prodajali predvsem na Primorsko, vse od Gorice do Trsta. Prepoznaven je po svojski ovalni obliki ter senzoričnih in gastronomskih lastnostih. Posebnost njegove sestave so kakovostno svinjsko meso, majhen delež slanine in začimbe, svoje pa dodajo tudi tukajšnje za sušenje in zorenje ugodne podnebne razmere. Šebreljski želodec je že leta 2004 postal prvi slovenski zaščiteni izdelek z geografsko označbo, leta 2011 pa ga je z vpisom v register zaščitenih označb porekla in zaščitenih geografskih označb zaščitila tudi Evropska komisija (LTO Laufar Cerkno 2018; Evropska komisija ... 2018).

Udeleženci ekskurzije so želodec poskusili na domačiji Polak, kjer so jim ponudili še nekaj drugih krajevnih specialitet, na primer zeljno juho *smukavc*, *pajtičke* (potičke z orehi), pa tudi sir, kruh in jabolčnik.

Postaja 5: Partizanska bolnica Franja

Gradnjo partizanske bolnišnice v težko dostopni soteski Pasice pri Dolenjih Novakih je po kapitulaciji Italije jeseni 1943 s skupino borcev začel dr. Viktor Volčjak. Sledil je nasvetu domačina Janeza Peternelja in gradnja je ob predani pomoči okolišanov postopoma potekala vse do konca druge svetovne vojne, ko se je na dnu globeli ob potoku Čerinščici stiskalo 14 lesenih barak in več pomožnih objektov. Že med vojno so jo poimenovali po partizanski zdravnici Franji Bojc Bidovec, ki jo je tudi najdlje vodila.

V njej se je zdravilo 578 težjih ranjencev, v desetih zunanjih oddelkih, ki se niso ohranili, pa še okrog 300 lažje ranjenih borcev. Med ranjenci so bili poleg Slovencev tudi pripadniki narodov iz nekdanjih Jugoslavije in Sovjetske zveze, Italijani, Poljaki, Francozi ter po dva Avstrijca in Američana.

Dostopna pot je vodila po Čerinščici. Ranjencem so pred prenosom, ki je potekal ponoči, zavezali oči, da ne bi mogli izdati, kje so se zdravili. Bolnica Franja je bila edina med skritimi partizanskimi bolnišnicami, v kateri so imeli premišljeno izdelan obrambni sistem. Čeprav

Partizanska bolnica Franja. Foto: Luka Kalan, www.slovenia.info.

se je sovražnik kar dvakrat znašel v njeni neposredni bližini, je ni odkril. Pred vhodom v sotesko je bilo pokopališče, vendar grobov zaradi varnosti niso smeli vidno označiti. Vanje so položili zapečatenе stekleničke, v katerih so bili listki z osebnimi podatki. Posmrtnе ostanke umrlih, ki jih svojci niso odpeljali, so junija 1946 pokopali v skupni grob na pokopališču v Cerknem. V njihov spomin so pred vhodom v sotesko postavili ploščo z imeni vseh umrlih.

Zdravstveni delavci so življenja reševali v okoliščinah, ki si jih dandanes stežka predstavljamo. Operacije so sicer redko potekale brez omame, saj so imeli na razpolago eter, pentotal in nekatera druga narkotična sredstva. Primanjkovalo pa je antibiotikov, krvi in plazme. Improvizirati so morali tudi pri razkuževanju operacijskega perila in instrumentarija. V začetku so vse to prekuhávali, proti koncu leta 1944 pa so uvedli suho sterilizacijo z vročo paro. Preskrbo s sanitetnim materialom in zdravili so zagotavljale terenske organizacije, pomoč je po skrivnih zvezah prihajala celo iz Milana in Gradca. Marca 1944 je prispela prva sanitetna pošiljka zaveznikov. Marca 1945 so v Franji pridobili tudi rentgenski aparat, ki ga je imela samo še ena partizanska bolnišnica.

Različne pripomočke za imobilizacijo poškodovanih udov je izdeloval bolničar Jože Čerin. Skrb za ranjence in bolnike je bila v veliki meri na ramenih bolničarjev, še posebej v zunanjih oddelkih, kjer ni bilo stalnega zdravnika. Med osebjem je bila le ena šolana medicinska sestra, ki je opravljala delo glavne sestre in instrumentarke. Ostali so se usposabljali ob delu in na tečajih za bolničarje; dva sta bila organizirana tudi v sami bolnišnici.

Med zdravljenjem je bilo zelo pomembno, da ranjenci in invalidi niso postali črnogledi. Zato je bilo poskrbljeno tudi za razvedrilo. Organizirali so proslave in mitinge s političnimi govori, petjem, deklamacijami in skeči. Izdajali so tudi glasilo *Bolniški list*. Po vojni je bolnica postala simbol partizanskega gibanja ter njegove razvejene in izjemno dobro organizirane zdravstvene dejavnosti.

Trinajst od štirinajstih barak bolnice Franje je septembra 2007 uničila hudourniška poplava, vendar so jih v nekaj letih skupaj s pomožnimi objekti v celoti obnovili na podlagi dokumentacije in obstoječih natančnih načrtov. Izdelane so bile tudi kopije uničenih predmetov ali pa so uporabili nadomestne predmete. Pri obnovi je bilo pomembno, da sta se v največji možni meri ohranili sporočilnost spomenika in njegova simbolna vrednost (Muzej za Idrijsko in Cerkljansko 2018).

Leta 1999 je bila bolnica Franja razglašena za spomenik državnega pomena. Zaradi edinstvene sporočilnosti si jo Slovenija že nekaj časa prizadeva vpisati na UNESCO-v seznam naravne in kulturne dediščine; za zdaj je od leta 2001 na tako imenovani poskusni listi. Leta 2015 je dobila tudi Znak evropske dediščine.

Literatura in viri

Arheološki park Divje babe. Medmrežje: <http://www.divje-babe.si/>, 22. 11. 2018.

Božič, D., Dular, J., Pavlin, P., Lauko, T., Ciglencečki, S., Aubelj, B., Tecco Hvala, S., Belak, M., Knific Lunder, D., Korošec, T., Mikuletič, J. 1999: Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalca do Slovanov. Založba Modrijan. Ljubljana, 430 str.

- Brodar, M. 1999: Die Kultur aus der Hohle Divje Babe I = Kultura iz jame Divje babe I. Arheološki vestnik 50. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Ljubljana, str. 9–57.
- Cerkljansko. Medmrežje: <http://www.burger.si/Cerkno/Cerkljansko.html>, 22. 11. 2018.
- Conard, N. J., Malina, M., Münzel, S. C. 2009: New flutes documents the earliest musical tradition in southwestern Germany. *Nature* 460, str. 737–740.
- Čar, J. 2007: Kratek geološki oris okolice najdišča Divje babe I. Divje babe I: paleolitsko najdišče mlajšega pleistocena v Sloveniji, 1. del, Geologija in paleontologija. Inštitut za arheologijo ZRC SAZU. Ljubljana, str. 39–43.
- Dimkaroski, L. 2010: Glasbena raziskovanja najdbe iz Divjih bab I. Neandertalčeva piščal: od domnevne piščali do sodobnega glasbila. *Argo* 53-2. Skupnost muzejev Slovenije. Ljubljana, str. 10–17.
- Dimkaroski, L. 2014: Glasbena raziskovanja piščali od domneve do sodobnega glasbila. Divje babe I: paleolitsko najdišče mlajšega pleistocena v Sloveniji, 2. del, Arheologija. Inštitut za arheologijo ZRC SAZU. Ljubljana, str. 205–222.
- Divje babe. Ob zori zgodovine. Medmrežje: <file:///C:/Users/Renata/Downloads/Divje%20babe.pdf>, 22. 11. 2018.
- Evropska komisija zaščitila šebreljski želodec. *Dnevnik*, 16. 11. 2011. Medmrežje: <https://www.dnevnik.si/1042488020>, 22. 11. 2018.
- Festival Glas piščali. Medmrežje: <http://www.primorske.si/novice/goriska/divje-babe-mora-spoznati-svet>, 22. 11. 2018.
- Fink, R. 1997: Neanderthal flute: Oldest musical instrument's 4 notes matches 4 of do, re, mi scale. Musicological analysis. Medmrežje: <http://www.webster.sk.ca/greenwich/fl-compl.htm>, 22. 11. 2018.
- Glas piščali. Medmrežje: <http://www.glaspiscali.si/>, 22. 11. 2018.
- Hein, W., Hahn, J. 1998: Experimentelle Nachbildung von Knochenflöten aus dem Aurignacien der Geissenklöster-le-Höhle. Experimentelle Archäologie Bilanz 1997. Symposium in Bad Buchau Federsee Museum Oktober 1996. *Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland* 19. Oldenburg, str. 65–73.
- Horusitzky, F. Z. 2003: Les flutes paléolithiques: Divje babe I, Istállóskő, Lokve etc. Point de vue des experts et des contestataires: critique de l'appréciation archéologique du spécimen no 652 de Divje babe I et arguments pour la défense des spécimens Pb51/20 et Pb606 du MNM de Budapest. *Arheološki vestnik* 54. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Ljubljana, str. 45–66.
- Izhodišča za načrt upravljanja arheološkega parka Divje babe: Program Phare CBC Slovenija-Italija. Idrijsko-Cerkljanska razvojna agencija, Občina Cerkno.
- Krušič, M. (ur.) 2009: Slovenija: turistični vodnik. Založba Mladinska knjiga. Ljubljana, 715 str.
- Kunej, D. 1997: Akustične ugotovitve na podlagi rekonstrukcije domnevne koščene piščali. Moustérienska "koščena piščal" in druge najdbe iz Divjih bab I v Sloveniji. Založba ZRC. Ljubljana, str. 185–197.
- LTO Laufar Cerkno. Medmrežje: <http://visitcerkno.si/>, 22. 11. 2018.
- Mavri, R. 2008: Vloga socialnega kapitala v razvoju turizma v izbranih podeželskih skupnostih.

- Magistrsko delo, Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 135 str.
- Mavri, R., Istenič Černič, M. 2014: Podeželski turizem in socialni kapital v Sloveniji (primer vasi v občini Cerkno). Geografski vestnik 86-1. Zveza geografskih društev Slovenije. Ljubljana, str. 51–61.
- Mavri, S. 2013: Povedke pod Kojco. Raziskovalna naloga. Cerkno, 43 str.
- Muzej za Idrijsko in Cerkljansko. Medmrežje: <http://www.muzej-idrija-cerkno.si/>, 22. 11. 2018.
- Občina Cerkno. Medmrežje: http://www.cerkno.si/wp-content/uploads/2016/01/cerkljanske_novice_2015_st5_september.pdf, 22. 11. 2018.
- Odllok o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter naravnih znamenitosti na območju občine Idrija. Uradna lista SRS št. 16/86-791 in 17/88-944, Uradni listi RS št. 56/93-2057, 45/97-2470, 131/2003-5607, 45/2007-2487 in 115/2007-5744. Ljubljana. Medmrežje: <http://rpls.pisrs.si/Predpis.aspx?id=56702&obcina=IDRIJA>, 22. 11. 2018.
- Omerzel-Terlep, M. 1996: Koščene piščali: pričetek slovenske, evropske in svetovne inštrumentalne glasbene zgodovine. Etnolog 6. Slovenski etnografski muzej. Ljubljana, str. 235–294.
- Omerzel-Terlep, M. 1997: Tipologija koščenih žvižgavk, piščali in flavt ter domnevna paleolitska pihala Slovenije. Moustérienska "koščena piščal" in druge najdbe iz Divjih bab I v Sloveniji. Založba ZRC. Ljubljana, str. 199–218.
- Perko, D., Orožen Adamič, M. (ur.) 1998: Slovenija – pokrajine in ljudje. Založba Mladinska knjiga. Ljubljana, 735 str.
- SC Cerkno. Medmrežje: www.ski-cerkno.com/, 22. 11. 2018.
- Snoj, M. 2009: Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen. Založba Modrijan, Založba ZRC. Ljubljana, 608 str.
- SURS. Medmrežje: <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/7442>, <https://www.stat.si/obcine/sl/2011/Municip/Index/19>; <https://www.stat.si/obcine/sl/2015/Municip/Index/19>, 22. 11. 2018.
- Turk, I. 1996: Divje babe I – iskanje novih poti v paleolitski arheologiji Slovenije. Doktorska disertacija, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 189 str.
- Turk, I. 2007: Divje babe I: paleolitsko najdišče mlajšega pleistocena v Sloveniji. 1. del, Geologija in paleontologija. Opera Instituti archaeologici Sloveniae 13. Inštitut za arheologijo ZRC SAZU. Ljubljana, 478 str.
- Turk, I. 2014: Divje babe I: paleolitsko najdišče mlajšega pleistocena v Sloveniji, 2. del, Arheologija. Opera Instituti archaeologici Sloveniae 29. Inštitut za arheologijo ZRC SAZU. Ljubljana, 456 str.
- Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1), Uradni listi RS št. 16/08, 123/08, 8/11- ORZVKD39, 90/12, 111/13, 32/16 in 21/18 – ZNOrg). Ljubljana. Medmrežje: <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4144>, 22. 11. 2018.

REGIJSKI PARK ŠKOCJANSKE JAME IN OKOLICA

Maja Topole

Vodji: Andrej Mihevc, dr., profesor geografije in diplomirani sociolog, znanstveni svetnik na ZRC SAZU, Inštitut za raziskovanje krasa; Maja Topole, dr. diplomirana geografka in etnologinja, znanstvena sodelavka na ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika

Ekскурzija je bila izvedena 2. junija 2018.

Potek poti: Ljubljana – Divača – Kačiče – Pared – Dane – Matavun – Škocjan – Betanja – Dolnje Ležeče – Ljubljana

Postaje: 1. ledenica v Kačičah
2. etnološko-zeliščarska domačija Belajevi
3. Dane pri Divači
4. jami na Prevali
5. Matavun
6. Škocjan
7. Mahorčičeva in Mariničeva jama
8. Mala in Velika dolina
9. Betanja
10. učna pot okrog Velike in Male doline
11. Lipove doline

Uvod

Regijski park Škocjanske jame (413 ha) je skupaj z okolico območje izjemnih geo- in biodiverzitete, ki sta na eni strani posledica stika med nekarbonatnimi in karbonatnimi kamninami (kontaktni kras), na drugi pa mešanja sredozemskih in celinskih zračnih gmot oziroma tukajšnjega burnega vremenskega dogajanja. Tu opažamo eno največjih zgostitev naravnih in kulturnih vrednot v Sloveniji. Naravne sestavljajo geološke, geomorfološke, speleološke, hidrološke in biološke (številne endemične ter ogrožene rastlinske in živalske vrste) vrednote, med kulturno-zgodovinske pa se uvrščajo arheološke, zgodovinske, umetnostne in etnološke vrednote, pa tudi tiste, povezane z zgodovino speleologije. Prav v tem okolju se

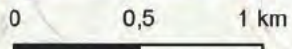
DIVAČA

Dolnje Lezeče

Kačiče Pared

- 1** postaja
- pot
- prehojena pot
- meja regijskega parka

Vir: DTK50 (GURS), 2019

Panorama osrčja Regijskega parka Škocjanske jame. Foto: Marjan Garbajs.

je rojevala nova veda krasoslovje; slovenska krasoslovna terminologija je opazno vplivala na razvoj mednarodne krasoslovne terminologije.

Na 32 km² prostranem območju najdemo dva ponora Reke, petnajst velikih udornic, stotine vrtač, številne podzemne, pa tudi brezstropne jame. V zgornjekrednih apnencih sta nastala eden največjih doslej znanih podzemnih kanjonov z dolžino 2600 m, širino od 10 do 60 m in višino do 146 m ter ena največjih podzemnih dvoran na svetu, imenovana Martelova dvorana s prostornino 2,2 milijona kubičnih metrov. Oblikoval ju je lahko le zelo vodnat vodotok, kakršna je Reka (Mihevc 2001), ki jo poznamo tudi kot Notranjsko Reko oziroma Veliko vodo. Tu imamo vpogled v več milijonov let potekajočo speleogenezo, katere učinek je jamski sistem, splet rogov v različnih etažah. Od pradavnine dalje jih je oblikovala Reka s pritoki in se pri tem skozi kamninske plasti prebijala vse niže.

Na območju parka dojamemo izjemen geografski oziroma strateški položaj obravnavanega območja, ki je bilo zato skoraj brez presledkov tisočletja dolgo v središču zanimanja človeka, tako z vidika poselitve kot prometa (tranzitnega, romarskega, turističnega).

Zaradi vseh navedenih razlogov je bilo območje leta 1986 kot prvo v Sloveniji vpisano na UNESCO-v seznam svetovne dediščine (Konvencija ...). Leta 1996 je bil z zakonom (Zakon o ...) ustanovljen Regijski park Škocjanske jame, s čimer je območje dobilo državni varstveni status. Leta 1999 je bilo razglašeno za območje Ramsarske konvencije, kar je pomenilo sploh prvi vpis kakega podzemnega kraškega mokrišča na seznam mednarodno pomembnih mokrišč na svetu. Na prehodu v 3. tisočletje je park postal tudi del Mreže zavarovanih

Glavna privlačnost regijskega parka je podzemlje Skočjanskih jam, kjer slikovit kanjon Reke premošča Cerkvenikov most. Foto: Borut Lozej, www.slovenia.info.

območij v Alpah, imenovane Europarc, leta 2004 pa je bilo biosferno območje Kras vpisano še v mrežo območij MAB (Man and Biosphere). Je tudi eden od skoraj 700 svetovnih biosfernih rezervatov, vzorčnih kopenskih ekosistemov izjemne naravne in kulturne vrednosti.

Opis poti

1 .postaja: ledenica v Kačičah

Zaradi odsotnosti površinske vode je bila na Krasu oskrba z vodo med najpomembnejšimi dejavnostmi za preživetje. Ena od prilagoditev je bila gradnja ledenic, vodnih shramb in shramb ledu. Za ta namen so izkoriščali kraške jame in vrtače. Kdaj so se na Krasu pojavile prve ledenice za potrebe pastirjev, gozdarjev, oglarjev, gostincev in domov, ni znano. Zagotovo pa so zaradi rastočega prometa in hitrejšega gospodarskega razvoja potrebe po ledu pospešeno rasle že v 18. in 19. stoletju. Največji povpraševalec je bilo obalno mesto Trst s pristaniščem, bolnišnico, pivovarno Dreher, gostilnami, mesnicami in ribarnico, led pa so potrebovali tudi drugi kraji z razvijajočo se industrijo, predvsem Divača, Senožeče in Sežana. Led je postal tudi predmet preprodaje in tovorjenja tako po železnici kot po morju. Vozili so ga v razna skladišča, severnojadranska pristanišča in celo v Egipt.

Najprej so Trst z ledom oskrbovali iz naravnih ledenih jam na Trnovskem gozdu in Nanosu (Mihevc in Gams 1979). Tamkajšnje vire so v drugi polovici 19. stoletja zaradi oddaljenosti, zahtevnega terena in visokih stroškov opuščali (Pangerc 1986) ter iskali cenejše možnosti na Krasu. Tako je tržaški ladjar in neapeljski trgovec Amodeo Theres našel primerno lokacijo v bližini Kačič (Kačiče skupaj z bližnjim Paredom sestavljajo enotno naselje Kačiče – Pared), na nadmorski višini vsega 450 m. Njene prednosti so bile precejšnja bližina Trsta, kamninska podlaga, ki je zagotavljala tako gradbeni kamen kot naravne vdolbine, bližina vodnatih Brkinov, kalov in vodotokov ter podnebno ugodna lega z nizkimi zimskimi temperaturami. Zmrzovanje je dodatno pospeševala burja, mrzel zimski severni veter iznad visokih kraških planot. Pomemben je bil tudi ugoden prometni položaj ob glavni kraški cesti Postojna–Trst.

Okrog leta 1860 so pri Kačičah zgradili ledenico, ki je lahko sprejela do 2000 ton ledu. Velja za največji slovenski in enega od največjih evropskih objektov te vrste (Kačiška ledenica ...). Juvanec (2018) navaja njegov notranji premer 19,05 m in globino 10,90 m, Bugarič in Hrobat (1994) pa sta zapisala, da naj bi bil globok celo 19 m. Iz sredine se dviga 22 m visok steber, ki je nekoč podpiral strešno konstrukcijo. Slonela je tudi na kamnitem vencu, ki sega do 2 m visoko nad tlemi. Prvotna dvojna slamnata streha je zagotavljala boljšo izolacijo kot mlajša iz korcev.

Plod dolgoletnih izkušenj graditeljev in uporabnikov ledenic so bili oblike, gradbeni materiali in načini uporabe, ki se približujejo popolnosti. Naravno obliko vrtače je človek delno preklešal, da so ledenice dobile večinoma okroglasti tloris. Vse stene, razen skalnatih, je obdal s suhozidom. Prve ledenice so imele navpične stene, sčasoma pa so jih gradili v obliki narobe obrnjene priskekanega stožca. Tako je taleči blok ledu lahko samodejno

Preostanki nekdanje ledenice pri Kačičah. Foto: Maja Topole.

drsel navzdol in zagotavljal stalno tesnjenje. Preprečeni so bili dotok toplega zraka, segrevanje kamnitih sten in s tem pospešeno taljenje ledu. Voda, nastala ob njegovem taljenju, je prosto odtekala skozi prepustno dno. Vhod je bil praviloma na severni, osojni strani. Kljub dobro izolirani strehi so led po zapolnitvi prekrili še z meter in pol debelo plastjo slame. Za delovanje ledenic niso potrebovali energije, pač pa le umno gospodarjenje z izkoriščanjem naravnih danosti in redno vzdrževanje.

Ledarstvo je bilo pomembna dopolnilna dejavnost predvsem v drugi polovici 19. in prvih desetletjih 20. stoletja. Z njim so služili sekači ledu, lastniki kalov, delavci v ledenicah, lastniki ledenic, prevozniki, posredniki in preprodajalci. Ob največjem razmahu je delovanje kačiške ledenice vključevalo okrog 200 ljudi. Gospodar je sekače najel, ko je bil led v bližnjih kalih debel od 15 do 20 cm. Kose ledu, tako imenovane *plahte*, so s posebnimi kavli, *rampini* oziroma *cepini*, odvlekli do ledenice, jih razsekali na enako velike manjše kose in jih zatem s pomočjo vitlov, korit ali *vinč*, ali pa kar ročno po spiralastem lesenem koritu spravili v ledenico. Zlagali so jih v vrste, ki so si sledile od oboda proti sredini, posamezne bloke in plasti pa obložili z bukovim listjem ali slamo, da se niso sprijeli. Led so zbirali do 15. marca, nakar so ledenico zaprli. 6. maja so začeli letno prodajo. Led so na plano vlekli s škripci. Posebne vozove, imenovane *kasoni*, so natovorili zvečer, led prekrili z vrečevino ali platnom in ga še isto noč prepeljali v Trst. Zapolnitev ledenice, otvoritev prodaje ledu in njeno izpraznitev so tudi proslavljali (Bugarič in Hrobat 1994; Belingar 2007; Hrobat Virloget 2014).

Po 1. svetovni vojni so ob bolj množični uporabi elektrike ter pojavu hladilnikov in strožjih higienskih zahtev ledenice začele izgubljati pomen. Kačiška ledenica je polno delovala do leta 1906, ko je umrl lastnik Mušič iz Trsta (Pangerc 1986; Bugarič in Hrobat 1994; Belingar 2005). Nekatero ledenice so bile zaradi počasne elektrifikacije podeželja v uporabi vse do šestdesetih let prejšnjega stoletja. Ko so jih opustili, je prenekatera postala odlagališče odpadkov, s tem pa na ekološko ranljivem krasu precejšen okoljski problem (Breg in sodelavci 2003).

2. postaja: etnološko-zeliščarska domačija Belajevi

Usoda največje kmetije v vasi Kačiče - Pared, na kateri so se v preteklosti preživljali s sadjarstvom, žganjekuho, krčmarstvom, ledarstvom in prodajo pridelkov v Trst, je bila na prelomu iz 20. v 21. stoletje negotova.

Domačija v obliki črke L je rasla postopno; starejši zahodni del z letnico 1839 je bil pred letom 2011 namenjen kmetijskim opravilom, mlajši severni del iz leta 1894 pa bivanju. Zaradi kakovostnih arhitekturnih prvlin, vključno kamnoseških detajlov, značilnih za stično območje med Krasom in Brkini oziroma mejno območje med karbonatnim in flišnim površjem, je skupina objektov vpisana v slovenski Register nepremične kulturne dediščine.

Domačija ima ugodno lego neposredno ob magistralni cesti, železnici in avtocesti Ljubljana–Koper ter vhodu v Regijski park Škocjanske jame, ki so na UNESCO-vem seznamu svetovne dediščine. Pred leti je lastnica pridobila evropska sredstva in pod strokovnim vodstvom novogoriške enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine obnovila najstarejši del domačije. Leta 2013 je na kmetiji uvedla zeliščarstvo. V stari hiši je na novo uredila sodobno

Priveditveni prostor v borjaču domačije Belajevih. Foto: Maja Topole.

Gojenje zelišč pri Belajevih. Foto: Matjaž Geršič.

Na domačiji se je mogoče poučiti o rabi začimb in v kulinariki. Foto: Maja Topole.

Prikaz destilacije žganja s kraškim šetrajem v okviru ene od prireditev na domačiji. Foto: Matjaž Geršič.

kuhinjo in hišno butično trgovinico, ohranila in restavriralna pa vežo, črno kuhinjo z odprtim ognjiščem ter spahnjenico in klet. Razstavila je avtentične etnološke predmete in tako predstavila kulturo ter način življenja prednikov.

Trakta domačije ščitita pred burjo s severa in se odpirata v tipični kraški *borjač*, s suhozidom obdano peščeno dvorišče z latnikom in vodnjakom iz leta 1817. Nekoč je bil prizorišče kmečkih opravil in prostor počitka, zdaj pa tu potekajo predstavitve kraških proizvodov, degustacije, delavnice, predavanja ter seminarji o vonjih in okusih ter uporabi začimb in zelišč za kulinarične, medicinske in druge namene. Nekdanji vrt, dostopen iz borjača, je razdeljen na štiri tematske cone, kjer uspeva okrog 150 gojenih in divjih rastlinskih vrst, predvsem dišečih začimbnic, užitnih divjih rastlin in vrtnih plevelov.

Razni dogodki, izvedeni v eni sezoni, sestavljajo *Zeliščni festival na stiku Krasa in Brkinov*; leta 2018 je bil na domačiji Belajevih organiziran že petič.

Kulinarični dogodki (delavnice, predavanja, ekskurzije, vsakoletni začinjeni kraški večer, ABC zeliščarstva, otroški zeliščnodoživljajski dan in Praznik kraškega šetraja) temeljijo na sodelovanju z okoliškimi kmetijami, malimi podjetji in vinsko zadrugo. Belajeve z lokalnimi proizvodi oskrbujejo kraški in brkinski sadjarji, vinarji, čebelarji, sirarji in pršutarji, istrski oljarji ter piranski solinarji. Udeleženci uporabnost in uporabo kraških zelišč spoznavajo ob prigrizkih in napitkih, med drugim ob pokušini zeliščnih vina, piva in žganja.

Med začimbnicami ima osrednje mesto šetraj, ki je nekdaj veljal le za divjo rastlino. Lastnica ga vgrajuje v medene, solne, sadne, vinske in mlečne proizvode ter izdelke in jih tako plemeniti. Razpolaga tudi s poskusnima nasadoma šetraja in sivke, pri čemer raziskuje možnosti njune inovativne uporabe tako v kulinarične kot nekulinarične namene (na primer šetrajevi apneni ometi). Šetraju je posvečen tudi jesenski *Praznik kraškega šetraja*. Tako domačija Belajevih postaja središče njegove promocije.

Šetraju in tudi alohtoni sivki sušne razmere na Krasu dodobra ustrezajo. Njunu uvajanje na tem območju bi lahko zavrlo zaraščanje in stihijsko širjenje kraške gmajne.

Na domačiji Belajevih se trudijo oživiti tradicijo, predstaviti kraško materialno, družbeno in duhovno kulturno dediščino, uvajajo pa tudi inovacije. S tem prispevajo k razvoju in prepoznavnosti kraja, matične občine Divača in celotnega Krasa. Prizadevajo si za trajnostni turizem, trajnostno vedenje, mobilnost in vzgojo za odgovornost do okolja. Domačija je zgleden primer dobre prakse, ki v lokalno okolje vnaša optimizem, pri čemer spodbuja k inovativnosti, ohranjanju stavbne dediščine ter medsebojnemu povezovanju in sodelovanju.

3. postaja: Dane pri Divači

V stičnem krasu med Rodikom, Kačičami in Danami, delu Divaško-Kačičkega ravnika, izstopajo številne značilne geomorfne oblike in pojavi, območje pa je posebej pomembno za oskrbo z vodo. Južno od Dan se pnejo severozahodni obronki Brkinov, grajeni iz eocenskih laporja in peščenjaka ter vložkov breče in konglomerata, te neprepustne kamnine pa imajo podlago iz eocenskega svetlosivega do belega alveolinsko-numulitnega apnenca (Jurkovšek in sodelavci 1996; Jurkovšek, Cvetko Tešović in Kolar-Jurkovšek 2013).

Ponor hudournika Golobert v Mejajah. Foto: Maja Topole.

Ledarski kal v Lasatkah pri Danah. Foto: Maja Topole.

Na območju Dan je apnenec razkrit in tvori Danski kras. Proti severu si do Divaškega preloma sledijo pasovi paleocenskih in vse starejših krednih apnencev. V tej smeri raste tudi gostota vrtač; severno od kačiške ledenice jih je kar 75 na km². Slemenasto-dolinasti relief prehaja v kraškega, z Brkinov pritekajoči potoki pa izgubljajo vodo v kraška tla. Zahodno od vasi so plitvo dolinico Kačiškega potoka nekdaj koristili za jesensko zbiranje vode, pozimi pa za sekanje ledu. Potok je še v 20. stoletju tekkel do kačiške ledenice, zdaj pa ponika že pri Rodiku, kjer preide na apnenec. Dalje na poti iz Pareda proti Danam naletimo na Globoki potok oziroma Hudournik. Prečimo njegovo dolinico, tako imenovano Dansko polje, kjer je do tri metre debela plast aluvialnih sedimentov s prevlado drobnega flišnega proda in peščene ilovice. Gre za staro melioracijo in izgonsko strugo, ki je v sodobnosti večinoma suha, izteče pa se v skupini vrtač, kjer je sedanji ponor pri Vrčicah (Mihevc 1989).

Najdlje na kraško površje sega večji hudournik, imenovan Golobert. Vzhodno od Dan je izoblikoval 500 m dolgo slepo dolino s skalnatimi stenami in ravnim, do 40 m širokim naplavljenim dnom, na koncu je v razpoklinski coni v apnenec vrezal 200 m dolg in 20 m globok kanjon, potem pa skozi veličastno obokan vhod Mejam na nadmorski višini 400 m izginja v podzemlje. Tam je izoblikoval enostaven, nerazvejen rov s tremi večjimi prostori, ki v več skokih doseže globino 170 m in se konča z jezercem (Mihevc 1989).

Mesto ponikanja brkinskih potokov je odvisno tudi od njihovega pretoka. Kot hudourniki lahko hitro narastejo. Golobert navadno ponika 100 m pred Mejamami, če pa se ob ujmi rov zamaši, voda zalije tudi končni kanjon in seže celo nad obok nad Mejamami. O tem pričajo prodniki na uravnavi nad desnim oknom pri vhodu v jamo, na nadmorski višini 430 m.

Brkinski potoki so se v zadnjih desetletjih precej osušili; vzrok je poglobitev lokalne erozijske baze v 20. stoletju, povezana s hitrim poglobljanjem Reke v Škocjanskih jamah (Mihevc 1989).

Zaradi presihanja potokov so prebivalci za oskrbo ljudi in živine v bližini vasi, predvsem ob živinskih in tovarniških oziroma trgovskih poteh, gradili kale. To so edini površinski mokriščni ekosistemi na Krasu (Babij in sodelavci 2008). Posamezne vasi so imele več kalov, Dane na primer kar sedem.

Začetki gradnje kalov so domnevno povezani z uvajanjem poljedelstva in živinoreje ter gradnjo gradišč oziroma kaštelirjev na vzpetinah okrog leta 1800 pred našim štetjem (Zobec 2008). Dno vrtač, dolcev in podobnih uleknin so zapolnili z glino, ki so jo s posebnimi bati ali s teptanjem živine temeljito pregnetli. Kali so praviloma imeli več funkcij: nekatere so poleti uporabljali za napajanje živine in namakanje, pozimi pa za sekanje ledu, drugi so bili izključno ledarski. Ob pomanjkanju vode v vodnjakih so iz kalov zajemali tudi pitno vodo za ljudi, v njih prali perilo, ob njih pa se zbirali in družili.

Kali so nekdaj značilno oblikovali kulturno pokrajino in tvorili posebne biotope. Zahtevali so redno vzdrževanje. Ko so jih po drugi svetovni vojni opuščali, so se hitro izsušili in zarasli (Legiša 1977). Zaradi oživljanja kulturne dediščine Krasa in v skrbi za ohranjanje biotske raznovrstnosti je na začetku 21. stoletja spet vzniknilo zanimanje zanje. V okviru evropskega projekta *1001 kal 1001 zgodba o življenju* (2007) so obnovili številna vodna zajetja in kale na Krasu. Tako se ponovno pojavljajo kot del značilne pokrajinske podobe in prispevajo k vaški družabnosti. Še vedno pa zahtevajo skrbno vzdrževanje, torej tesnjenje

Komunski vodnjak na osrednjem vaškem trgu v Danah. Foto: Maja Topole.

dna, odstranjanje čezmerne zarasti, naplavin in odpadkov ter preprečevanje vnosa tuje-rodnih vrst (Maher 2007).

V primerjavi s kali so vodnjaki nastali precej pozneje; najstarejši datiran slovenski kmečki vodnjak je s konca 17. stoletja (Makarovič 1981). Več so jih zgradili šele v 19. in 20. stoletju (Belingar 2007 in 2011a). Premožnejši posestniki so imeli lastne vodnjake znotraj svojih borjačev, ostali pa so se oskrbovali iz skupnih, tako imenovanih komunskih vodnjakov. Ti so stali na osrednjem vaškem trgu in so se napajali z okoliških streh, danski vaški vodnjak pa tudi iz vodnega vira pod Starimi Danami.

Kali in vodnjaki so bili vse do začetka 20. stoletja v domeni vasi. Še pred prvo svetovno vojno je avstrijska vlada s popisom vodnih virov ter finančno in strokovno podporo odločilno vplivala na izboljšanje higienskih razmer ter vodnih zalog prebivalcev (Belingar 2007, 2011a in 2011b; Zobec 2008).

4. postaja: jami na Prevali

Glede na izjemno prevotljenost škocjanskega območja ne preseneča številnost arheoloških odkritij, predvsem jamskih. Podzemlje so najprej odkrivali speleologi, ti pa so pritegnili še arheologe. V neposredni okolici Škocjana lahko naštejemo kar okrog trideset arheoloških najdišč (Turk 2017a).

Slab kilometer jugozahodno od Matavuna je na nadmorski višini 467 m Jama na Prevali II, znana tudi pod imenoma Velika jama na Prevali in Mušja jama (Teržan in sodelavci 2016). Na površju so v kristalasti sigi tri vhodne odprtine, med seboj ločene s podornima skalama. Vodijo v 47 m globoko brezno, ki se zvonasto razširi do premera okrog 20 m. Pod njim je okrog 10 m visok stožec. Gre za podorni grušč, na vrhu pa tudi nametano kamenje. Vhodno brezno obvisi nad 230 m dolgim vodoravnim Glavnim rovom, ki se proti jugozahodu kmalu konča, proti zahodu pa izteče v 6 m globoko brezno in nekajmetrski rov (Mihevc 2016).

Jama na Prevali II je kot eno najpomembnejših slovenskih arheoloških najdišč od leta 1996 spomenik državnega pomena. Dostop vanjo je zamrežen. Leta 1881 sta jo kot prva raziskovala Friedrich Müller in Joseph Marinitsch, prve arheološke predmete pa je leta 1909 v podornem stožcu našel italijanski jamar Pietro Savini. S financiranjem dunajske Prazgodovinske komisije je ob posredovanju arheologa Josefa Szombathyja izkopavanja nadaljeval v letih 1910 in 1911 (Mader 2016).

V podornem stožcu je približno meter globoko naletel na plast arheoloških ostankov. V njej je bilo poleg ožganih živalskih kosti najdenih okrog 1000 predmetov, večinoma bronzastih, nekaj tudi železnih. Prevladovalo je prestižno orožje: sulične osti, tulaste sekire, meči, oklepi, čelade, vmes so bili tudi fragmenti bronastega posodja, orodje (sekire, srpi, noži), nakit oziroma oblačilni dodatki (igle, fibule, ovratnice, zapestnice). Predmeti so bili razlomljeni, zaradi izpostavljenosti ognju tudi raztopljeni. Deformirani naj bi bili med kulturnimi obredi, med katerimi so zmagovalci darovali vojni plen podzemnim božanstvom, domnevno

Vhod v Jamo na Prevali II. Foto: Maja Topole.

v svetišču v neposredni bližini jame. Izvirajo iz obdobja od 12. do 8. stoletja pr. n. št., torej iz mlajše in pozne bronaste dobe ter z začetka železne dobe (Dular 1999).

Bogastvo daritvenih predmetov in njihov izvor iz velikega dela srednje Evrope, osrednje Italije, z zahodnega Balkana ter iz Grčije in Panonije kaže, da je bilo bližnje utrjeno naselje Škocjan v tistem času med najpomembnejšimi evropskimi prazgodovinskimi središči. Nekateri ga primerjajo z grškimi svetišči, na primer z Olimpijo in Delfi.

Najdeni predmeti so razstavljeni v dunajskem Narodnem muzeju, po 1. svetovni vojni pa je Avstrija manjši del zaklada odstopila Italiji; tako si jih lahko ogledamo tudi v tržaškem Mestnem muzeju (Teržan in sodelavci 2016; Turk 2017b). Pri nas so kopije arheološke dediščine predstavljene v obnovljeni Delezovi domačiji v Škocjanu, kjer je sedež Naravovarstvene centra Regijskega parka Škocjanske jame.

Pomembno arheološko najdišče je tudi Jama na Prevali I, poznana še kot Mala, Skeletna ali Okostna jama. Njen vhod je blizu Jame na Prevali II, na zahodnem pobočju dola Sokolak. Ta vhod je celo bolj markanten, saj se nad njim dviga strma stena. V breznu so našli skelete enajstih ljudi s pridatki iz poznega halštatskega obdobja in številne živalske kosti, najpomembnejša najdba pa je bronasta situla s paleovenetskim napisom, ki priča o tedanji povezavi Škocjana z venetskim prostorom severovzhodne Italije. Glede na nastanek konec 5. ali v 4. stoletju pr. n. št. je ena najstarejših napisnih najdb v Sloveniji (Turk 1999, 2017a in 2017b; Frelih 2001).

5. postaja: Matavun

Matavun je bil v prvi polovici 19. stoletja zaselek štirih domačij, ki so zrastle ob cestnem križišču. Največ, 69 prebivalcev, je imel leta 1900, sicer jih ima vseskozi okrog 50. Domačini so se še do nedavnega preživljali s kmetovanjem, zaslužek jim je prinašala prodaja pridelkov, sena, ovčjega sira in drv v Trst. V 19. stoletju so na območju naselja odkrili antracit, a so njegove zaloge izčrpali že do sredje 20. stoletja.

V 19. in na začetku 20. stoletja je bil Matavun središče raziskovalnih odprav v okoliške podzemne jame. Domačini so v preteklosti večkrat poskušali vstopiti v podzemlje. V 19. stoletju so jih ktovrstnemu raziskovanju gnale predvsem naraščajoče potrebe po vodi, najprej s strani Trsta, pozneje pa še Južne železnice, kjer so vodo potrebovali za parne lokomotive. Prvi jamarji so bili domačini ter strokovnjaki iz Trsta in drugih krajev tedanje habsburške monarhije. Domačini so bili jamski vodniki in jamski delavci, za vodenje raziskav in finančna sredstva za nadelavo poti pa so skrbeli strokovnjaki. Raziskovalci in graditelji jamskih poti so imeli delavnico na Miklovi domačiji.

Turisti so vhodne dele jam obiskovali že v 18. stoletju, domačini pa so poti začeli urejati na začetku 19. stoletja. Vpisno knjigo za obiskovalce so sicer vzpostavili že leta 1819 (Kranjc 1999), vendar se je turistični obisk razcvetel šele proti koncu 19. stoletja. Do zdaj je nadelanih kar 12 km jamskih poti, kar je dvakrat več od dolžine znanih rovov (Osebna izkaznica jam).

Odkrivanja jam za drugim ponorom se je prvi lotil Jakob Svetina, ki je v letih 1839 in 1840 prodril 100 m v notranjost. Leta 1852 je član dunajske akademije znanosti Adolf Schmidl z

Pogled na vasico Matavun. Foto: Maja Topole.

ekipo prišel še 320 m dlje. Sistematičnih raziskav pa so se šele leta 1884 lotili člani Jamskega odseka Primorske sekcije Nemško-Avstrijskega planinskega društva (DÖAV) pod vodstvom Antona Hankeja. Leta 1890 so dosegli sifon Reke v Mrtvem jezeru, odkrivanje njenega nadaljnjega toka proti Kačni jami pa je napredovalo šele 100 let pozneje. Leta 1991 sta namreč Janko Brajnik in Samo Morel preplavala sifon v Marchesettijevem jezeru (Kranjc 1999; Zorman in sodelavci 2003, Peric 2017).

V Matavunu sta v prvi polovici 20. stoletja delovali kar dve gostilni, Janezova in Nanetova. Janezova je za svoje potrebe zgradila ledenico, z ledom pa se je oskrbovala iz bližnjega kala, ki je obnovljen.

Vse do izgradnje novega matavunskega turističnega centra leta 1986 je bilo v Matavunu edino sprejemno mesto za ogled Škocjanskih jam (Kranjc 2017). Od novembra 2011 je v domačiji Pr' Nanetov'h promocijsko-kongresni center, v Matavunu pa je tudi informacijski center Regijskega parka Škocjanske jame.

6. postaja: Škocjan

Čeprav območje Škocjana izpričuje večtisočletno kontinuirano poselitev, je imelo najpomembnejšo vlogo v poznobronasti in železni dobi, med letoma 1300 pr. n. št. in začetkom našega štetja. Tu sta bili takrat na majhni razdalji kar dve veliki utrjeni naselbini, Škocjan in

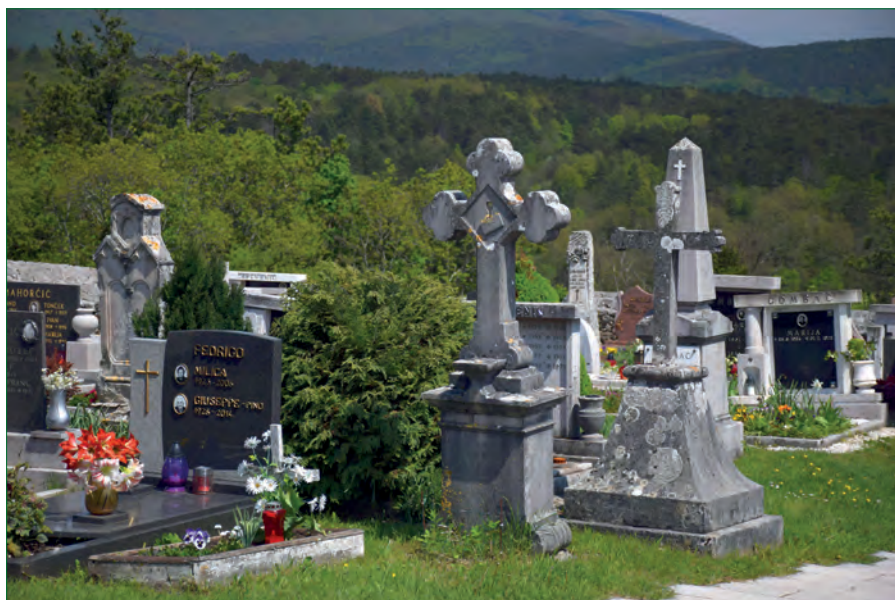
Izjemna strateška lega Škocjana. Foto: Maja Topole.

Lepo obnovljen J'kopinov skedenj. Foto: Maja Topole.

Sedež Javnega zavoda Park Škočjanske jame. Foto: Maja Topole.

Staro vaško pokopališče z grobovi jamskih raziskovalcev, graditeljev jamskih poti in vodnikov. Foto: Maja Topole.

Gradišče pri Divači. Pripadala so jima štiri grobišča, kar pomeni dobro polovico vseh znanih prazgodovinskih grobišč na celotnem Krasu (Turk 2017a).

Prednost Škocjana je bil izjemen strateški položaj visoko na skalnem pomolu nad kanjonom Reke oziroma nad njenim ponorom ter udornicama Malo in Veliko dolino. Varovalno kamnito obzidje je bilo tako potrebno predvsem na njegovi južni strani. Z obstojem naselbine so povezani že obravnavani kulturni prostor na Prevali ter grobišči Brežec in Matavun.

Tako brezno pod Prevalo kot grobišče Brežec sta znana po izjemnih arheoloških najdbah. Predmeti iz železa se tu pojavljajo kar 200 let pred množično uveljavitvijo te kovine v srednji Evropi. Najdbe nakazujejo širši sredozemski, pa tudi panonski izvor predmetov, kar kaže na nadregionalni pomen Škocjana tistega časa. Kmalu po opustitvi svetišča na Prevali naj bi zamrlo tudi grobišče Brežec (Turk 2017a).

Vendar je Škocjan ohranil pomembno vlogo. To dokazujejo najdba groba s keramično narebreno situlo iz 6. stoletja pr. n. št., še bolj pa nekaj drugih izjemnih najdb (Mali zaklad iz Škocjana). Gre za depo številnih nakitnih predmetov, na primer ovratnic, zapestnic, obeskov in jantarnih jagod iz časa okrog leta 400 pr. n. št., ki bi lahko pripadali svečeni in so bili po naključju odkriti ob južnem obzidju škocjanskega gradišča (Turk 2003 in 2017b).

Z vzpostavitvijo rimske nadoblasti se tukajšnja poselitev ni prekinila, vendar so arheološke najdbe iz tega obdobja skromnejše. Med njimi je na primer posvetilni napis cesarju Avgustu.

Ob nadomestni gradnji Delezove hiše so bili po naključju odkriti temelji približno dva tisoč let stare hiše in ob tem več predmetov, med katerimi je najzanimivejša koščena igla. Najdbe so predstavljene in situ (Dvajset let pozneje ...).

Srednjeveška tlorisna zasnova naselja Škocjan je dobro ohranjena. Vaško središče je gotška cerkev, verjetno iz 13. stoletja. V 17. stoletju je bila razširjena, v 19. pa so dodali zvonik in zakristijo. Cerkev je posvečena sv. Kancijanu in tovarišem, kar je v Sloveniji pogosto v primerih lege cerkvenih objektov ob vodnih tokovih, izvirih ali ponorih. Vaški domovi so v gruči nanizani okrog cerkve in v skalo vklesanega komunskega vodnjaka za zbiranje kapnice. V bližini sta obzidano, 40 m široko in več kot 90 m globoko brezno Okroglica ter kal za napajanje živine.

Škocjan, po katerem so poimenovane Škocjanske jame, je imel največ prebivalcev leta 1900, ko so jih našteali 79. Še po 2. svetovni vojni je bil središčno naselje s šolo in župniščem ter številnimi obrtniki, zdaj pa je vas skoraj prazna. Novo vlogo je dobila s sedežem Javnega zavoda Park Škocjanske jame, etnološko in arheološko-krasoslovno zbirko v J'kopinovem in Jurjevem skednju ter biološko, geološko in arheološko muzejsko zbirko v Delezovi domačiji, kjer bo tudi novi interpretacijski center naravne in kulturne dediščine kraške pokrajine. Na starem vaškem pokopališču so pokopani številni zaslužni domači in tuji jamski raziskovalci, graditelji jamskih poti in vodniki (Kranjc 2017).

7. postaja: Mahorčičeva in Mariničeva jama

Ob jugovzhodnem robu planote Kras se pod strmo steno s ponorom ene največjih slovenskih

ponikalnic Reke konča največja slovenska slepa dolina. Planota se v dinarski smeri od severozahoda proti jugovzhodu v dolžini 40 km in širini do 13 km razteza med Brkini, Tržaškim zalivom, Vipavsko dolino in dolino Soče. Zgrajena je v glavnem iz krednih in paleogenskih apnencev in dolomitov. Je močno prevotljena, saj je na Krasu doslej znanih kar okrog 3500 jam. Površinskih vodotokov ni. Podzemne vode Reke skupaj s preniklo padavinsko vodo prihajajo na plan vzdolž obale Tržaškega zaliva, večina na izviru Timave 35 km severozahodno od Škocjanskih jam (Mihevc in sodelavci 2017). Do tja lahko toku Reke v Sloveniji sledimo še v Breznu treh generacij, Kačni jami, Jami 1 v Kanjaducah, Jami Sežanske Reke in Breznu v Stršinkni dolini ter v Italiji v Labodnici in Jami Lazarja Jerka, dlje proti severozahodu pa ni znana nobena jama, kjer bi bila Reka dostopna s površja (Cerkvenik 2017b).

Večino svojih voda Reka zbere s flišnih Brkinov. Ker so ti zgrajeni iz neprepustnih laporjev, peščenjakov in konglomeratov, je za njih značilen slemenasto-dolinasti relief. Brkini so najvišji na severozahodu, kjer na posameznih mestih presežejo nadmorsko višino 800 m, na jugovzhodu pa se spustijo v Ilirskobistriško kotlino in nadaljujejo v Jelšanska brda. Medtem ko na južni strani Brkinov vsak od 18 potokov samostojno priteče na kras in ob prehodu v Podgrajsko podolje ponikne v svoji slepi dolini, se s severnega dela Brkinov vse vode stekajo v Reko. Ta kot Vela voda izvira na Hrvaškem, južno od Snežnika, na nadmorski višini 784 m. Z desne prejme le še šibke pritoke s kraškega površja. Njen površinski tok do Škocjana meri 54 km, njeno porečje do ponora 350 km², celotno pa okrog 450 km². Od tega je približno tretjina (predvsem Vremščica in Snežnik) zgrajena iz karbonatnih kamnin (Cerkvenik 2017b).

Globoko vrezan kanjon Reke. Foto: Maja Topole.

Pri Gornjih Vremah Reka preide s fliša na apnenec in se začne izgubljeti v kraško podzemlje. V apnencu je najprej oblikovala široko Vremsko dolino, od Škofelj navzdol pa je v dolžini 3 km vrezala globok kanjon. Po površju priteče do ponora le, če njen pretok presega 1 m³/s. Njen povprečni pretok je 8,95 m³/s (Mihevc 2017), maksimalni ob ekstremnih poplavah, ki lahko preseže 400 m³/s, pa je do kar 2419-krat večji od minimalnega (Cerkvenik 2017a).

Na tem odseku je delovalo 6 mlinov, zato je znan kot Dolina mlinov. V preteklosti je bila Reka tudi naravna, politična in kulturna meja med Primorsko in avstrijskimi notranjimi deželami. V srednjem veku so tu promet nadzirali z gradu Školj, katerega razvaline so še vedno opazne visoko nad kanjonom (Kranjc 2017; Zorman in sodelavci 2003).

Reka je ob prehodu na Divaški kras, skrajni jugovzhodni del kraške planote, izdolbla veličastne Škocjanske jame. Doslej znani rovi so dolgi 6200 m, višinski razpon jamskega spleta je 223 m. Večina jih je nastala znotraj 300 m debele skladovnice masivnih krednih apnencev, le Tiha jama v drobnoskladovitem zgornjekrednem in paleocenskem apnencu. Pogoji za nastanek in razvoj jam so razpokanost kamnine, obstoj lezik in s kislino obogatenata voda, ki je sposobna raztapljati apnenec. Širjenje rogov je omogočeno predvsem ob lezikah – ob njih so nastali inicialni rovi – ter ob tektonskih razpokah oziroma prelomih in razpoklinskih conah, ki potekajo večinoma prečno na smer jame. Te so dobro prevodne tudi za padavinsko vodo. Na razpoklinske cone so vezane velike dvorane in udornice (Mihevc 2001 in 2017; Mihevc in sodelavci 2017).

Reka prvič vstopi v podzemlje pod naseljem Škocjan, na nadmorski višini 314 m. Ponorna Mahorčičeva in Mariničeva jama, ki ima 300 m dolg, do 25 m širok in do 30 m visok rov, je poimenovana po raziskovalcih Jožetu Mahorčiču in Jožefu Mariniču (tudi Joseph Marinitsch). Rov je nastal ob leziki, pozneje pa se je poglobil in zaradi pritiskov ob kopičenju usedlin paragenetsko zvišal. Je izredno razgiban. V začetni del s površja sega brezno Okroglica z obodom na nadmorski višini 427 m, več kratkih rogov – oken pa se odpira tudi na pobočje nad ponoram. Dno struge Reke je neravno, polno brzic, slapov in erozijskih loncev in se do udornice Mala dolina spusti za 17 m (Mihevc 2017).

Začetna odkrivanja jamske notranjosti so potekala v času habsburške monarhije, med svetovnjima vojnima je bilo upravljanje jam v italijanskih, po 2. svetovni vojni pa v jugoslovanskih rokah. S spreminjanjem oblasti so se menjavali tudi spominske table in zemljepisna imena (Shaw 2018).

Ker je več kot polovica pritokov Reke nestalnih, ima izrazito hudourniški značaj. Ob neurjih se lahko gladina vode dviga s hitrostjo 9 metrov na uro in seže celo nad 100 m visoko (Kranjc 1999; Zorman in sodelavci 2003); takrat je Mahorčičeva in Mariničeva jama najbolj na udaru. Ker Reka nosi s seboj obilo plavja in podrtega drevja, je v njej težko vzdrževati infrastrukturo. Prva turistična pot je bila zgrajena v letih 1932 in 1933, po veliki poplavi septembra 1965 pa turistični obisk več desetletij ni bil mogoč. Niže v jamskem spletu, v Martelovi dvorani, se je ob tej poplavi voda dvignila za kar 107 m, ob največji znani poplavi leta 1826 pa celo za 132 m (Kranjc 1999).

V letih 2009–2011 so se upravljalci s pomočjo sredstev Evropskega sklada za regionalni razvoj (ESRR) lotili temeljite obnove infrastrukture najstarejšega turističnega dela Škocjanskih jam. Uredili so dostop iz Matavuna do ponora, obnovili več mostov in razsvetljava ter

Ponor Reke v Mahorčičevo in Mariničevo jamo. Foto: Maja Topole.

Notranjost Mahorčičeve in Mariničeve jame. Foto: Maja Topole.

znova usposobili turistično pot skozi Mahorčičevo in Mariničevo jamo do Male in Velike doline (Projekti in raziskave ...).

8. postaja: Mala in Velika dolina

Udornice so zanimive z več vidikov. Nastale so na območjih razpoklinskih con. V Veliko dolino se steka več rovoev, ki so razširjeni deli lezika. Zakrasevanje se je začelo ob treh lezikah, ob katerih je med tektonskimi procesi in nagibanjem plasti prišlo do medplastnih zdrsov in drobljenja kamnine. Plasti so se razmaknile in voda je tam lahko oblikovala prve kanale (Zorman in sodelavci 2003).

V severni steni Velike doline je na nadmorski višini 312 m, 40 m nad Reko, vhod v fosilno Tominčevo jamo. Suhi rov po 150 m čelno zapira podorni grušč, ki izvira iz višjih votlin in udornice Lisičina (Mihevc 2017). Stalaktiti nepravilnih oblik na vhodnem delu stropa nastajajo zaradi alg in mahov, ki rastejo na svetli strani kapnika in tja pritegnejo vodo z raztopljenim apnencem. Za ekscentrično rast kapnikov so tudi drugi razlogi, na primer veter, ki piha iz jame in odnaša vlago na zavetrno stran, ter kapilarna voda.

Tominčeva jama je tudi arheološko zanimiva. Sledi iz mlajše kamene dobe so redke, več jih je iz bakrene in zgodnje bronaste dobe, približno iz obdobja 4000–1700 let pr. n. št. V Tominčevi jami in Ozki špilji so med večinoma keramičnimi, kamnitimi in koščenimi predmeti našli bakreno sekuro in bodalo z ročajno ploščo, ki nista običajni naselbinski najdbi tistega časa. Sodobne arheološke raziskave jih povezujejo z votivnimi, daritvenimi dejavnostmi bakrenodobnega človeka. Pozneje so Tominčevo jamo uporabljali kot grobišče, v poznoantičnem času pa naj bi imela vlogo krščanskega sakralnega prostora, kar nakazuje najdba obrednega bronastega kristograma iz 4. oziroma 5. stoletja. Vse bolj se krepi prepričanje, da je Tominčeva jama imela obredno vlogo ves čas človekove prisotnosti (Turk 2017a).

Poleg geomorfoloških, geoloških, speleoloških, hidroloških in arheoloških zanimivosti sta udornici izjemni tudi zaradi mikroklimatskih posebnosti. Svojevstveno vlogo imajo prostrane globoke vdolbine, v katere se ujame hladen zrak, obsežni vhodi v podzemlje, ki omogočajo izmenjavo zraka, in vodnata reka, ki poleti vnaša precej toplejši, pozimi pa precej hladnejši zrak, kot je značilen za podzemlje. V udornicah se je tako oblikoval ekosistem, kjer se prepletajo submediteranske, srednjeevropske, ilirske in alpske biogeografske prvine. Tako na primer drug ob drugem uspevata predstavnik alpske flore avrikelj (*Primula auricula*) in sredozemske venerini laski (*Adiantum capillus veneris*). Alpske vrste so ledenodobni relikti na hladnejšem dnu udornic, sredozemske pa se ohranjajo nekaj deset metrov višje na ostenju, ker pozimi izpod stropa Schmidlove dvorane piha toplejši zrak, ki preprečuje zmrzovanje. V Veliki dolini uspeva tudi dinarski endemit Justinova zvončica (*Campanula justiniana*), prvič odkrita in opisana prav tu (Kaligarič in Seliškar 1999; Dakskobler in sodelavci 2017; Seliškar in sodelavci 2017).

Udornici Velika in Mala dolina z vasico Skocjan v izpostavljeni legi. Foto: Maja Topole.

Tominčeva jama. Foto: Maja Topole.

9. postaja: Betanja

Betanja je gručasta vasica petih domačij na ožjem območju Škocjanskih jam. Največ prebivalcev (36) je imela leta 1900, zdaj pa je število več kot razpolovljeno. Lokacijo naselja odlikuje zavetrna in slikovita lega na terasi med skalnim pomolom vasi Škocjan, udornicami Mala in Velika dolina, Lisičina in Sapendol ter spodnjim delom kanjona Reke. Kamnite hiše so tipično kraške. Značilna predstavnica kraške arhitekture je domačija z zaprtim, s suhozidom ograjenim borjačem, kjer imajo svoje mesto tudi vodnjak, leseni latnik z brajdo in kamnita miza s klopjo. Borjač pred sunki burje s severa ščitijo stanovanjski in gospodarski objekti, vanj pa vstopimo skozi klesani ter z letnico in imenom opremljeni kamniti portal (*kaluna*) ter lesena vrata, tako imenovani *porton*. Okenske odprtine so obdane s kamnitimi okviri (*irte*); imajo polkna (*škure*) in železne križe. Na severni, osojni strani so zaradi burje odprtine redkejše in manjše kot na južni, prisojni. Na fasadi izstopata *spahnjenica* (na zunanji strani mediteranske hiše prizidan prostor z odprtim ognjiščem in dimnikom), skozi katero se je odvajal dim iz črne kuhinje, v zgornji, stanovanjski etaži pa leseni *gank*.

Strme dvokapne strehe so bile nekdaj krite s slamo, ki jo je pozneje zamenjal *skrl*, kot narečno pravijo skrilu, trajnejša in ognjevarna kritina iz slojevitega apnenca. Slaba stran take strehe je bila velika teža, ki je zahtevala masivno leseno konstrukcijo in močne podporne

Vasica Betanja z značilno kraško arhitekturo. Foto: Maja Topole.

Objekt turistične kmetije Pr' Betanci s streho iz skrila. Foto: Maja Topole.

zidove. Obnovljeno streho iz skrla lahko vidimo na objektu turistične kmetije Pr' Betanci; njeno težo ocenjujejo na 25–30 ton.

Na začetku 20. stoletja so začeli na Krasu kot kritino uvajati lažje korce, ki jih zaradi burje obtežijo s kamenjem. Taka streha ne potrebuje tolikšnega naklona kot tista iz skrla, zato so ob menjavi kritine navadno nadzidali podstrešni del, sleme pa obdržali na isti višini ter tako pridobili prostor za sušenje in shranjevanje (Fister 1999). Z vzdavanjem dodatnih poloken so žal precej grobo posegli v tipično kraško arhitekturo.

10. postaja: učna pot okrog Velike in Male doline

Okrog udornic Velika in Mala dolina vodijo stare poti, ki so bile zaradi izjemnih razgledov turistom namenjene že v 18. in 19. stoletju. Na najbolj atraktivni točki vrh 164 m visoke stene so domačini leta 1885 za obisk žene avstrijskega prestolonaslednika Rudolfa zgradili zidano razgledišče, ki je še vedno poimenovano po princesi Štefaniji. Ponuja razgled iznad ponorne stene prek Velike in Male doline na skalni pomol z vasico Škocjan in markantnim prelomom, ter dalje na notranjsko hribovje z Velikim Snežnikom (1796 m) in povirjem Reke.

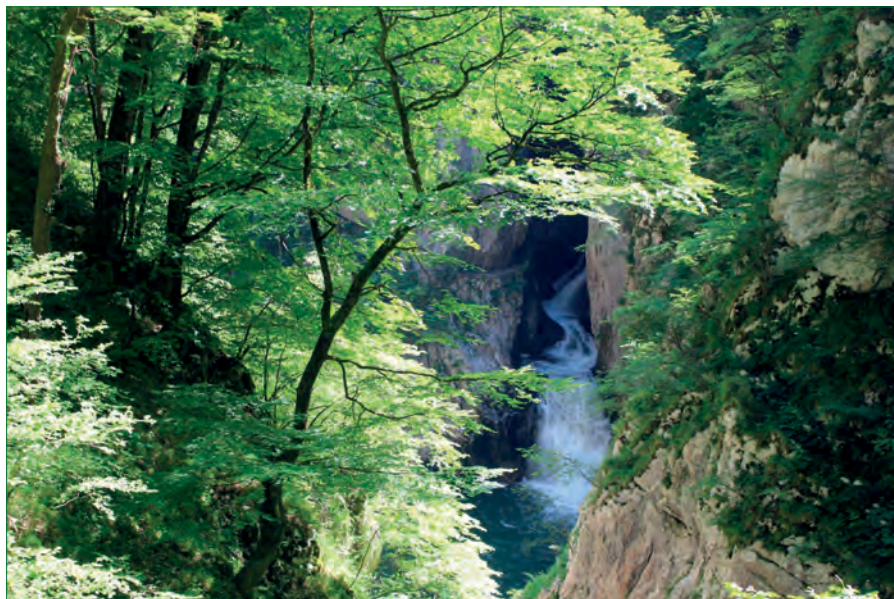
Reka po 54 km površinskega toka pod vasjo Škocjan prvič izgine v podzemlje. Po 300 metrih toka skozi Mahorčičevo in Mariničevo jamo se spet pojavi na planem, nakar teče 150 m skozi udornico Malo dolino, pod 50 m širokim naravnim mostom, tako imenovanim Oknom, potem pa v dveh slapovih premaga višino 20 m in pada v jezerce na dnu Velike doline (Cerkvenik 2017b). Od tu se usmeri proti ogromni zevi in na nadmorski višini 269 m zadnjič ponikne v podzemlje, v Schmidlovo dvorano.

Pot okrog Velike in Male doline je bila opremljena v okviru projekta Phare (Zorman in sodelavci 2003). Zasnovana je kot učna pot, na kateri se obiskovalci seznanijo z značilnimi naravnimi in kulturnimi prvinami tega območja.

Dandanes suhe kraške travnike in pašnike hitro prerašča kraška gmajna, kar skušajo preprečiti s ponovnim uvajanjem paše in košnje. Še pred 100 leti je bilo območje okrog udornic popolnoma golo. Takrat se je s pogodovanjem krasa ubadal gozdarski izvedenec in izumitelj ladijskega vijaka, Čeh Josef Ressel (1793–1857). Iz tistega obdobja so drevesa črnega bora, ki se zdaj naravno obnavljajo, sicer pa tu prevladuje toploljubni kraški gozd (Kaligarič in Seliškar 1999). Dalje ob poti proti Betanji naletimo na informativne table, ki predstavljajo nekdanje dopolnilne gospodarske dejavnosti na območju Škocjanskih jam, med drugim čebelarstvo in pridobivanje smole iglavcev (obdobje 1938–1960). Seznanimo se tudi z rastlinstvom in živalstvom na kraškem površju, v podzemlju in na ostenjih, kjer so zaradi nedostopnosti posebno dragocena bivališča sicer ogroženih ptic duplarjev in kar 21-ih vrst netopirjev (Cerkvenik 2017a).

11. postaja: Lipove doline

Kraške površinske oblike so tesno povezane s speleološkim razvojem območja. Divaški kras

Spodnji slap v Veliki dolini. Foto: Guy Fawkes, flickr.

Kraška gmajna s črnim borom. Foto: Maja Topole.

Lidarski prikaz brezstrope jame, drugih geomorfoloških oblik in toka Reke na območju Škocjanskih jam. Avtor: Andrej Mihevc.

je zelo star, o čemer pričajo dimenzije podzemnih jam in velikost Reke. Mihevc (1999, 2001 in 2005) piše o več milijonov let trajajoči speleogenezi. Speleogenetski razvoj podzemnih jam se začne z oblikovanjem prvega jamskega rova, konča pa z izginotjem jame. Na območju sistema Škocjanskih jam imamo možnost vpogleda v rove, ki se med seboj razlikujejo po starosti, vodnatosti, obliki in vlogi. Razpredajo se v različno globokih podzemnih etažah, še starejši so se zaradi denudacije kot brezstrope jame razgaljeni znašli na površju, najstarejši pa so že izginili z njega.

Brezstrope jamo spoznamo po morfologiji površja. Gre za nekakšen jarek oziroma niz vrtač, v katerih najdemo velike količine sige, stalagmite, stalaktite ter avtohtone sedimente, ob tem pa še fluvialne alohtone sedimente (na primer prod iz pisanega roženca, flišnega peščenjaka, krednih in paleogenskih apnencev, tudi kremenčev pesek, tako imenovani *vrnik*), ki so jih v nekdanjem jamskem okolju odložile ponikalnice. Dokaz za to je siga, odložena prek prodnikov. Ti so se pozneje povezali v konglomerat.

Nad severozahodnim robom udornice Lisičine je na primer iztek denudirane brezstrope jame, ki ji na površini, na nadmorski višini od 400 do 460 m, v dolžini 1800 m sledimo proti SZZ, vse do avtoceste južno od Dolnjih Ležeč. Ponekod je široka do 20 m, na koncu pa se

Brezstropa jama Lipove doline: Foto: Maja Topole.

zoži in nadaljuje pod površjem. Na jugozahodni strani je ohranjen stranski vhod v podzemlje v obliki spodmola. Le nekaj sto metrov vstran je 230 m pod površjem aktivna sedanja Škocjanska jama, ki se konča z Mrtvim jezerom (Mihevc in sodelavci 2017).

To brezstropo jamo poznamo kot Lipove doline in je primer zadnje razvojne faze jame pred izginotjem. Če predpostavljamo, da se z denudacijo kamninska plast zniža za od 2 do 6 mm v 1000 letih, so brezstropne jame, ki so nekdaj imele nad seboj okrog 100 m debelo plast kamnine, stare od milijon do 5 milijonov let. S takšno starostjo se ujemajo tudi paleomagnetne datacije brezstropnih jam na Krasu (Mihevc 2001).

Kako hitro poteka jamski razvoj, je odvisno od podnebnih razmer, rastlinja na površju, kamninske podlage, njene debeline, razpokanosti in števila lezik, pa tudi erozijske baze.

Opazna je precejšnja razlika med rastlinjem znotraj brezstropne jame in tistim v okolici. Prvo, ki uspeva na sedimentni podlagi, ima namreč precej boljše rastne razmere in je zato bujnejše od tistega na sosednjih plitvih prsteh na apnenčasti podlagi, kjer se drobir sproti topi. Zato so v preteklosti domačini brezstropne jame izkoristili za njive, a zaradi opuščanja kmetovanja so se te v zadnjih desetletjih zarasle, tako da jih mestoma že poraščajo mogočna drevesa.

Mnoge brezstropne jame je težko identificirati. Marsikje pripomorejo k temu človekovi posegi, kot je gradnja avtoceste, v Lipovih dolinah pa je bila na dnu ležeča masivna siga razkrita zaradi izkopavanja kremenčevega peska za potrebe kovačev in livarjev. Precej sige najdemo vgrajene v okoliške suhe zidove. Še posebej zanimiv je več metrov visok in širok stalagmit, stoječ na dnu tamkajšnje izkopne jame oziroma sredi vrtače (Pleničar 1954; Mihevc 2001).

Stalagmit v Lipovih dolinah. Foto: Maja Topole.

Zahvala

Prispevek je nastal v okviru projekta *KRASn'KRŠ, Ohranjanje in valorizacija dediščine ter razvoj trajnostnega turizma v čezmejni kraški pokrajini, Interreg Slovenija - Hrvaška*. Zahvala za financiranje pripada Evropskemu skladu za regionalni razvoj.

Literatura in viri:

- »1001 kal 1001 zgodba o življenju«, zbornik INTERREG IIIA Slovenija-Italija 2000–2006. Ljubljana, 2007.
- Babij, V., Čelik, T., Zelnik, I., Vreš, B., Pimat, A., Seliškar, A. 2008: Kali in lokve. Kras. Založba ZRC. Ljubljana, str. 112–114.
- Belingar, E. 2005: Ledarstvo v Matarskem podolju in delu Krasa. Kras: voda in življenje v kamniti pokrajini. Založba ZRC. Ljubljana, str. 341–368.
- Belingar, E. 2007: O kalih kot kulturni dediščini. Okrogla voda: priročnik o kalih. Zavod RS za varstvo narave. Ljubljana, str. 115–128.
- Belingar, E. 2011a: Uporaba kamna v življenju Kraševcev. AR 3. Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani. Ljubljana, str. 71–77.
- Belingar, E. 2011b: Vodovod v Danah. Kronika 59. Zveza zgodovinskih društev Slovenije. Ljubljana, str. 75–90.
- Breg, M., Černigoj, T., Pagon, P., Požar, B., Požanel, M. 2003: Ledenice. Geografski obzornik 50/34. Zveza geografskih društev Slovenije. Ljubljana, str. 26–31.
- Bugarič, B., Hrobat, K. 1994: Opis ledeničarske dejavnosti v okolici Hrpelj in Kozine. Annales 5. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije. Koper, str. 267–274.
- Cerkvenik, R. 2017a: Park Škocjanske jame se predstavi. Proteus 79/7–9. Prirodoslovno društvo Slovenije. Ljubljana, str. 293–296.
- Cerkvenik, R. 2017b: Hidrološke značilnosti Škocjanskih jam. Proteus 79/7–9. Prirodoslovno društvo Slovenije. Ljubljana, str. 331–339.
- Dakskobler, I., Čarni, A., Seliškar, A., Surina, B., Šilc, U. 2017: Vegetacija Regijskega parka Škocjanske jame. Proteus 79/7–9. Prirodoslovno društvo Slovenije. Ljubljana, str. 351–361.
- Dular, J. 1999: Škocjan – kultno središče v osrčju Krasa. Zakladi tisočletij. Založba Modrijan. Ljubljana, str. 91–93.
- Dvajset let pozneje, Zbornik Parka Škocjanske jame, izdan ob 30-letnici vpisa na Unescov seznam svetovne dediščine in 20. obletnici ustanovitve Parka Škocjanske jame. Medmrežje: http://www.park-skocjanske-jame.si/si/file/download/194_e01a364a0de3/Park%20Skocjanske%20jame_DVAJSET%20LET%20POZNEJE.pdf, 5. 9. 2018.
- Fister, P. 1999: Arhitektura. Kras: pokrajina, življenje, ljudje. Založba ZRC. Ljubljana, str. 250–283.
- Freljh, M. 2001: Škocjanske jame na stičišču starodavnih evropskih in sredozemskih kultur. Annales,

- Ser. hist. sociol. 11-2 (26). Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije. Koper, str. 413–430.
- Hrobat Virloget, K. 2014: Ledenice. Kras in Brkini za radovedneže in ljubitelje. Založba ZRC. Ljubljana, Nova Gorica, str. 209–211.
- Jurkovšek, B., Toman, M., Ogorelec, B., Šriбар, L., Šriбар, L., Poljak, M., Drobne, K., Pirc, S., Zupet, J. 1996: Formacijska geološka karta južnega dela Tržaško-komenske planote 1 : 50.000: kredne in paleogenske karbonatne kamnine. Inštitut za geologijo, geotehniko in geofiziko. Ljubljana.
- Jurkovšek, B., Cvetko Tešović B., Kolar-Jurkovšek, T. 2013: Geologija Krasa. Geološki zavod Slovenije. Ljubljana, 205 str.
- Juvanec, B. 2018: Ledenica. Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani, Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Ljubljana, 183 str.
- Kačička ledenica, Pared. Medmrežje: http://www.park-skocjanske-jame.si/vsebina/nasi-kraji/biosferno-obmocje-kras#3_4, 8. 8. 2018.
- Kaligarič, M., Seliškar, A. 1999: Flora in vegetacija Krasa. Kras: pokrajina, življenje, ljudje. Založba ZRC. Ljubljana, str. 102–114.
- Konvencija o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine. Medmrežje: <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/>, 3. 9. 2018.
- Kranjc, A. 1999: Škocjanske jame. Kras: pokrajina, življenje, ljudje. Založba ZRC. Ljubljana, str. 77–82.
- Kranjc, D. 2017: Spomeniki, zgodovina, identiteta: oris snovne kulturne dediščine ožjega zavarovanega območja Regijskega parka Škocjanske jame. *Proteus* 79/7–9. Prirodoslovno društvo Slovenije. Ljubljana, str. 300–306.
- Legiša, Z. 1977: Kraški kali nekoč in danes. Koledar: za leto ... Goriška Mohorjeva družba. Gorica, str. 137–140.
- Mader, B. 2016: Arheološka izkopavanja v Mušji in Okostni jami ter njihov sodni zaplet: zadeva Savini. Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu: depojske najdbe bronaste in železne dobe na Slovenskem III. Narodni muzej Slovenije. Ljubljana, str. 23–53.
- Maher, I. 2007: Gospodarjenje s kali. Okrogla voda: priročnik o kalih. Zavod RS za varstvo narave. Ljubljana, str. 129–168.
- Makarovič, G. 1981: Slovenska ljudska umetnost: zgodovina ljudske umetnosti na kmetijah. Državna založba Slovenije. Ljubljana. Medmrežje: https://issuu.com/prirodoslovno.drustvo/docs/proteus_marec_april_maj_2017_zo_net, 20. 8. 2018.
- Mihevč, A. 1989: Kontaktni kras pri Kačičah in ponor Mejame. *Acta carsologica* 18. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Ljubljana, str. 173–195.
- Mihevč, A. 1999: Škocjanske jame – prispevek k speleogenezi. Naše jame 40. Društvo za raziskovanje jam Slovenije. Ljubljana, str. 11–27.
- Mihevč, A. 2001: Speleogeneza Divaškega krasa. Založba ZRC. Ljubljana, 180 str.
- Mihevč, A. 2007: Starost kraškega reliefa v Sloveniji. *Acta carsologica* 31-1. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Ljubljana, str. 35–44.
- Mihevč, A. 2016: Speleološke značilnosti Jame na Prevali (Mušje jame). Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu: depojske najdbe bronaste in železne dobe na Slovenskem III. Narodni muzej Slovenije. Ljubljana, str. 15–22.

- Mihevc, A. 2017: Škocjanske jame. *Proteus* 79/7–9. Prirodoslovno društvo Slovenije. Ljubljana, str. 323–330.
- Mihevc, A., Gams, I. 1979: Nova odkritja v Veliki Ledenici v Paradani. *Naše jame* 20. Društvo za raziskovanje jam Slovenije. Ljubljana, str. 7–20.
- Mihevc, A., Zupan Hajna, N., Šebela, S., Gabrovšek, F. 2017: Whole-day field trip (C): Škocjanske jame, from the cave to landscape morphology. *Mejniki in izzivi v krasoslovju* 25. Mednarodna krasoslovna šola "Klasični kras". Postojna, str. 78–96.
- Osebna izkaznica jam. Medmrežje: <http://www.park-skocjanske-jame.si/vsebina/skocjanske-jame/osebna-izkaznica-jam>, 17. 8. 2018.
- Pangerc, B. 1986: Ledenice. *Jadranski koledar*. Založništvo tržaškega tiska. Trst, str. 166–171.
- Peric, B. 2017: Zgodovina raziskav Škocjanskih jam. *Proteus* 79/7–9. Prirodoslovno društvo Slovenije. Ljubljana, str. 315–322.
- Pleničar, M. 1954: Vrnik. *Proteus* 17. Prirodoslovno društvo Slovenije. Ljubljana, str. 90–98.
- Projekti in raziskave. Medmrežje: <http://www.park-skocjanske-jame.si/vsebina/uprava-parka/projekti-in-raziskave>, 17. 8. 2018.
- Seliškar, A., Vreš, B., Surina, B., Dakskobler, I. 2017: Rastlinstvo Regijskega parka Škocjanske jame. *Proteus* 79/7–9. Prirodoslovno društvo Slovenije. Ljubljana, str. 362–373.
- Shaw, T. 2018: Škocjanske jame: 1920–1940. Založba ZRC. Ljubljana, 185 str.
- Teržan, B. 2016: Škocjan, kraj na stičišču svetov. Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu: depojske najdbe bronaste in železne dobe na Slovenskem III. *Narodni muzej Slovenije*. Ljubljana, str. 345–430.
- Teržan, B., Borgna, E., Turk, P., Bratina, P., Tecco Hvala, S., Murgelj, I., Schumacher, A., Lauko, T., Svetličič, V., Dular, J., Guštin, M., Cregeen, M., Leghissa, E., Ragolič, A., Merlati, G., Righi, G., Girelli, D., Lazar, I., Heath, D. J., Hrobat Virloget, K., Mader, B., Maggi, P., Mihevc, A., Orel, B., Pavlin, P., Sakara Sučević, M., Trampuž Orel, N. 2016: Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu: depojske najdbe bronaste in železne dobe na Slovenskem III. *Katalogi in monografije* 42. *Narodni muzej Slovenije*. Ljubljana, 764 str.
- Turk, I. 1999: Prazgodovinska in zgodovinska jamska najdišča na Krasu. *Kras: pokrajina, življenje, ljudje*. Založba ZRC. Ljubljana, str. 142–163.
- Turk, P. 2003: Arheologija. *Park Škocjanske jame*. Škocjan, str. 86–97.
- Turk, P. 2017a: Škocjan z okolico v najstarejših obdobjih človekove poselitve. *Proteus* 79/7–9. Prirodoslovno društvo Slovenije. Ljubljana, str. 307–314.
- Turk, P. 2017b: Zaklad iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu. *SLO: časi, kraji, ljudje: slovenski zgodovinski magazin* 15. Družina. Ljubljana, str. 14–19.
- Zakon o regijskem parku Škocjanske jame. *Uradni list RS št. 57/96 in 46/14 – ZON-C*. Medmrežje: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO469>, 17. 8. 2018.
- Zorman, T., Šturm, S., Debevec Gerjevič, V., Peric, B., Pečar, Č., Koren, B., Zagmajster, M., Koselj, K., Mihevc, A., Knez, M., Kranjc, A., Turk, P. 2003: *Vodnik po učni poti Škocjan*. *Park Škocjanske jame*. Škocjan, 96 str.

TRŽAŠKI KRAS S KOLESOM

Gašper Šubelj

Vodja: Gašper Šubelj, univerzitetni diplomirani geograf, strokovni sodelavec v Evropskem tematskem centru za celinske, obalne in morske vode

Ekскурzija je bila izvedena 25. maja 2019.

Potek poti: Križ pri Sežani – Dutovlje – Pliskovica – Brje pri Komnu – Praprot/Prepotto – Nabrežina/Aurisina – Križ/Santa Croce – Prosek/Prosecco – Trst/Trieste

Postaje: 1. Dutovlje – Cesta Marija Terezije
2. Pliskovica – kali
3. Brje pri Komnu – jugoslovanska karavla
4. Praprot – kmetija Zidarič
5. Nabrežina – avstro-ogrsko vojaško pokopališče
6. Nabrežina – rimski kamnolomi
7. Nabrežina – razgledišče nad Tržaškim zalivom
8. Križ – Ribiški muzej tržaškega primorja

Uvod

Kras je pokrajina, dobro znana po svojskih naravnogeografskih značilnostih, ki so človeka le skopo obdarile z viri preživetja. Naravnogeografske razmere so dodobra zaznamovale tamkajšnje demografske in kulturne poteze, z njimi pa tudi etnično sestavo.

Pokrajina Kras, nizka planota klasičnega dinarskega krasa, ki se razprostira med Tržaškim zalivom, Soško ravanjo, Vipavsko dolino, Zgornjo Pivko in Brkini, je znana tako med strokovnjaki (geografi, krasoslovci, speleologi, geologi, biologi in sorodnimi profili), ki so se z več kot 300-letnim preučevanjem uveljavili v svetovnih krogih, kot med širšo javnostjo. Mnogim ljudem iz Republike Slovenije pa je manj znan tisti del matičnega Krasa, ki je na italijanskem ozemlju. Gre za do 200 metrov visok del planote, ki se razprostira na od 4 do 8 kilometrov širokem in nekaj več kot 30 kilometrov dolgem pasu ozemlja med Tržičem (italijansko *Monfalcone*) in Trstom, upravnim in funkcijskim središčem pokrajine.

Nekoč je bil celoten Kras zaledje Trsta. V zadnjem stoletju pa se je s spreminjanjem

Zaključek ekskurzije je bil v Trstu. Foto: Primož Gašperič.

političnih meja spreminjala tudi demografska, socialna in gospodarska podoba pokrajine. Kakšna je sodobna primerjava Krasa v Sloveniji in Italiji, je mogoče najboljše spoznavati prav s pešačenjem ali kolesarjenjem po obeh delih.

Enodneвно ekskurzijo, ki je udeležencem ponudila oprijemljivo primerjavo slovenskega in italijanskega Krasa, podkrepljeno s strokovnimi razlagami na najzanimivejših točkah poti, smo organizirali na trasi od Sežanskega Krasa in naprej po osrednjem delu kraške planote (Pliskovica, Brje pri Komnu) ter prek državne meje na območje Nabrežine oziroma bližnjega Kraškega roba, ki se strmo spušča na obalo Tržaškega zaliva. Od tam so se udeleženci prav po Kraškem robu spustili v središče Trsta. Skupno so prekolesarili 43 km, pri čemer so se povzpeli za 400 metrov in spustili za 710 metrov.

Ekskurzija je bila tematsko osredotočena na okoljske vire Tržaškega Krasa, ki poleg političnih dejavnikov zaznamujejo družbenogeografski razvoj pokrajine, ter na primerjavo italijanskega in slovenskega dela Krasa, ki sta razdeljena tudi zaradi prepleta prostorskih dejavnikov in zgodovine. Okoljske vire smo predstavili v treh sklopih: vodni viri, kmetijstvo in prehrana, vključno z viri iz morja, ter kamen in kamnoseštvo.

O organizaciji ekskurzije s kolesi

Čeprav manj uveljavljene kot ekskurzije z javnim potniškim prevozom, organiziranim sku-

Utrinek s kolesarske ekskurzije Ljubljanskega geografskega društva, izvedene 25. maja 2019. Foto: Primož Gašperič.

pinskim prevozom ali z zasebnimi avtomobili, organizirane kolesarske ekskurzije pridobivajo na priljubljenosti. So odraz trenda preživljanja prostega časa s prvinami rekreacije in bolj trajnostnega prometa. Promet za potrebe rekreacije je dodobra razvit predvsem v avstrijskem in italijanskem delu alpsko-jadranske regije, pri čemer imajo ključno vlogo ustrezno zasnovane medkrajevne kolesarske steze in druga infrastruktura, ki privlačijo čedalje večje število kolesarjev.

Dobro organizirana kolesarska ekskurzija je lahko odlična nadgradnja zasebnega kolesarjenja in druženja z namenom izobraževanja oziroma poglobljenega spoznavanja pokrajine. Agencije in druge ustanove, ki v Sloveniji organizirajo kolesarske izlete in ekskurzije, te vidijo predvsem kot promocijo trajnostne mobilnosti za osnovnošolce, interesne skupine, rekreativce in podobno (na primer Ljubljanska kolesarska mreža 2019). Pomembna sta tudi razvoj in izvajanje turizma – tako imenovanih kolesarskih turističnih produktov, ki jih slovenske občine razvijajo predvsem po zgledu avstrijskih občin. Velja namreč, da so kolesarski turisti dobri in zaželeni gostje, ki v Evropi s tovrstnim turizmom ustvarijo 44 milijard evrov prometa letno.

Slovenija je zagotovo idealna kolesarska destinacija, saj lahko na majhnem prostoru ponudi največjo raznolikost, to pa je tisto, kar kolesarji najbolj zavzeto iščejo (Skupnost občin Slovenije 2016). Razen tega so organizirana kolesarjenja del programov lokalnih akcijskih skupin (LAS), kot na primer kolesarske ekskurzije LAS Dolenjska in Bela Krajina, organizirane v okviru projekta *Alternativna mobilnost ob Kolpi – Kolpa e-bike*, ali ekskurzije Krajinskega

parka Ljubljansko barje in nenazadnje zasnova kolesarskih poti v okviru čezmejnega projekta *Kras–Carso* (Kras–Carso – Matični Kras 2019), ki se dotika prav območja predstavljene ekskurzije. Organizirani kolesarski izleti se promovirajo kot oblika potovanja in/ali druženja, pri katerem se pokrajina doživlja bolj intenzivno in z več čutili kot pri potovanju z osebnim avtomobilom ali javnim prevoznim sredstvom.

Pri organizaciji kolesarske ekskurzije je pomembno razmisliti predvsem o naslednjem:

- destinaciji in konfiguraciji površja,
- dolžini in trajanju poti, tako neto kot bruto kolesarjenja,
- zaželenem in maksimalnem številu udeležencev,
- usposobljenosti in opremljenosti udeležencev,
- skupnih stroškov in denarnem prispevku posameznega udeleženca,
- naravi ekskurzije, ki je lahko strokovna ali rekreativna.

Pri organizaciji kolesarske ekskurzije, ki je prostorsko odmaknjena od izhodišča, je pomembna tudi učinkovita logistika, to je prevoza udeležencev ter njihovih koles na izhodišče in z zaključne točke poti na začetno točko. V primeru predstavljene ekskurzije je bil potreben prevoz 20-ih udeležencev in njihovih koles iz Ljubljane na Kras ter povratek iz Trsta v Ljubljano. Ker se je možnost prevoza z vlakom, ki omogoča tudi prevoz koles, izkazala za neučinkovito, je bil organiziran prevoz z najetimi kombiji. Končna odločitev glede oblike prevoza kaže na neizkoriščene potencialne intermodalnega transporta v Sloveniji.

Temeljne značilnosti območja

Obravnavamo osrednji in zahodni del Krasa, sredozemske nizke kraške planote (Perko 1998), ki se v večjem delu vzpenja do 300 metrov nad morsko gladino bližnjega Tržaškega zaliva. Tako površje kot podzemlje sta preprežena z značilnimi kraškimi oblikami, nastalimi zaradi kemičnega in mehanskega delovanja vode predvsem v apnencu (Pavšič 2006). Na Komenškem Krasu prevladuje apnenec mezozojske in terciarne starosti. Ta del Krasa je v mezozoiku pripadal Jadranski karbonatni platformi in se ob koncu krede dvignil nad morsko gladino, tako da se je lahko pričelo zakrasedanje. Ne glede na kraške procese, ki so poglavitni dejavniki oblikovanja površja, je pomembno vlogo igrala tudi tektonika Zunanjih Dinaridov, zaradi katere je prišlo do oblikovanja Komenske narivne grude in narivnega Kraškega roba (Otoničar in Zupan Hajna 2019). Obe geotektonski enoti pri kolesarjenju prideta bolj do izraza kot pri katerikoli drugi obliki transporta. Površje je kamnito, tanka plast prsti pa ni sklenjena in zlahka prepušča vodo v zakraselo podzemlje.

Osrednje podolje, po katerem je potekal prvi del ekskurzije, je omejeno s Taborskimi brdi na jugozahodu in dolino Raše na severovzhodu. Vse navedene morfološke enote imajo dinarsko slemenitev od severozahoda proti jugovzhodu.

Kras ima zaledno submediteransko podnebje (Ogrin 1996) s povprečno temperaturo najhladnejšega meseca od 0 do 4 °C in najtoplejšega od 20 do 22 °C. Povprečna letna višina padavin je od 1200 do 1700 mm in je prek leta razporejena bistveno bolj enakomerno kot v pravem mediteranskem podnebju. To je torej območje, kjer se povprečne temperature ne

Panorama Krasa s Sežano in Tržaškim zalivom v ozadju. Foto: Matevž Lenarčič.

spustijo pod ledišče niti v najhladnejšem delu leta, pa vendar so nižje kot v obalnem delu submediteranske podnebne regije, kar onemogoča rast značilnega sredozemskega rastlinja, denimo oljke, ki je v osrednjem delu Krasa ni. Medtem ko imata slovenski in italijanski del Krasa enotno geološko sestavo, je njuno podnebje vsaj nekolikanj drugačno (Študija o Krasu ... 2013), predvsem ko gre za primerjavo slovenske notranjosti planote ter obalnega Trsta in neposredne okolice Kraškega roba med Prosekom in Tržičem.

Za Kras so značilni močno degradirani gozdovi z velikim deležem mladega drevja in grmičevja ter umetno zasajenimi borovi sestoji, ki se že nekaj desetletij širijo tudi po naravni poti. V smeri Tržaškega zaliva je rastlinstvo čedalje bolj sredozemsko (Študija o Krasu ... 2013).

Osrednja podolja in grebene, ki sestavljajo planoto Kras, od Tržaškega zaliva ostro razdvaja narivni Kraški rob. Ta poteka od Devina (*Duino*) na severozahodu do neposrednega zaledja Trsta na jugozahodu, nakar se nadaljuje proti Istri. Njegovi strmi robovi, ki ponekod vključujejo navpične stene, segajo do 300 metrov nad morje in so jasen morfološki, podnebni in biogeografski mejnik, ki ga prometna in druga infrastruktura le stežka premagujeta.

Geopolitika na območju Alp in Jadrana je bila dodobra odvisna od naravnogeografskih značilnosti pokrajine, političnogeografske posledice pa so zatem temeljito zaznamovale družbenogeografsko podobo Krasa. Pričakovati je, da se bosta v razmerah združevanja Evrope in s skoraj popolnim odprtjem meje v enotnem šengenskem prostoru slovenski in italijanski del Krasa razvijala v podobno smer, zato je zaželeno skupno prostorsko načrtovanje (Študija o Krasu ... 2013).

Opis poti

Postaja 1: Dutovlje – Cesta Marije Terezije

Cesta Marije Terezije je sedaj le eden izmed mnogih kolovozov, ki potekajo po kraški gmajni. Nekoč je ta utrjena in z državnimi sredstvi zgrajena pot omogočala učinkovit dostop iz notranjosti monarhije do Trsta in tako podpirala gospodarski ter socialni razvoj pokrajine. Za razliko od Trsta, kjer je bila slovenska narodna skupnost vedno v manjšini, je bilo njegovo zaledje območje strnjene poselitve Slovencev, tesno navezanih na obalno mesto in z njim povezanih z dobro urejenimi potmi, kakršna je bila tudi Cesta Marije Terezije, zdaj del učne poti v Dutovljah.

Cesta Marije Terezije je zdaj na *Teranovi krožni poti Dutovlje*, opremljeni z informativnimi tablam. Primerna je tako za pešačenje kot kolesarjenje. Pot vodi skozi za Kras tipičen preplet travnikov, gmajne in obdelovalnih zemljišč, predvsem njiv in vinogradov.

Informativna tabla na Teranovi krožni poti Dutovlje, ki podrobneje predstavlja Cesto Marije Terezije. Foto: Primož Gašperič.

Postaja 2: Pliskovica – kali

Številni kali v Pliskovici in njeni bližnji okolici niso značilni zgolj za to naselje, pač pa za celoten Kras. Ne glede na to, da Kras letno prejme kar od 1300 do 1700 mm padavin in se tudi prek njega v Jadransko morje zliva približno 29 % internega odtoka Slovenije, je površje Krasa suho. Globoko v njegovi notranjosti se sicer pretaka Reka, a celotno podzemlje prepotuje brez slehernega vpliva na površje.

Vsako naselje na Krasu je zaznamovala težavna oskrba z vodo. Bogatejše domačije so imele lastne štirne, ki so zagotavljale kakovostnejšo in pogostejše dostopno vodo iz globljega podzemlja, ostali prebivalci in njihova živina pa skupnostne kale, v katerih se je deževnica zbirala na odprtem. Voda je bila v obdobju suš tudi plačilno sredstvo, saj so revnejši vaščani za njo morali garati na premožnejših domačijah, opremljenih s štirno (Kristan in Škrinjar 1998).

S pomanjkanjem vode se je ukvarjala že avstro-ogrška oblast, ki je z razpisi in s subvencijami podpirala gradnjo številnih štirn po Krasu. Oskrbovanje z vodo je bilo za takratne oblasti še večjega pomena zaradi povezovanja prestolnice Dunaja z največjim državnim pristaniščem v Trstu, saj so se že pri načrtovanju Južne železnice soočili s pomanjkanjem vode za oskrbo parnih lokomotiv. Tudi zato so že v 19. stoletju zgradili prvi vodovod, 38 km dolg cevovod iz litoželeznih cevi, speljan od Reke do železniških postaj v Divači, Sežani, na Proseku in v Nabrežini. Drugi vodovod je avstro-ogrška vojska napeljala za lastno oskrbo na fronti v prvi svetovni vojni; za ta namen so zajeli vodo v oddaljenem izviru Hublja pri Ajdovščini.

Vaška štirna v Škocjanu. Foto: Maja Topole.

Ko je po prvi svetovni vojni območje Krasa pripadlo Italiji, je bil vodovod speljan do večine vasi, vendar le do pipe sredi vasi, ne pa tudi v posamezne domove. Po drugi svetovni vojni so jugoslovanske oblasti leta 1948 ustanovile podjetje Kraški vodovod, ki je v nadaljnjem desetletju nadzorovalo 116 vaških vodnjakov v 78-ih naseljih. Poudarek takratnega gospodarjenja z vodo je bil na varovanju pred poplavamami, zagotavljanju vode na območjih s težavnimi naravnimi razmerami pa je bilo drugotnega pomena. Ne glede na spreminjajoče se odnose med Jugoslavijo in Italijo je morala Jugoslavija od Italije večkrat naročiti dobavo vode, saj so bili načrtovani akumulacije v Brkinih ter zajetji Idrijce in Soče dolgo le ideje.

Mejnik v razvoju vodne oskrbe Krasa pomeni leto 1974, ko je bilo z najdbo človeške ribice v jami pri Brestovici mogoče dovolj zanesljivo sklepati, da je v kraškem podzemlju količinsko dovolj zanesljiv vir kakovostne pitne vode. Kljub skromni nadmorski višini Brestovice (54 m), kar tamkajšnji vodonosnik izpostavlja morebitnim vdorom slane vode, je stekla velikopotezna gradnja 34 kilometrov dolgega kraškega vodovoda, na katerega je bila deset let pozneje priključena Sežana, regionalno središče na vzhodnem koncu planote. Pa vendar so tudi nekatera večja naselja, kakršna je Pliskovica, priključek na osrednji vodovod dobila šele v devetdesetih letih prejšnjega stoletja (Pliskovica v osrčju Krasa 2019). V sodobnosti kraški vodovod s kapaciteto 3900 m³ vode na dan oskrbuje približno 20.000 tisoč prebivalcev. Pri tem sta problematična predvsem velika potrošnja električne energije za prečrpavanje vode v višje lege ter zahteven monitoring njene kakovosti.

Na drugi strani državne meje je bolj zmogljiv tržaški vodovod, ki ima zajetje v kakovostnem, oligomineralnem in globokem vodonosniku Soče. Dopolnilno zajetje je pri Štivanu (*San Giovanni di Duino*), v ustju reke Timave (*Timavo*), v katero se podzemno stekajo vode Reke (Kristan in Škrinjar 1998).

Na Krasu so največji onesnaževalci voda naselja (neurejena kanalizacija, urejena in divja odlagališča odpadkov), industrija (izpusti škodljivih snovi v okolje, odpadne vode), kmetijstvo (živalski odpadki, gnojila in zaščitna sredstva) in promet (spiranje odpadnih voda s cest, izlitja nevarnih snovi ob nesrečah). Kljub vsemu je kakovost kraških voda razmeroma dobra. Agencija Republike Slovenije za okolje v podzemni vodi črpališča Brestovica med drugim spremlja vrednosti električne prevodnosti ter vsebnosti natrija in kloridov, ki so indikator soli v vodi. Ugotovljene vrednosti so sicer nekoliko povišane, vendar pod mejami kakovostne pitne vode. Možno je, da sta povišani vsebnosti natrija in kloridov posledica hidravlične povezanosti vodonosnika z morjem in ne vdiranja slane vode v vodonosnik (ARSO 2018).

Postaja 3: Brje pri Komnu – jugoslovanska karavla

Karavla nekdanje Jugoslovanske ljudske armade stoji v bližini Brja pri Komnu, v gozdu na proti državni meji vzpenjajočem se površju. Je le ena izmed 84-ih mejnih postojank, s katerih so graničarski bataljoni nadzorovali meji z Italijo in Avstrijo.

Karavla priča o napetih razmerah v obdobju hladne vojne, še posebej v času Tržaške krize, do katere je prišlo 8. oktobra 1953, ko so zahodni zavezniki brez vednosti in soglasja

Propadajoča karavla v bližini Brja pri Komnu. Foto: Primož Gašperič.

Jugoslavije razglasili, da bodo upravo cone A šest let prej ustanovljenega Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) predali Italiji.

Jugoslavija je takoj po razglasu na meji s STO in z Italijo poslala vojsko, po svetu pa se je razlezel strah pred novim oboroženim spopadom na tleh Evrope. Zaplet se je končal 5. oktobra 1954 s podpisom londonskega memoranduma, mednarodnega dogovora, ki so ga v Londonu podpisali zastopniki Italije, Jugoslavije, Združenega kraljestva in Združenih držav Amerike. Z uveljavitvijo sporazuma je vojaška uprava v conah A in B STO iz začasne civilno-vojaške uprave prešla na civilne ustanove. Z memorandumom se je italijanska civilna uprava razširila na večino ozemlja cone A, iz katere se je umaknila angleško-ameriška vojska, jugoslovanska civilna uprava pa na celotno cono B, ki jo je jugoslovanska vojska zasedala od junija 1945. S tem je precejšen del pripadnikov slovenske narodnosti ostal odrezan od matične domovine Slovenije oziroma Jugoslavije.

Karavla je gostila od 15 do 25 vojakov, ki so bili del 64. graničarskega bataljona Jugoslovanske ljudske armade, nameščenega v Sežani. Po osamosvojitvi Slovenije objekt propada, medtem ko so nekatere druge karavle uspešno revitalizirali, predvsem za gostinske in prenočitvene namene.

Postaja 4: Praprot – kmetija Zidarič

Kras ima izrazito omejene naravne razmere za kmetijstvo, zato je ta dejavnost v glavnem ekstenzivna in poteka na družinskih kmetijah, ki imajo majhno in razdrobljeno posest. Ne glede na to je vloga kmetijstva še vedno nenadomestljiva pri ohranjanju kraških travnikov in pašnikov, pomembnih z vidika zagotavljanja biodiverzitete. Na obeh straneh državne meje je tradicionalno pomembno vinogradništvo, na italijanski strani pa je dokaj pomembno tudi mlekarstvo. Pridelava zelenjave je bila navezana predvsem na neposredno zaledje Trsta.

Glavni problemi kraškega kmetijstva so omejene naravne razmere za intenzivnejše kmetovanje, omejenost vodnih virov, ogozdovanje, opuščanje kmetijstva ob menjavi generacij na kmetijah, razdrobljenost zemljišč, omejevanje kmetijske pridelave s širjenjem prometne in druge infrastrukture ter škoda zaradi divjadi (predvsem divjih prašičev, v posameznih primerih tudi volka) (Študija o Krasu ... 2013).

Z družinskim vinogradništvom in sirarstvom se je uveljavila tudi kmetija Zidarič iz Praproti severno od Nabrežine in vzhodno od Šempolaja (*San Pelagio*). Sicer skope naravne razmere za kmetovanje izkorišča za izdelavo sira v 70 m globoki kraški jami na domačem posestvu, v kateri se temperatura in vlažnost med letom skorajda ne spreminjata (Zidarič – Jamar 2019).

Domačija Zidarič v kraju Praprot nedaleč od Nabrežine. Foto: Primož Gašperič.

Skladišče sira Jamar v sirarni kmetije Zidarič. Foto: Gašper Šubelj.

Na tak način zorjeni sir, ki ga prodajajo v več državah, največ pa seveda v Italiji, je dober primer učinkovitega trženja količinsko omejenega proizvoda z družinske kmetije na Krasu.

Značilnost turizma na Krasu so tudi turistične kmetije, ki se uspešno povezujejo z lokalnimi pridelovalci hrane in pijače. Uspešen primer družinske turistične kmetije z vinogradi je tudi domačija Ušaj (Agriturizem Ušaj 2019), kjer so udeleženci ekskurzije obedovali.

Postaja 5: Nabrežina – avstro-ogrsko vojaško pokopališče

Tematska nit ekskurzije so bili okoljski viri Krasa, pa tudi njihovo izkoriščanje glede na spreminjajoče se političnogeografske in demografske razmere. Ključni dogodki in spremembe so se dogodili v 20. stoletju, o čemer med drugim pričajo številna pokopališča iz prve svetovne vojne in uradno zagotovljena dvojezičnost v Tržaški pokrajini.

Vojaško pokopališče pri Nabrežini je obdano s kamnitim zidom. Na njem je pokopanih 1934 avstro-ogrskih vojakov, ki so med prvo svetovno vojno padli na območju med Tržičem in zdaj mejnim hribom Grmada (*Monte Ermada*, 323 m). Kamniti križi z njihovimi vklesanimi podatki so razmeščeni na travniku.

Pokopališče je v dobrem stanju zahvaljujoč obnovitvenim delom, ki jih je v letih 1974–1975 izpeljalo *Združenje mladih gasilcev Zgornje Avstrije*. V letih 1993 in 1996 je dela nadalje-

Vojaško pokopališče pri Nabrežini. Foto: Andreja Sever.

valo združenje *Avstrijski črni križ*, ki skrbi za obnovo in vzdrževanje vseh vojaških pokopališč, kjer počivajo njihovi sonarodnjaki.

Celoten prostor med Alpami in Jadranom, vključno s Krasom, je na stičišču treh jezikovnih skupin: italijanske (in italijanščini sorodnih jezikov iz romanske skupine, kakršna je furlanščina), nemške in slovenske (in slovenščini sorodnih jezikov iz južnoslovanske skupine, kakršna je hrvaščina) ter tem jezikom oziroma jezikovnim skupinam pripadajočih narodov. Slovenska manjšina v Italiji je skupnost od 83.000 do 100.000 v Italiji živečih avtohtonih prebivalcev slovenskega rodu (Kavrečič 2008). Njeni pripadniki poseljujejo 1511 km² veliko obmejno območje, ki se razprostira v Tržaški, Goriški in Videmski pokrajini najbolj severovzhodne italijanske dežele Furlanija - Julijska krajina.

Slovenci so se na to območje priselili v 7. stoletju ter nekaj stoletij živeli pod oblastjo oglejskih patriarhov in goriških grofov. Od 15. stoletja do razpada Avstro-Ogrske ob koncu prve svetovne vojne je bilo ozemlje del Avstrijskega cesarstva. V leta 1866 nastalo Kraljevino Italijo so bili najprej vključeni Beneški Slovenci. Večji del slovenske zamejske skupnosti se je pod italijansko upravo znašel po prvi svetovni vojni, ob priključitvi Avstrijskega primorja Italiji. Druga svetovna vojna razmer ni uredila, saj je po njej prišlo do množičnih selitev pripadnikov narodnostnih skupnosti iz Jugoslavije v Italijo in v obratni smeri.

Slovenci v Italiji so zvečine pripadniki urbane skupnosti, vendar v mestih živijo razpršeno. V zaledju večjih mest so vendarle ohranili tudi podeželski in kmetijski značaj, saj je kmetovanje še vedno pomembna prvina njihovega preživljanja.

Dandanes je slovenska narodna skupnost v Italiji gospodarsko upoštevanja vreden dejavnik, spodbujevalec meddržavnega sodelovanja in nosilec regionalnega razvoja obmejnega območja. To še posebej velja za Tržaško in Goriško pokrajino, kjer državna meja teče skozi gosto poseljeno ter gospodarsko in infrastrukturno dobro razvito pokrajino. Trst kot pokrajinsko središče je obenem pomembno gospodarsko, politično in kulturno središče Furlanije - Julijske krajine, pa tudi jedro celotne slovenske narodne skupnosti v Italiji. V mestu živi več kot 15.000 Slovencev, kar je okrog 8 % od vseh Tržačanov. Po nekaterih ocenah slovenskih avtorjev je v Trstu še več kot 40.000 Slovencev, v njegovem zaledju pa še okrog 10.000 (Zupančič 1998).

Čeprav je slovenska skupnost v Italiji največja in najbolj organizirana med slovenskimi narodnimi skupnostmi v sosednjih državah, se spopada z demografskim upadom, ki ga pospešujejo tiha asimilacija, politični spori in razmeroma šibko gospodarstvo, sploh v primerjavi z nekaterimi drugimi narodnostnimi skupnostmi v Italiji. Negativen vpliv imajo tudi razvojni in gospodarski projekti pripadnikov večinske skupnosti na ozemlju, poseljenem s Slovenci. Gre predvsem za intenziven industrijski in prometni razvoj Tržaške pokrajine, kjer so v ozkem pasu med Kraškim robom in državno mejo umeščeni mednarodni plinovod, avtocestne povezave, naravni parki, vojaške služnosti, begunska, ljudska in turistična naselja, načrtovana pa sta tudi hitra železnica TAV (*treno ad alta velocitè*) in visokonapetostni daljnovod.

Postaja 6: Nabrežina – rimski kamnolomi

Na Krasu vseprisotni kamen, lahko dostopen pod tanko odejo prsti, je omogočil zgodnji razvoj kamnoseštva, ki ima že več kot 2000-letno zgodovino. Med številnimi kraškimi kamnolomi izstopajo rimski v Nabrežini, naselju nad Kraškim robom, katerega značaj je skorajda povsem vezan na kamnoseštvo in železnico, ki sta omogočila njegov razcvet.

Tamkajšnje rimske kamnolome so pričeli izkoriščati okrog leta 100 pr. n. št., ko so gradbeni kamen potrebovali za razvoj Ogleja, Trsta in Čedad. Dve tisočletji pozneje, v obdobju avstro-ogrske monarhije, je bil kamen iz istega kamnoloma uporabljen za gradnjo protokolarnih in drugih objektov na Dunaju (med drugim za izgradnjo parlamenta), še vedno pa ga izvažajo v več evropskih držav, Azijo in drugam.

Na vrhuncu je bilo v nabrežinskem kamnolomu zaposlenih 4000 delavcev, zdaj pa jih je zaradi avtomatizacije dela bistveno manj. Kamen iz do 110 metrov globokega kamnoloma se odlikuje po izraziti mineralni čistoči, zaradi katere je mogoče izrezovati velike kvadraste monolite tako imenovanega nabrežinskega »marmorja« (Cava Romana 2019).

Medtem ko je za nabrežinski kamen značilna bela barva, je v drugih kraških kamnolomih bolj sive, komercialno prav tako zanimive barve. Takšnega lomijo na primer v kamnolomih Doline v Repnu, Lipica I, Lipica II in Kopriva, ki so pod upravo podjetja Marmor Sežana d. d. (Marmor Sežana 2019).

Rimski kamnolom v Nabrežini. Foto: Primož Gašperič.

Monoliti nabrežinskega »marmorja« čakajo na nadaljnjo obdelavo. Foto: Primož Gašperič.

Postaja 7: Nabrežina – razgledišče nad Tržaškim zalivom

Tržaški zaliv je del Jadranskega morja, ki se proti severu najgloblje zajeda v evropsko celino. Obsega njegov skrajni severozahodni del. S površino 551 km² zavzema manj kot 0,5 % površine Jadranskega morja oziroma manj kot 3 % kopenske površine Slovenije. Zaliv je skoraj pravilne pravokotne oblike in je usmerjen od jugozahoda proti severovzhodu, torej pravokotno na dinarsko smer in podolžno os Jadranskega morja. Vstop v Tržaški zaliv med Savudrijskim rtom in Gradežem (*Grado*) je širok 20,9 km. Obsežni osrednji del obsega 86 % Tržaškega zaliva, 14 % njegove površine pa sestavlja obrobni del, razčlenjen v zalive (Radinja 1990). Ker je Tržaški zaliv razen skromne površine tudi plitev, njegova povprečna globina je 16,4 m, je zanj značilno izdatno temperaturno kolebanje. Poleti se temperatura vode povzpne nad 26 °C, pozimi pa je le okrog 9 °C, s čimer ima bolj celinske kot izrazito maritimne značilnosti (Orožen Adamič 2002).

Prav severovzhodno obrobje Tržaškega zaliva, torej obala pod narivnim Kraškim robom, premore edinstven splet kraških jam, spodmolov, brojnic (prav pri Nabrežini) in drugih kraških pojavov. Neposredno z obale se do višine 70 m pri Devinu in celo 300 metrov pri Kontovelu (*Contovello*) dviguje Kraški rob, na več mestih z navpičnimi stenami iz apnenca. Vz dolž kraškega roba je nanizana serija naselij, od katerih se proti plažam spuščajo stopnice. Neposredno po robu potekata razgledni sprehajalni Rilkejeva pot nad Sosljanskim zalivom in Pot Julija Kugyja na območju Nabrežine (Devin Nabrežina na robu Krasa 2019). Tam je

Panorama strmega narivnega Kraškega roba; v ozadju je Sosljanski zaliv. Foto: Herbert Frank, flickr.

Plezalec v prepadni steni Kraškega roba na območju Devina. Foto: Xenja Santarelli, flickr.

Pogled na Devinski grad z Rilkejeve sprehajalne poti. Foto: Herbert Frank, flickr.

Udeleženci ekskurzije na razgledišču Tiziana Weiss pri Nabrežini. Foto: Primož Gašperič.

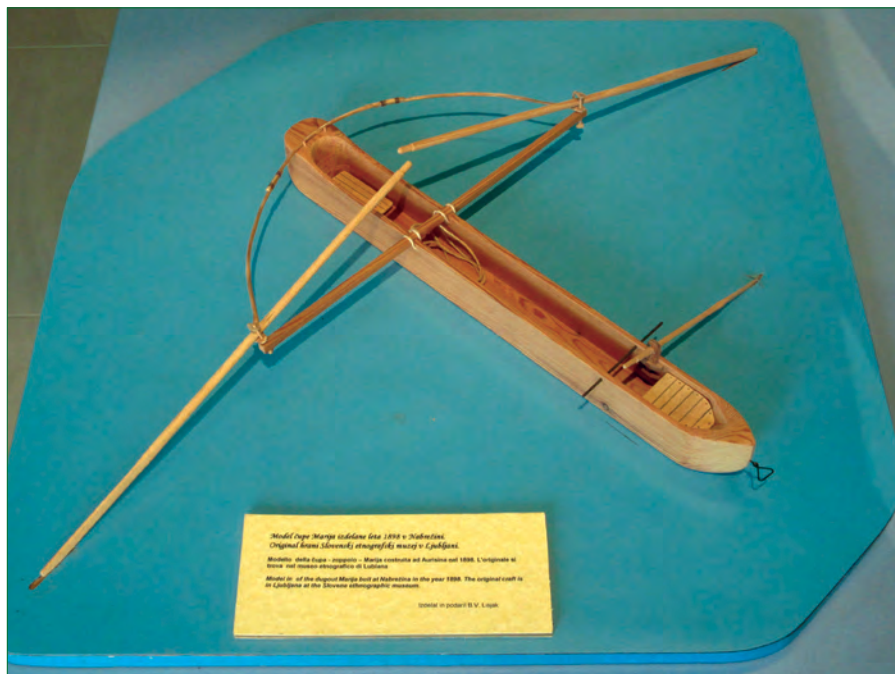
tudi več razglednih točk, s katerih se odpira pogled na celoten Kraški rob med Devinom in Trstom. Med najbolj znanimi je razgledna točka *Tiziana Weiss*, ki so jo obiskali tudi udeleženci ekskurzije. Te razgledne točke so bile v preteklosti namenjene opazovanju gibanja jat tunov, pomembnih za lokalni ribolov.

Prav na izrazito toplejših prisojeh Kraškega roba so našli zavetje črničevje, žajbelj in druge izrazito sredozemske rastline, ki se v osrednjem delu kraške planote redkeje pojavljajo, pa tudi oljka, ki je zaradi ostrejših podnebnih razmer v le nekaj kilometrov oddaljeni notranjosti Krasa ni mogoče gojiti.

Postaja 8: Križ – Ribiški muzej tržaškega primorja

Razen ugodnih razmer, ki jih Kraški rob zagotavlja za vinogradništvo in oljkarstvo, stik Krasa z morjem tradicionalno nudi še en pomemben vir, hrano iz morja. Slovanski priseljenci, ki so na to območje prispeli pred približno 1200 leti, so naleteli na že poseljen obalni pas, kjer je bil dostop do morja enostavnejši. Tudi to je bil razlog za njihovo naselitev na manj rodovitnem Kraškem robu, ki je imel za nameček težji dostop do morja (Volpi Lisjak 2005).

Zahteven dostop do morja in malo prostora za sidranje sta narekovala uporabo enostavnejših, bolj okretnih plovil, ki jih je bilo mogoče potegniti na obalo in s tem zaščititi pred občasno razburkanim morjem. Tako se je razvila čupa, s stabilizatorjem opremljen drevak za

Model čupe v Ribiškem muzeju v Križu. Foto: Primož Gašperič.

plutje po Tržaškem zalivu, etnološka značilnost in znanilec tisočletne prisotnosti slovenskih ribičev v skrajnem severnem delu Jadrana (Volpi Lisjak 1997).

Skupnost nekdanjih slovenskih ribičev je v zadnjih desetih letih v Križu (*Santa Croce*) jugovzhodno od Nabrežine uredila Ribiški muzej tržaškega primorja, kjer se je mogoče seznaniti z zgodovino in s tradicijo ribištva slovenskih naseljencev obale Tržaškega zaliva med Trstom in izlivom Timave (Ribiški muzej ... 2019).

Literatura in viri

- Agriturizem Ušaj. Medmrežje: <http://www.agriturismousaj.it/si/index.html>, 15. 7. 2019.
- ARSO 2018: Kakovost podzemne vode v Sloveniji v letu 2010 – Obala in Kras v Brkini – Ocena kemijskega stanja vodnega telesa podzemne vode. Medmrežje: <http://www.arso.gov.si/vode/podzemne%20vode/publikacije%20in%20poro%C4%8Dila/12%20Obala%20in%20Kras%20%20Brkini.pdf>, 7. 7. 2019.
- Cava Romana. Medmrežje: <https://www.cavaromana.it>, 15. 7. 2019.

- Devin Nabrežina na robu Krasa: Medmrežje: http://www.parks.it/riserva.falesie.duino/pdf/opuscolo_duino_SLO.pdf, 5. 7. 2019.
- Kavrečič, P. 2008: Italijanska narodna skupnost v Republiki Sloveniji in primerjava nekaterih aspektov pravne zaščite in pravic s slovensko manjšino v Italiji. Pre-misliti manjšino: Pogledi reprezentativnih predstavnikov Slovencev v Italiji in pravno-politični okvir. Znanstveno-raziskovalno središče Univerze na Primorskem, Založba Annales, SLORI. Koper, Trst, str. 221–245 in 297–299.
- Kras–Carso – Matični Kras. Medmrežje: <http://www.krascarso-carsokras.eu/sl/splosna-predstavitev>, 15. 6. 2019.
- Kristan, S., Škrinjar, P. 1998: Kraški vodovod Sežana 1948–1998. Medmrežje: <http://www.kraski-vodovod.si/foto/mediji/Vodovod-50let.pdf>, 11. 7. 2019.
- Ljubljanska kolesarska mreža – Kolesarske ture in izleti. Medmrežje: <http://lkm.kolesarji.org/kolesarske-ture-in-izleti/>, 11. 7. 2019.
- Marmor Sežana. Medmrežje: <http://www.marmorsezana.com/sl/>, 5. 7. 2019.
- Ogrin, D. 1998: Podnebni tipi v Sloveniji. Geografski vestnik 68. Zveza geografskih društev Slovenije. Ljubljana, str. 39–56.
- Orožen Adamič, M. 2002: Geomorfološke značilnosti Tržaškega zaliva in obrobja. Dela 18. Oddelek za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Ljubljana, str. 143–155.
- Otoničar, B., Zupan Hajna, N.: Kras – Geološka zgradba. Projekt Fabrica. ZRC SAZU. Medmrežje: <http://www.razvojkrasa.si/si/relief/143/article.html>, 26. 6. 2019.
- Pavšič, J. (ur.) 2006: Geološki terminološki slovar. Založba ZRC, ZRC SAZU. Ljubljana, 331 str.
- Perko, D. 1998: The Regionalization of Slovenia = Regionalizacija Slovenije. Geografski zbornik 38. Geografski inštitut ZRC SAZU. Ljubljana, str. 12–57.
- Pliskovica v osrčju Krasa. Medmrežje: <http://www.pliskovica.si/pliskovica.html>, 4. 7. 2019.
- Poti prve svetovne vojne: Avstro-ogrsko pokopališče v Nabrežini. Medmrežje: <http://www.itinerarigrandeguerra.com/code/41695/Avstro-ogrsko-pokopalisce-v-Nabrezini>, 25. 6. 2019.
- Radinja, D. 1990: Dimenzije Tržaškega zaliva in slovenskega morja ter njihov regionalni pomen. Primorje, Zbornik 15. zborovanja slovenskih geografov. Zveza geografskih društev Slovenije. Ljubljana, str. 13–20.
- Ribiški muzej tržaškega primorja. Medmrežje: <http://www.ribiski-muzej.it/muzej/>, 5. 7. 2019.
- Skupnost občin Slovenije – Razvoj kolesarskih destinacij 2016. Medmrežje: <https://skupnostobcin.si/wp-content/uploads/2016/05/vabilo-studijska-ekskurzija-22.6.2016.pdf>, 13. 7. 2019.
- Študija o Krasu – Čezmejna analiza italijanskega in slovenskega dela Krasa 2013. Medmrežje: http://www.krascarso-carsokras.eu/images/stories/KATJA/tudija_o_krasu-konna%20verzija.pdf, 1. 7. 2019.
- Volpi Lisjak, B. 1997: Čupa - čoln slovenskih ribičev v Tržaškem zalivu. Etnolog 7/58, Slovenski etnografski muzej. Ljubljana, str. 43–62.
- Volpi Lisjak, B. 2005: Čupa, prvo slovensko plovilo, in drevaki: prispevek k etnologiji in vprašanju etnogeneze Slovencev. Mladika. Trst, 228 str.
- Zidaric – Jamar. Medmrežje: <https://www.zidaric.eu/jamar/?lang=sl>, 15. 7. 2019.
- Zupančič, J. 1998: Slovenci v zamejstvu. Geografski atlas Slovenije. DZS. Ljubljana, str. 174–177.

Pisestnica

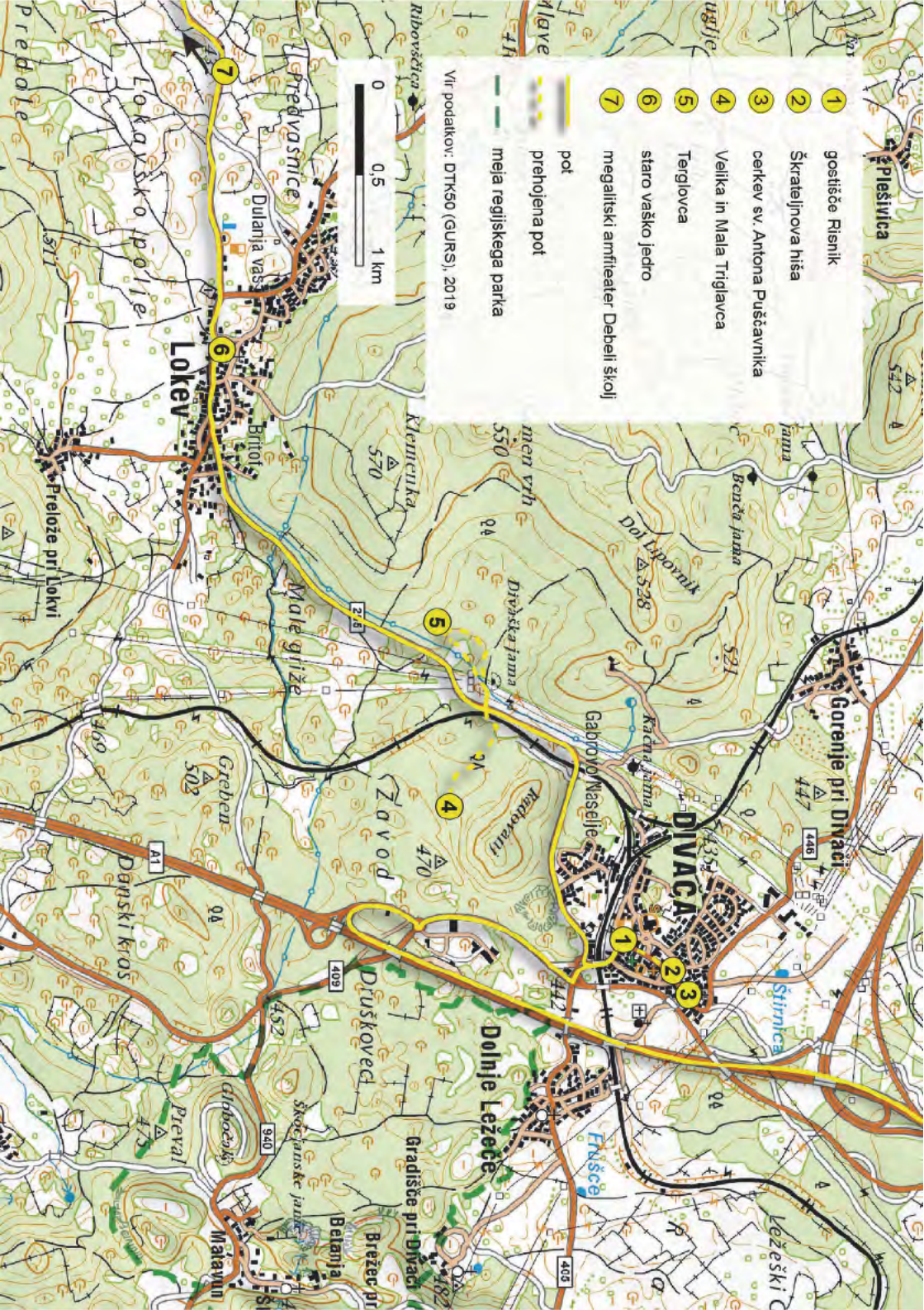
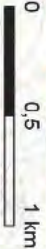
- 1 gostišče Rienik
- 2 Škrateljnova hiša
- 3 cerkev sv. Antona Puščavnika
- 4 Velika in Mala Triglavca
- 5 Terjovca
- 6 staro vaško jedro
- 7 megalitski amfiteater Debeli škofji

pot

prehojena pot

meja regijskega parka

Vir podatkov: DTK50 (GURS), 2019

STAROVERSKI KRAS

Boris Čok

Vodja: Boris Čok, upokojeni trgovinski poslovodja, turistični vodnik po Krasu in Brkinih

Ekскурzija je bila izvedena 22. septembra 2018.

Potek poti: Ljubljana – Divača – Lokev – Bazovica – Divača – Ljubljana

Uvod

Običaji naših prednikov so naše globoke korenine, ki nas delajo močne, celovite, nas povezujejo s skupno zavestjo in nam dajejo starodavno modrost in dar matere narave. Kdor zataji te korenine, nima svoje prihodnosti. To je življenjska modrost vodnikovega deda Josipa Čoka.

Z radovednostjo smo se podali na raziskovanje tematske poti *Po poteh obrednih prostorov starovercev in staroselcev*, speljane na območju Lokve, Divače in Bazovice.

Staroverci je novejši izraz, skovanka iz besedne zveze *stara vera*. Pobudo za poimenovanje skupnosti naših ljudi, ki je kljub pokristjanjenju ohranjala izročilo stare slovenske in slovanske predkrščanske vere, so pred dvema desetletjema dali Jadran Sterle, Pavel Medvešek in Slavoj Batista. Pripadniki starovercev so sami sebe nazivali *naš, svoj*, da ne bi razkrili svoje pripadnosti. Tiste, ki so bili strogi kristjani, so malce prezirljivo nazivali *krščenci*, čeprav so bili tudi sami krščeni. Obrede, priprošnje, zaklinjanja, uroke in videnja so razlagali, kot da delajo nekaj *po starem*.

Že pred odhodom na ogled zanimivih točk smo se srečali z leta 1951 v Bazovici rojenim vodnikom Krasa in Brkinov Borisom Čokom, ki to območje predano raziskuje in ga prek tematskih vodenj po Krasu, dokumentarnih filmov (*Pastirske hiše na Krasu, Osvatina – poganski ogenj, Zazidan kamen Krasa, Sveta voda Uročka, Kresnik* in številni drugi), literature (*V siju mesečine, Nesnovna krajina Krasa, Studia mythologica slavica, Priročnik kraške suhozidne gradnje*) in s predavanji vključuje v prakso. Prizadeva si tudi, da bi ta vsebina prišla v šolske učbenike.

Je nosilec neposrednega izročila in modrosti svoje prababice (*bižnone*) Marije Ban – Frigljeve (1867–1967) iz tradicije starovercev v vaseh Lokev in bližnjih Prelož pri Lokvi.

Vsa besedila brez navedenih virov so povzeta iz vodnikove knjige *V siju mesečine: ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice*, ki jo je leta 2012 izdala Založba ZRC SAZU iz Ljubljane. Leta 2016 je doživela ponatis.

Portal iz kraškega marmorja v Divači. Foto: Boris Čok.

Znamenje Svarice in Dajboga na sklepniku portala v vasi Škrbina. Foto: Boris Čok.

Na poti

Ob prihodu v Divačo smo se najprej okrepcali s kavico v gostišču Risnik, poimenovanem po bližnji veliki udornici, kjer naj bi v davnih časih živeli risi. Udornica je nastala s podrtjem stropa ogromne dvorane v kraški jami.

Potem smo krenili v stari del vasi, kjer stoji Škrateljnova hiša, nekdanj dom prve slovenske filmske igralkе Ide Kravanja z umetniškim imenom Ita Rina (1907–1979). Sedaj je v njej *Muzej slovenskih filmskih igralcev*. Škrateljnova hiša je značilna predstavnica tradicionalne kraške stavbne arhitekture.

V bližini smo si ogledali kamniti vhod v borjač *prton* ali portal, leta 1838 izdelan iz kraškega marmorja, na katerem so vklesana staroverska zaščitna znamenja, ki varujejo domačijo. Zanimivo pri tem portalu je, da je bilo odkrušeno krščansko znamenje (lastniki ne vedo ne kdaj ne zakaj), ostala, predkrščanska znamenja, ki so prikrita podoba starih slovenskih bogov *Svetovida*, *Kresnika* in *Dajboga*, pa so ostala nedotaknjena.

Kresnikovo znamenje *Svarica* (šestlistni cvet), kot mu pravijo na Gornjem Krasu (na Komenskem pa *Morca* ter v Brkinih in Istri *Perunica*) ščiti domačijo pred udarom strele, krog okrog cveta je *Dejubuh* (*Dajbog*), ki je bog Sonca in Kresnikov oče. Ta naj bi domačiji zagotovil izobilje poljskih pridelkov. Trije polžki (spirale), naj bi predstavljali večnost oziroma ohranjanje rodu. Na kamnitih portalih in kolonah po celotnem Krasu je še vedno ohranjenih ogromno podobnih zaščitnih znamenj (Hrobat Virloget in Kavrečič 2015).

Divaška cerkev v sedanji podobi. Levo pod ogledalom je viden pil. Foto: Boris Čok.

Pil od blizu. Svetnik naj bi ženskam »čudežno« pomagal pri rojevanju moških potomcev. Slika v pilu je sodobnejša stvaritev, izvorna ni znana. Foto: Boris Čok.

Samo nekaj korakov stran stoji cerkev sv. Antona Puščavnika, ki pa ni bila cilj našega ogleda, ampak je bil to *pil*, kot na Krasu pravijo krščanskemu obeležju na zidu poleg cerkve. Pil svetega Frančiška Pavelskega je bil postavljen leta 1768 in je tesno povezan z obredi v spodmolu Triglavca, od Divače oddaljenem približno dva kilometra. Od tam po vsej verjetnosti izhaja tudi staro ime za Divačo – *Devača*.

O zgodovini divaške župnije je znanega malo. Najstarejši dokument v arhivu župnije Divača je pergamentna listina o posvetitvi divaške cerkve leta 1603. Istega leta je bila dokončana tudi njena gradnja. Leta 1636 so bili posvečeni vsi trije oltarji v cerkvi. V 17. in 18. stoletju je bila cerkev podružnica župnije v bližnjem Povirju. Iz leta 1730 je ohranjena pergamentna listina o odpustkih bratovščine sv. Valentina. Leta 1785 se sedanja župnija v arhivih omenja kot lokalna duhovnija. Leta 1850 je bila podpisana ustanovna listina o kuraciji, s katero je Divača postala samostojna kuratna duhovnija, 3. februarja 1892 pa je bila povzdignjena v župnijo (Štemberger 2019).

Zadnji župnik, ki je živel v Divači, je bil Jakob Svetlič, ki je leta 1928 prosil za upokožitev v znak protesta, ker je fašistična oblast prepovedala pouk verouka in pridiganje v cerkvi v slovenskem jeziku. Kljub temu je na željo škofa ostal na tem mestu vse do smrti (Matičeto 1981). Pozneje je v Divači maševal župnik iz Povirja, zdaj pa je soupravljanja iz župnije Lokev.

Iz Divače smo se odpeljali na enega od izhodišč tematske poti Divaški Kras, kjer je postavljen pano z zemljevidom. Tematska pot se dejansko prične pri udornici Risnik in vodi okrog večjih udornic Gorenjski Radvanj in Divaški Radvanj. Geološko se ta del pokrajine imenuje Divaški prag, saj so tu plasti apnenca precej trdnejše, kar je preprečevalo prodor Reke proti morju. Reka je pred več milijoni leti pričela razjedati prehode in tako je na tem območju nastalo več jamskih sistemov z ogromnimi podzemnimi dvoranami in jezerci. Ko so se stropi nekaterih od dvoran porušili, so nastale udornice, brezna, kot na primer Kačja jama, ter večji in manjši spodmoli. Eden od njih je spodmol z obredno jamo Triglavca, nedaleč stran pa je precej manjši spodmol Mala Triglavca, ki je tudi arheološko najdišče.

Oba spodmola sta bila cilj našega ogleda. Do njih smo po udobnem kolovozu šli peš, najprej do spodmola Mala Triglavca, kjer je že v paleolitiku bila pastirska postojanka. O tem pričajo najdbe primitivne keramike s sedimenti mlečnih izdelkov. V neolitiku naj bi takratni prebivalci spodmol uporabljali kot kulturni daritveni prostor, saj o tem pričajo najdbe morskih školjk, prekritih s ploščatimi kamni. Mnogo pozneje, v srednjem veku je bil spodmol spet pastirsko zatočišče, o čemer priča suhi zid, zgrajen za zaščito pred zvermi. Arheologe je na morebitne arheološke najdbe opozoril starosta Jamarskega kluba Sežana Viktor Saksida (Budja 2018).

Od tu smo pot nadaljevali do skrivnostne jame Triglavce, ki je dobila ime po treh kapnikih na stropu, ki so naše prednike spominjali na troglavo božanstvo – boga *Triglava*. Stari prebivalci Prelož so verjeli in razlagali, da njegova »ena glava ahta (varuje) nebo, druga zemljo in tretja podzemlje«. Jama je že tisočletja prizorišče ljubezenske zgodbe med boginjo *Devo* in njenim ljubimcem *Devačom*, dveh čudovitih kapnikov. Gre za stalagmit in stalaktit, ki sta nastala eden nad drugim. Spodnji predstavlja boginjo rodnosti *Devo* (ženski arhetip), na kateri naravna vdolbina *škouna* simbolizira žensko spolovilo, zgornji pa *Devača* (moški arhetip), s katerega v naravno vdolbino kaplja voda; ta je seveda prisposoda semenske teko-

Vhod v jamo oziroma spodmol Triglavca. Foto: Boris Čok.

Kultna stalagmit Deva in stalaktit Devač v jami Triglavca. Foto: Boris Čok.

čine. Prizor obeh daje videz *jarjenja* – oplajanja, kot so ga dojemali naši predniki. Zaradi tega je bila jama namenjena obredom plodnosti žit in priprošnjam z namenom zanositve sina.

Staroverci so priprošnje za rodnost opravljali jeseni, ob polni Luni. Obredi so bili namenjeni dobri in plodni letini rži, pšenice in ajde. Obred je izvajal svečenik, tako imenovana *božja glava*, iz česar se je ohranil priimek Božeglav. Ob sebi je imel štiri mlada dekleta *svetice* (svečenice). Te so na predvečer obreda nabrale vejice praproti in jih oprale na svetem izviru *Wruoče*, sedaj imenovanem *Vroček*. Iz vejic so naredile preproste pasove, ki so si jih okrog života zavezale čez svečano belo obleko.

Pozno zvečer so ob polni luni na skrivaj krenili iz Prelož proti spodmolu. Pred vstopom v jamo je starešina prižgal baklo in jo ob prihodu k obrednemu kamnu zataknil v izklesano luknjico na glavi boginje. Dekleta, ki so za ta namen imela okrog pasu na vrvici pripete vejice praproti, so pasove odvezala in jih položila na boginjin vrat. Praprot naj bi se navzela njene čudežne moči. Svečenik je v vdolbino z vodo potresel tri vrste žit in pri tem za vsako izgovoril priprošnjo: »*O Deva, daj da bi dobro obrodila, da jim Mora ne bi nič slabega storila!*« Dekleta so vzkliknila: »*O Deva jarovi!*« Po opravljenem obredu so si zavezala praprotne pasove, svečenik je vzel baklo in jo ob izhodu zaradi varnosti ugasnil. Pot domov jim je osvetljevala mesečina.

Naslednje jutro so dekleta posvečene praprotne liste raznosila po hišah. Zatikala so jih na podboje vrat ali nad ognjišča domačij. Za zdravo življenje, proti nesreči! Ob obratu meseca se je starešina *božja glava* vrnil v jamo. Medtem je zrnje v vdolbini vzkliklo v kalčke, ki jih je

Sveti izvir Vroček v današnjih dneh. Izvirska voda naj bi zdravila prebavne organe. Foto: Boris Čok.

Sončni žarki so v notranjost Triglavce posijali tudi 29. oktobra 2018. Foto: Boris Čok.

Sončeva svetloba se od obrednega kamna pomika proti levi. Foto: Boris Čok.

pobral v malho in se odpravil na njive v okolici vasi. Kalčke je zataknil v *razgor* (sredinsko brazdo) in zaprosil: »Jari žito, jari!« Tem njivam še dandanes pravijo Jarovice.

Sem so skrivaj hodile delati priprošnje tudi ženske, ki niso rodile moških potomcev. Da bi jih odvrnila od Triglavce, je Cerkev leta 1768 na zid pri cerkvi v Divači postavila *pil* (znamenje) krščanskega svetnika sv. Frančiška Pavelskega, kjer naj bi ženske molile za rojstvo sinov.

Celotno zgodbo iz ne tako davne preteklosti mi je pred smrtjo leta 1967 zaupala prababica Marija Ban – Frigljeva iz Prelož, njej pa njena babica Polona Mljač, ena od zadnjih *svetic*, ki je sodelovala pri obredih. Povedala je tudi, kako so zaradi pritiska in groženj cerkvenih ter lokalnih oblasti ta običaj morali opustiti. Oblastniki so leta 1859 ob gradnji železniške proge Divača–Pulj starodavno svetišče hoteli razstreliti. Po izročilu naj bi razstrelitev preprečil takratni duhovnik, ki naj bi izhajal iz staroverske družine. Staroverci iz okoliških vasi so morali obljubiti, da bodo obrede opustili in tako se je po njihovi zaslugi svetišče ohranilo vse do današnjih dni.

Občasno so v svetišče še vedno na skrivaj prihajali, da so se poklonili svojim pokojnim prednikom, ki so sodelovali pri obredu. Nekateri njihovi potomci to še vedno počnejo.

V jami Triglavca je dvakrat letno, okrog 28. oktobra in 28. februarja, zelo zanimiv naravni pojav, ko ob jasnem vremenu med 11. uro in poldnevom posijejo sončni žarki v njeno notranjost. Sonce za trenutek posveti na vznožje obrednega kamna *Deve* in takrat se zaradi rumenkasto obarvane sige ves prostor pozlati.

Če je takrat v Devini vdolbini *škovni voda*, ta postane *zlata voda*, saj spominja na tekoče zlato. Ob takem pojavu so staroverci verjeli, da bo tisto leto izredno dobra letina žit, pa tudi drugih poljščin.

Kar nekaj časa smo občudovali stvaritev in igro narave in se predajali energiji prostora. Potem smo se odpravili do naslednjega zanimivega svetega prostora v jami Terglovca, kjer so staroverci izvajali obrede *videnja*, to je vedeževanja z vodo in lesko.

Ta obred so opravljali zgodaj spomladi, ko so drevesa in grmi pognala popke ali brste. Vodila ga je najstarejša ženska v družini Ruščevih iz Lokve. Njihov priimek Božeglav izpričuje, da je izhajala iz rodu starešin svečnikov. V votlini pred jamo Terglovco je vodo, ki je vsebovala čisti apnenec, zajela v vrč. Pred votlino jo je čakal bodisi mož bodisi sin, ki je v vrč vtaknil tri enoletne leskove šibe z največ sedmimi brsti. Zatem so skupaj odšli proti Ruščevi dolinici, kjer stoji naravni oltar z vdolbino, ki ga varuje skala, imenovana *Gvardjan – kuščar zelenc*, ki je na Krasu veljal za sveto žival starovercev.

Ko so prišli v dolinico, je ženska vrč položila v vdolbino, nakar so se napatili domov. Ob naslednjem luninem prvem kraju se je vrnila, da bi ugotovila, kaj se je medtem zgodilo z vejicami. Če brsti niso pognali, je pomenilo, da jim mora pomagati. Vrnila se je že naslednji dan, zgodaj zjutraj pred sončnim vzhodom. Z drugim vrčem je zajela vodo v Terglovci, jo odnesla nad oltar v dolinici in počakala, da je vzšlo Sonce. Sončevi žarki so osvetlili pokončni kamen nad vdolbino in ta je s svojo senco označil, kdaj mora začeti vlivati vodo v spodnji vrč. S tem naj bi pripomogla, da poleti ne bi zavladala suša.

Če tudi to ni pomagalo, je sosede v svoji srenji obvestila o možnosti zelo slabe letine zaradi suše. Če pa so brsti bujno pognali, je to bil znak, da bo dovolj dežja in lahko poljščine brez skrbi posadijo in posejejo. Temu obredu so pravili *videnje* in ženskam, ki so take

Vhod v jamo Terglovco z lepo vidnimi tremi kamni v obliki Triglava. Foto: Boris Čok.

Naravni oltar z vdolbino v Ruščevi dolinici. Kamniti krog je bil narejen ob snemanju dokumentarnega filma Sveta voda Vročka. Foto: Boris Čok.

Vdolbina, v katero so položili vrč. Foto: Gregor Šubic.

in podobne obrede izvajale, so rekli *vidence*, vedeževalke torej. Obred *videnje* se je ohranil vse do leta 1948!

Na parceli, kjer je ta sveti prostor, smo se podučili še o ustvarjanju kulturne pokrajine na Krasu, ki jo predstavljajo različne suhozidne gradnje. Največ je seveda suhih zidov, ki so jih zgradili iz odvečnega kamenja, katerega so pobirali ob čiščenju svojih parcel, da so lahko ustvarili pašnike, travnike, vinograde in njive. Odvečno kamenje iz skal, ki so jih predhodno razstrelili in še prej ročno razbili, so zlagali tudi v *groblje* ali *griče*. V bolj strmih vinogradih pa so ga vzdavali tudi v podporne zidove, imenovane *škarpe*. Na podoben način so izdelali tudi poti v doline in vrtače, kjer so imeli njive.

Ker so bili ljudje pogosto daleč od vasi in v bližini ni bilo nobenega naravnega zavetišča, so si sezidali preprosta zatočišča *šiške* ali *hiške*. Glede na uporabnost poznamo pastirske hiške, teh je največ, kamnoseške v kamnolomih, vinogradniške po terasah in *paštnih* ter poljske ob obdelovalnih zemljiščih.

Poljsko hiško smo si lahko ogledali v bližnji dolini, kjer je bila nekoč manjša njiva. Ta hiška velja za eno najstarejših v okolici Lokve. Njeno starost ocenjujejo na več kot 200 let. Poleg nje je na isti parceli še šest hišk, saj so imeli Ruščevi pastirji običaj, da si je vsak zgradil lastno hiško. S tem je dokazal, da je poleg pastirstva sposoben še česa drugega! Pastirske hiške so preprosta zavetišča pred nevihto ali burjo, pa tudi poletno vročino.

Ekskurzijo smo nadaljevali do vaškega jedra Lokve, kjer smo si v zgornjem delu vasi ali Britofu ogledali župnijsko cerkev sv. Mihaela s poslikavami akademskega slikarja Toneta

Poljska hiška v dolini na Ruščevi parceli. Foto: Boris Čok.

Kralja iz leta 1942. Ob tem je bila podana kratka razlaga nastanka in pomena fresk in tudi zgodovine ter razvoja vasi Lokev in bližnjih Prelož.

Stara vas Rena (Ime izhaja iz izraza *renati*, ki v stari lokavščini pomeni podedovati, vzdrževati. Staro ime se je ohranilo, vendar je ta del vasi ob širitvi dobil še ime *Dulanja vas*, kar lahko poknjžimo v *Doljna vas* ali *Dolenja vas*) v zahodnem delu Lokev, nad sedanjo pršutarno, je nastala potem, ko so se verjetno v času prihoda Rimljanov staroselci preselili z gradišča Klemenka. Ker je bil tod pomemben prehod z obale oziroma iz takratnega mesta Tergestum v notranjost, so priseljenci ustanovili postojanko na območju z ledinskim imenom Merišče. Njeni ostanki so še vedno vidni kot ogromne groblje oziroma terase. Poleg številnih najdb iz tistega obdobja sta najbolj ohranjena zanimiva stebra, verjetno iz nekdanjega svetišča ali rustikalne hiše, ki sta bila leta 1855 vgrajena v mrliško kapelo na vaškem pokopališču.

Pokopališče in kapelo je moj prapraded, kamnosek Jože Čok – Liletov začel graditi potem, ko so prvotno cerkev po prvi širitvi leta 1613 znova razširili leta 1850. Zaradi tega so staro pokopališče (britof) ukinili, kosti pokojnikov pa položili v skupno grobnico pod kapelo sv. Marije Pomočnice. Takrat je ta del naselja dobil ime *Britof*.

Po propadu Rimskega cesarstva in ob širjenju krščanstva je Lokev pripadla Oglejskim patriarhom, pozneje pa goriško-tirolskim grofom. Sploh prvič je omenjena prav v njihovih listinah iz leta 1234. Po ljudskem izročilu, nekaterih manjših najdbah in znamenjih na kamnih naj bi okrog leta 1280 v sedanjem vaškem jedru, kjer stojijo cerkev, kapelica in protiturški tabor, postojanko ustanovili vitezi Templjarji. Kot je znano, ti niso bili zgolj bojevniki za Sveto

Panorama naselja Lokev; v ozadju se vzpenja Snežnik. Foto: Matevž Lenarčič.

deželo, pač pa tudi zaščitniki trgovcev in karavan, obrtniki, neke vrste bankirji, mitničarji in trgovci. V času svoje prisotnosti v naselju so zgradili samostan – sedaj imenovan *Templjarska hiša*, cerkev Sv. Jurija, obrambni zid in tudi večje napajališče za tovarne živali, ki so v karavanah prihajale iz Trsta in različno blago tovorile v notranjost, pa tudi v obratni smeri, iz notranjosti v Trst. Vodo za napajanje je bilo treba plačevati. Ker se je vas začela širiti okrog postojanke templjarjev z napajališčem, so jo po zbiralniku vode *lokvi* poimenovali Lokev.

Po uničenju templjarskega reda so večino njegovih članov pobili, nekaterim pa se je vendarle uspelo skriti. Poveljnik lokavske postojanke Cornelius (po njem se je vas v templjarskem obdobju nekaj časa imenovala *Cornial*, pod Habsburžani pa nekaj časa *Hulben*) naj bi se skrila pri domačinih, ki so po njem dobili družinski vzdevek Kornelovi. Kljub razmeroma kratki prisotnosti Templjarjev v naših krajih so se o njih ohranile številne pripovedi in pravljice, ki jih je zbrala Majda Peršolja in zapisala v knjižici *Templjarske pravljice*.

V času turških vpadov so se za prevlado na tem območju borili Tržačani, Benečani in Habsburžani. Predvsem zaradi mitnice je Lokev utrpela kar nekaj turških vpadov. Iz ostankov nekdanjega zidu templjarske postojanke in drugega kamenja so leta 1487 dokončali izgradnjo protiturške utrdbe, ki so jo domačini poimenovali *Tabor*. Ker so jo po koncu turških ropanj uporabljali kot silos za žito, je na vrhu dobila ostrešje. Leta 1813 so ji prizidali pokrito stopnišče ter v njej uredili krajevni urad in zapor. Od srede 19. stoletja do leta 1892, ko je bilo zgrajeno sedanje šolsko poslopje, je bil del prostorov namenjen šolajoči mladini.

Okrog leta 1630 so se na nove parcele vzhodno od Britofa iz Dulanje vasi priselili trije

bratje iz družine Mevlja. Rod vseh treh se je širil in s tem tudi njihove posesti. Vsak je posadil svojo lipo, na stiku njihove posesti pa so postavili dedni kamen. Vse to je še vedno ohranjeno. Tako je z novo srenjo nastal del vasi, imenovan *Guranja vas*, poknjženo *Gornja vas*. Ta je imela še manjši zaselek štirih hiš, zaradi lege v bližini kalov Štirca in Solna poimenovan Žabja vas.

Med vladanjem cesarice Marije Terezije je bila poleg drugih sprememb uvedena fevdalna reforma, ki je prinesla velike spremembe tudi Lokavcem in Preložcem. Na podlagi teh ukrepov je do sredine 19. stoletja vsa fevdalna posest grofov Petačev iz Zavrhnka prešla v last nekdanjih tlačanov. Ti so to pridobitev dodobra izkoristili in ustvarili kulturno pokrajino, ki jim je ponudila možnosti lažjega preživetja in prispevala celo viške kmetijskih pridelkov. Ker je bila vas ob takrat zelo pomembni trgovski poti iz Trsta na Dunaj, so pridelane viške vozili prodajat v Trst in si s tem precej izboljšali življenjsko raven.

Zaradi logistike so se v Lokvi razvile številne obrti (kovaštvo, kolarstvo, konjarstvo, furmanstvo, sodavičarstvo, kamnoseštvo, rudarstvo, ovčarstvo, mizarstvo, čevljarstvo, krojaštvo, zidarstvo ...), ki so tjakaj privabile tudi ljudi iz drugih krajev tedanje dežele Kranjske. Leta 1900 je naselje imelo že več kot 1200 prebivalcev, čeprav ga je železniška proga Dunaj–Trst obšla, že pred tem, konec 18. stoletja pa se mu je izognila tudi Cesarska cesta Bazovica–Sežana.

Sedaj je prav ta cesta izhodišče pohodov v *Živi muzej Krasa*. Prva svetovna vojna tako Lokev kot Prelož ni prizadela, saj sta bila oba kraja zunaj dosega bojišč. Je pa na bojiščih ob Soči in drugod padlo več kot petdeset tukajšnjih mož in fantov, pripadnikov avstro-ogrske vojske.

Obdobje pod italijanskim fašizmom od leta 1920 do leta 1943 je zaradi nasilnega raznarodovanja, visokih davkov in nezaposlenosti zaznamovalo obsežno odseljevanje; vas je zapustila kar tretjina prebivalcev. Največ se jih je odselilo v Kraljevino Jugoslavijo, Argentino in Združene države Amerike.

Med drugo svetovno vojno je odšlo v partizansko vojsko več kot 155 mož in žena. Tretjina od njih je padla v borbi, umrla v konfinaciji, taboriščih ali so bili žrtve naci-fašističnega nasilja. Po končani vojni je skoraj celotna vas prišla pod upravo anglo-ameriške vojske, kar je trajalo do leta 1948, ko je pripadla Jugoslaviji. Z ustanavljanjem raznih podjetij, zadrug in zaposlovanjem na železnici si je Lokev postopoma opomogla. Večina krajanov se je ukvarjala z živinorejo, saj je bila v Sežani zgrajena mlekarna, ob odprtju kamnoloma Lipica pa jih je precej našlo zaposlitev v kamnoseštvu. Nekaj jih je delalo tudi na posestvu Kobilarne Lipica.

Po letu 1950 so se v novi državi predvsem zaradi boljših možnosti za zaposlitev in šolanje znova pojavile selitve. Leta 1954, ko je del slovenskega etničnega ozemlja s Trstom in Gorico pripadel Italiji, je s skoraj popolnim zaprtjem državne meje nastopila huda politična in gospodarska kriza. Z Videmskim sporazumom leta 1955 je bil prehod meje sproščen z uvedbo maloobmejnih propustnic. Meja se je za pretok blaga in ljudi bolj na široko odprla z Osimskimi sporazumi leta 1977. Lokev se je skupaj z okolico v obdobju nekdanje Jugoslavije vseskozi razvijala v tipičnem socialističnem duhu z mnogimi prostovoljnimi akcijami in prispevki. Zgrajen je bil vodovod, vzpostavljeno je bilo telefonsko omrežje, vaške poti so bile asfaltirane, zgrajena je bila mrliška vežica, obnovljena sta bila šola in vrtec, zrasede je tudi Kulturni dom. Leta 1963 je bila v Lokvi zgrajena prva pršutarna v Jugoslaviji, kjer je delo dobilo okrog 30 domačinov.

Lipa pri cerkvi v Guranji vasi, pod katero je vse do sedemdesetih let prejšnjega stoletja ob lepem vremenu vsako soboto zvečer od zgodnje pomladi do pozne jeseni potekala sreanja gospodarjev okoliških domačij. Tu so se sprejemale različne odločitve, naloge in presoje v dobro vaščanov. Foto: Boris Čok.

V času osamosvajanja Slovenije leta 1991 in ob prehodu Jugoslovanske ljudske armade s tanki je v vasi nastal pravcati upor, ko so domačini z barikadami za nekaj ur preprečili vojski, da bi zasedla mejni prehod Lipica. Po osamosvojitvi je Lokev pridobila optično omrežje, poštni urad in gasilski dom, obnovljeni so bili vaško jedro, kulturni dom, Templjarska hiša ... Poleg obstoječih gostiln in kamnoseških delavnic so nastala številna druga obrtna podjetja. Kljub temu večina mladih izobražencev ne dobi ustrezne zaposlitve in se odseljujejo v večja mesta po Sloveniji. Z vstopom Slovenije v Evropsko unijo in šengensko območje se je v Lokev priselilo več ljudi iz Republike Italije, predvsem italijanske narodnosti, nekaj pa tudi zamejskih Slovencev.

Ker ni bilo časa za vse načrtovane ogleda, smo se o nadaljnji poti odločali med Gluhim dolom in Debelim školjem; glasovanje se je prevesilo v prid slednjega. Tako smo krenili proti Bazovici, kjer smo parkirali in po prijetni hoji po Cesarski cesti prišli do skrivnostne suhozidne gradnje. Domnevno je bila ta megalitska znamenitost svetišče, pa tudi nekakšen astronomski observatorij. Na podlagi starodavnih in tudi sodobnih opažanj se da ugotoviti, da so bili pokončni kamni na terasah in zunaj amfiteatra namenjeni opazovanju Sonca in Lune. Celoten amfiteater obdaja krog iz manjših kamnov. V zadnjem času so bile v bližnji okolici najdene še nekatere druge kamnite strukture, ki potrjujejo domnevo, da je ta prostor imel že v prazgodovini zelo pomembno vlogo za takratne staroverce.

Megalitski amfiteater Debeli školj v bližini Bazovice po čiščenju. Foto: Rudolf Baloh.

V ljudskem izročilu se je ohranila pripovedka, da so ga zgradili velikani, zatem pa so ga uporabljale *štrige* – čarovnice. 8. februarja 2019, na kulturni praznik, ga je na pobudo vodnika skupina prostovoljcev očistila motečega rastlinja, ki ga je preraščalo, tako da se je po dolgem času razkril v vsem svojem sijaju!

Sklep

Ker so bili staroverci od nekdaj povezani z naravo, so vsi elementi in simboli iz narave prenešeni v obredne predmete iz narave in obredna mesta v naravi. Naravo so čistili in jo spoštovali, ker so bili tudi od nje odvisni v nenehni borbi za preživetje. Zato je veliko svetih, energijsko bogatih prostorov še vedno ohranjenih in živih. Gre za jase v gozdu, jame, vzpetine, izvire, drevesa in posebne kamne, kot so kačji kamni, kuščarji, babe ... Tako se lahko spomnimo prednikov, nosilcev duhovnega izročila, znanja in zdravja. Nekatera izročila so se z generacije na generacijo prenesla ne glede na čas, vero in/ali vojno. Stara verovanja ni potisnilo pod zemljo samo krščanstvo, izgubljanju mnogih ustnih izročil so botrovala tudi vojna obdobja in industrializacija. Sedaj skušamo vse to obuditi z lastnim prizadevanjem in s pomočjo ljudi, ki so kdajkoli živeli ali prišli v stik s praktiki teh duhovnih vsebin. Obujamo korenine, da se lahko naslonimo na drevo naših prednikov, iz njegovih korenin črpamo njihove modrosti in s tem zdravimo zemljo in sebe. Ta ekskurzija se ni nikoli zaključila in na svoj način še vedno poteka. Popotovanje po skrivnostni Sloveniji se je pravzaprav šele začelo ...

Literatura in viri

- Budja Miha 2019, vodja arheoloških izkopavanj v Mali Triglavci (osebni vir).
- Čok, B. 2012: V siju mesečine: ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice. Založba ZRC SAZU. Ljubljana, 184 str.
- Hrobat Virloget, K., Kavrečič, P. (ur.) 2015: Nesnovna krajina Krasa. Založba Univerze na Primorskem 2015. Koper, 136 str. Priloga: Kamnoseško izročilo o znamenjih na portalih in kolonah po Krasu (avtor: Boris Čok).
- Matičeto, M. 1981: Jožko Žiberna, Divaški prag. Traditiones 10-12. Inštitut za slovensko narodopisje. Ljubljana, str. 284–286.
- Šček, V. 1918–1921: Lokavske starine. 3 rokopisne knjige, ki jih hrani župnišče v Lokvi.
- Štemberger, T. 2019: Predstavitev župnije Divača. Medmrežje: <http://zupnija-divaca-lokev-vremevatovlje.rkc.si/index.php/content/display/58/20/20>, 20. 3. 2019.
- Voje, I., Šlenc, S., Šlibar, N. 1987: Lokev skozi čas. Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. Ljubljana, 88 str.

KULINARIČNI POTEPO PO VIPAVSKI DOLINI, KRASU IN GORIŠKIH BRDIH

Jasna Fakin Bajec

Vodja: Jasna Fakin Bajec, dr., diplomirana etnologinja in profesorica zgodovine, znanstvena sodelavka na ZRC SAZU, Inštitut za kulturne in spominske študije, Raziskovalna postaja Nova Gorica

Ekскурzija je bila izvedena 27. maja 2017.

Potek poti: Ljubljana – Vipava – Goče – Planina – Štanjel – Kobjeglava – Sveto – Branik – Prvačina – Šempeter pri Gorici – Solkan – Šmartno – Solkan – Ljubljana

Postaje: 1. Planina
2. Goče
3. Kobjeglava
4. Sveto
5. Šmartno

Uvod

Prakse vzgoje različnih kulturnih rastlin, pridelovanje in shranjevanje domačih in avtohtonih semen, priprava in uživanje hrane ter šege in navade, povezane s prazničnimi obredji, od nekdaj povezujejo ljudi različnih generacij. Ni lepšega trenutka, ko se družina zbere okrog mize in ob pogovorih zaužije dobrote, ki jih je skrbno pripravila domača gospodinja, v sodobnem času pa čedalje večkrat tudi domači gospodar. Dobra kuhinja že dolgo privablja domače in tuje goste v primorske gostilne, na turistične kmetije ali kmetije odprtih vrat. Priprava hrane po lokalnih receptih in načini njenega uživanja kažejo tudi splošne družbeno-kulturne in gospodarske spremembe v določenem okolju in tudi širše, v določeni pokrajini ali regiji. Pred drugo svetovno vojno so jedilniki večinoma vsebovali le sestavine iz domačega okolja in s tem nakazovali splošne geografske značilnosti določene pokrajine.

Ko se je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja začel izboljševati družbeni položaj slovenskega prebivalstva in se je v osemdesetih letih ponudila možnost nakupov sestavin iz tako rekoč vsega sveta, so jedilniki sicer postali bogatejši in raznovrstnejši, vendar splošnejši, brez lokalnih specifik. Dandanes pa so posledice globalizacije, modernizacije in izgubljanja

Vir: DTK50v, DPK250v (GURS), 2019

1 postaja

pot

0 4 8 km

lokalnih identitet na eni strani ter večja ozaveščenost o potrebi uživanja lokalnih sestavin na drugi marsikje spodbudile vnovično raziskovanje domače, tradicionalne kulinarike, ki je po sodobnih interpretacijah pomemben del nesnovne kulturne dediščine.

Posebnosti tradicionalne kuhinje so prepoznane tudi kot pomemben turistični produkt, ki lahko veliko pripomore k promociji, prepoznavnosti in ugledu kraja, države in turizma (Strategija trajnostne rasti ... 2017). Hkrati nam prehranska dediščina razkriva, kako učinkoviteje, bolj kakovostno in vzdržno izkoristiti danosti, ki nam jih ponuja naravno okolje. Ker naši predniki niso poznali sodobnih tehnoloških dosežkov, so ljudje živeli v sožitju z naravnim okoljem, načine priprave in uživanja hrane pa so dopolnjevali z vsakdanjimi ustvarjalnimi prizadevanji in prazničnimi veseljačenji. Vse to spodbuja razmislek, kako dediščino prehranjevanja povezati s koncepti trajnostnega razvoja oziroma trendom zauživanja zdrave, lokalno pridelane in z nič kilometri obremenjene dostavljene hrane, pa tudi pomenom samozadostnosti kmetij in družin, ki živijo na njih.

Kulinarični potep po Primorskem, ki ga predstavljamo v nadaljevanju, razkriva več zanimivih in poučnih vsebin. Te nam pripovedujejo o geografskih značilnostih obiskanih primorskih pokrajin, razpetosti njihovih prebivalcev med tradicijo in sodobnostjo, njihovih dosežkih na kulturnem, socialnem in gospodarskem področju, ponosnosti lokalnega prebivalstva na svojo snovno in nesnovno dediščino ter o drznosti pripadnikov mlajše generacije, ki na podlagi tradicije in lokalnih virov razvijajo lokalne kulinarične sestavine ter jih interpretirajo na inovativen in kreativen način.

Pod drobnogled postavljamo tri slovenske gastronomske regije v osrednjem delu širše

Značilna kraška kulinarika. Foto: Jaka Ivancič, www.slovenia.info.

Primorske. Pot začenjamo v Zgornji Vipavski dolini, jo nadaljujemo proti Krasu, nakar se spustimo v Spodnjo Vipavsko dolino in jo zaključimo v Goriških brdih.

Po Strategiji razvoja gastronomije Slovenije (Lebe in sodelavci 2006) imamo v Sloveniji kar 24 gastronomskih regij, 365 značilnih lokalnih in regionalnih jedi ter pijač in 3 vinorodne dežele. Kot samostojne enote so prepoznane tudi pokrajine Vipavska dolina, Kras in Goriška brda. Lokalne gastronomske posebnosti vključujejo kulturo prehranjevanja v različnih zgodovinskih obdobjih in sodobnosti ter vlogo in pomen jedi in pijač v načinu življenja. Nastale so kot odraz ustvarjalnosti lokalnega gospodarstva, odnosov v družini in družbenih okoljih, geografskih posebnosti, družbenopolitičnih sprememb in vplivov ter stikov s sosednjimi kulturami in okolji (Bogataj 2018). Pomemben pečat seveda vtisnejo tudi sodobni trendi, kakršen je na primer vse večja priljubljenost *slow fooda*.

Samosvoje poteze vipavskih, kraških in briških jedi združuje rdeča nit, to je vpliv mediteranske kuhinje, ki ima na Primorskem svojsko podobo. Marsikje ji pravijo mediteranska dieta. To ne pomeni, da ob uživanju sredozemskih dobrot občutimo lakoto in slabotnost, kot pri marsikateri shujševalni dieti, ampak prav nasprotno. Ker so glavne sestavine mediteranske kuhinje sadje, zelenjava, oljčno olje, zelišča, ribe in le manjše količine rdečega mesa, se ob njihovem uživanju počutimo bolj zdrave. Za Primorce je značilno tudi, da ob vsakem obroku spišejo kozarec rdečega ali belega vina, ki daje telesu moč in pogum. Vljudno vabljeni na spoznavanje in okušanje dobrot osrednje Primorske!

Splošno o Zgornji in Spodnji Vipavski dolini, Krasu in Goriških brdih

Vipavska dolina je pravzaprav porečje Vipave, ki je dala dolini ime. Njeni glavni pritoki so Močilnik, ki je izoblikoval vzhodno nadaljevanje doline, Hubelj, ki izvira nad Ajdovščino, Branica, katere dolina gričevnati del pokrajine oziroma Vipavska brda razdvaja od Krasa, in Lijak, ki se ji pridruži pri Ajševici. Dolina, ki se začinja s povirjem Močilnika pod Nanosom, dobrih 40 km zahodnejše prehaja v Soško oziroma Goriško ravan. Domačini jo v grobem delijo na zgornji del (Zgornja Vipavska dolina) in spodnji del (Spodnja Vipavska dolina).

Zgornji del od vzhoda proti zahodu obdajajo visoke kraške planote Nanos, Hrušica in Trnovski gozd, na jugu ga od Krasa ločijo Vipavska brda in Vrhe. Geografsko je dolina zelo razgibana, saj je nadmorska višina v razponu od 60 metrov (rokav Vipave pod Batujami) pa vse do 1495 metrov (Mali Golak, najvišja vzpetina Trnovskega gozda). Dolina je odprta proti zahodu, od koder prihajajo vplivi sredozemskega podnebja. Zaradi tega je vegetacijska doba za dva meseca daljša kot v osrednji Sloveniji. Dno doline in prisoje porašča zimzeleno sredozemsko rastlinstvo. Najbolje uspevajo rastline, ki zahtevajo obilico sonca in toplote (smokve, kaki, lovor, oleander, v sodobnosti tudi oljke). Na visokih kraških planotah severno nad dolino je podnebje celinsko, pozimi zapade tudi precej snega. Tu je rastlinstvo alpsko. Prepletanje sredozemskih in celinskih vplivov se odraža tudi v pestrosti živalskih vrst. Pomemben vpliv na življenje ljudi ima vipavska burja, sunkovit severovzhodni veter, ki se z gorskih vrhov zaganja v dolino s hitrostjo do 180 km/h.

Panorama Zgornje Vipavske doline med obronki Vipavskih brd v ospredju in Trnovskim gozdom v ozadju.

Foto: Tomo Jeseničnik, www.slovenia.info.

Stomaž, značilno v jedru gručasto naselje v prisojni legi na vznožju Čavna, izpostavljenega južnega roba Trnovskega gozda.

Foto: Matevž Lenarčič.

Terasirani vinogradi v Vipavskih brdih. Foto: Matevž Lenarčič.

Kmetijstvo je Vipavcem in Vipavkam že od nekdaj pomembna gospodarska panoga; v nižini so idealne razmere za sadjarstvo in poljedelstvo (koruza, žita), na prisojeh flišnega površja pa se razprostirajo vinogradi. Že v času življenja Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693) so bili Vipavci znani kot uspešni oskrbovalci Dunaja in drugih večjih mest z vinom in zgodnjim sadjem (češnje, marelice, hruške).

Po drugi svetovni vojni se je v središču Vipavske doline Ajdovščini pričel hiter razvoj industrije, predvsem živilsko-predelovalne, lesne, tekstilne in gradbene.

V zgodnji preteklosti je mesto zaznamovala zgodovina Rimskega cesarstva, saj so Rimljani že sredi 2. stoletja pr. n. št. v južnem delu sedanje Ajdovščine postopno zgradili tovarno in poštno postajo *Mansio Fluvio Frigido*. Pozneje, okrog leta 270, so ob sotočju Hublja in Lokavščka zgradili pravo trdnjavo – *Castro (Mutatio Castra)* s 14-imi obrambnimi stolpi in močnim obzidjem. Od tedanje utrbe je bolj ali manj ohranjenih sedem stolpov in del obzidja (Sapač 2009).

Od konca Rimskega cesarstva pa vse do leta 1507 o Ajdovščini ni veliko podatkov, kraj se je začel hitreje razvijati z obnovo nekdanje rimske ceste prek Hrušice, ki še vedno velja za staro cesto do Ljubljane. V 16. stoletju se je začel razvoj fužinarstva in drugih obratov (žage, strojane, obrati za proizvodnjo testenin, papirnice, pivovarne, predilnice, barvarne ...), iz katerih se je razvila sodobna industrija (Plesničar 1997).

Zgornjo Vipavsko dolino zaznamuje še naselje Vipava, ki je nastalo ob številnih izvirih reke Vipave, ki je znana kot edina reka z deltastim izvirom v Evropi. V kraju je več mostov, najimennitnejši in najstarejši je most za Lanthierijevo graščino. Zaradi mnogih mostov je kraj dobil vzdevek *male* oziroma *slovenske Benetke*. Domačini in prebivalci okoliških vasi pa Vipavi še vedno pravijo *trg*, saj je že leta 1367 dobila pravico do svojega sejma (Vidmar 2014). V okolici Vipave in Ajdovščine so številni objekti v izpostavljenih legah, na primer cerkvice sv. Pavla pri zaselku Planine Koboli in stari Vipavski grad na prepadni skali pri Vipavi, mednje pa lahko uvrstimo tudi cesto, ki se s Predmeje strmo spušča v Lokavec.

Pomembna simbolna točka zgornjega dela Vipavske doline je cerkev Marije Tolažnice Žalostnih v Logu, zaselku vasi Budanje. Po ljudski legendi naj bi tu v rimskem času stala kapelica, h kateri naj bi se leta 394, na večer pred znano bitko ob Mrzli reki (*ad Frigidum*) zatekel rimski cesar Teodozij I. in tu molil. Ni znano, ali je k njegovi zmagi nad poganskim Gotom Evgenijem in poznejši prevladi krščanske vere v Rimskem cesarstvu pripomogla molitev ali morda burja ali kar oboje. Vsekakor se je v poznejših letih razvilo mogočno romarsko svetišče z izjemnim umetnostnozgodovinskim spomenikom iz 17. stoletja, ki je s svojo kompozicijo in slogom pomenilo novost v slovenskem prostoru (Fakin Bajec 2013b). Nedaleč od Ajdovščine kot turistični biser slovi utrjeno liliputansko mestece Vipavski Križ s frančiškanskim samostanom in gradom (glej naslovnico!).

Kras je apnenčasta planota, obdana s Tržaškim zalivom, Soško ravanjo (imenovano tudi Goriško polje), Braniško in Vipavsko dolino, Pivko, Brkini in slovenskim delom Istre. V drobnem je raznolika, v grobem pa dokaj enovita planota, ki se od sosednjih pokrajin razlikuje po kamnitem in z izjemo kalov brezvodnem površju, zdaj že v precejšnji meri zaraščenim z gozdom in kraško gmajno, površinsko skromnih obdelovalnih zemljiščih in izrazito gručastih

Romarska cerkev Marije Tolažnice Žalostnih v zaselku Budanj Logu, na pol poti med Vipavo in Ajdovščino. Foto: Maja Topole.

naseljih (Mihevc 2007). Od skupne površine okrog 500 km² se največji del Krasa razprostira v Sloveniji, v Italiji sta le območje tako imenovanega tržaškega koridorja in skrajni zahodni del.

Kras je izrazito mejna pokrajina, kar se kaže v številnih značilnostih. Kljub legi v bližini morja jo zaradi visokega Kraškega roba nad Tržaškim zalivom in Glinščico sredozemski vplivi težje dosegajo. S severa se širijo vplivi celinskega podnebja. Prehodnost med sredozemskimi in celinskimi vplivi se razen v rastlinstvu in živalstvu odraža v prevetrenosti; v hladnejših mesecih je tu pogosta burja, ki pa je v primerjavi z Zgornjo Vipavsko dolino vendarle šibkejša in manj sunkovita.

Geografske značilnosti Krasa so močno zaznamovale način življenja prebivalcev pokrajine, ki je bila v preteklosti v primerjavi s sosednjimi območji redko poseljena (Mihevc 2007). Kamnita gola pokrajina brez površinskih tekočih voda je od Kraševcev zahtevala izredno prilagojenost naravnim danostim in hkratno iznajdljivost, da so si v težkih življenjskih razmerah zagotovili dostojno življenje. Kljub slabim razmeram za razvoj kmetijstva se je v preteklosti večina prebivalcev ukvarjala s poljedelstvom, vinogradništvom in živinorejo. Vsaka kmetija je gojila tudi dva ali tri prašiče. Prave njive so bile le na dnu vrtač, ki so jim pravili *doline*, drugje pa so si kmetje pomagali tako, da so otrebili kamenje in na očiščeno zemljišče nanosili značilno kraško prst jerino ali jerovico. Odstranjeno kamenje so zložili v kamnite zidove, grajene brez malte (*suhi zidovi*), ki kraški pokrajini še vedno dajejo svojstven pečat.

Včasih so Kraševci in Kraševke pridelovali povrtnine, krompir, fižol, pšenico, ječmen, ajdo, koruzo, zelje, repo in še kaj. Večinoma le za lastne potrebe, ob dobrih letinah pa so presežke

Značilen suhi zid v Lokvi na Krasu. Foto: Jasna Fakin Bajec.

Del ulice s kamnitim zidom v Svetem. Foto: Jasna Fakin Bajec.

(največkrat jajca, mleko, maslo, perutnino) prodajali v bližnji Trst. Na Krasu je pridelek sadja skromen, pa še ta je večinoma namenjen le za lastne potrebe (jabolka, hruške, kaki, slive, breskve). Na razvoj kraške kuhinje, ki je večinoma izhajala iz preproste kmečke kuhinje, je močno vplival razcvet kraškega turizma med svetovnimi vojnami.

Po pripovedovanju starejših in pisanju časopisov iz tega obdobja so na Kras množično zahajali predvsem manj premožni gostje iz Trsta, Tržiča (*Monfalcone*), Benetk (*Venezia*) in Vidma (*Udine*), ki si niso mogli privoščiti razkošnih potovanj z daljšimi letovanji na morju in v zdraviliščih. Zato so se raje odločali za preživljanje počitnic v naravi, daleč od urbanih središč in napornega vsakdanjika. Poletne dni so preživljali na zraku, se sprehajali in posedali po okoliških gozdovih ter kmečkih vrtovih. Nekateri so se na podeželju umaknili v najeto ali lastno podeželsko vilo (na primer Ferrarijeva vila v Štanjelu). Meščani, ki so bili slovenskega rodu, so se lahko odpravili na počitnice k sorodnikom in prijateljem. Drugi so najeli sobo na podeželski kmetiji ali v cenejšem gostišču. V ta namen so po kraških vaseh odpirali številne domače gostilne in manjše hotele. Da so najbogatejši lastniki gostiln svoje goste karseda razvajali, so najeli tuje kuharje, ki so v kraško kuhinjo vpeljali veliko zelenjave, na primer jajčevce, paradižnik, bučke. Na večjih in bolj situiranih kmetijah so gostom oddajali svoje sobe, na nekaterih tudi kuhinjo, vsi člani družine pa so ta čas spali v eni sami sobi.

Tradicionalno kraško kuhinjo najbolj zaznamuje preprosta kuhinja (zelenjavne mineštre, *njoki* iz krompirja, *bleki* (posebna oblika testenin) z orehi, zeliščne *frtalje*, malo govejega ali svinjskega mesa). Od nekdaj pa se je na Krasu konzumiralo naravno, na zraku sušeno meso. Med različnimi suhomesnimi izdelki še vedno izstopa okusen pršut. Priznati je treba, da so si v preteklosti le na redkokateri kmetiji privoščili pršut in vino teran, saj so večino teh kulinaričnih dobrot prodali gospodi v Trst.

Kulinarično potepanje po osrednji Primorski smo zaključili v Goriških brdih. Iz Svetega oziroma Komna smo se najprej spustili proti Braniški dolini in pot nadaljevali po spodnjem delu Vipavske doline, ki se razprostira ob spodnjem toku Vipave. Ta del doline se bistveno ne razlikuje od zgornjega dela, večja razlika je le v tipu prsti, medtem ko v podnebnju, rastlinstvu in načinu življenja ni večjih razlik. Včasih je bila tudi tu pglavitna dejavnost kmetijstvo; na njivah so pridelovali koruzo, pšenico, krompir in razne povrtnine. V sodobnosti se prebivalci podeželskih naselij razen z vinogradništvom ukvarjajo s sadjarstvom, še najbolj z gojenjem breskev. Po tem prednjači vas Prvačina, kjer za ljubitelje tega sočnega sadeža vsako leto na začetku avgusta pripravijo praznik breskev. Obiskovalci si lahko ogledajo razstavo sadežev, ki jih lahko tudi kupijo, ob tem pa lahko okušajo tradicionalne jedi iz okoliških krajev in domače jedi iz breskev, ki jih pripravljajo kmečke žene. Najbolj je poznana bovla, ki združuje dva avtohtona pridelka – rezine breskve, namočene v belem vinu. Pot do Goriških brd vodi mimo mesta vrtnic Nove Gorice in znamenitega kamnitega železniškega mostu v Solkanu.

Brda ali Goriška brda, kot se je za nje uveljavilo ime po drugi svetovni vojni, so gričevnata pokrajina zahodno od reke Soče. Na severu jih zapira visoko sleme Korada, južni rob Kambrškega. Vzhodna meja teče po apneniškem slemenu med hriboma Korada in Sabotin, ki Brda razdvaja od Spodnje Soške doline. Na zahodu teče naravna meja po reki Idriji (*Iúdrío*), onstran katere se začne obsežno Furlansko nižavje. Le na jugu je razmejitvev reliefno manj izrazita in gričevnata slemena se polagoma spuščajo v Furlansko nižavje oziroma njegov

Značilna pokrajinska podoba Goriških brd s terasiranimi vinogradi in gruščastimi naselji vrh slemen. Foto: Matevž Lenarčič.

skrajni vzhodni odrastek Goriško ravan. Z vzpostavitvijo državne meje po drugi svetovni vojni so Goriška brda spet postala obmejna pokrajina, kar so bila že skozi ves visoki in pozni srednji vek, ko so bila razdeljena med avstrijske dežele in ozemlje Benečanov. Prav zato so tu nastale številne utrdbе in gradovi, pa tudi utrjene vasi. Manjša južni in skrajni zahodni del Brd sta zdaj v Italiji (italijansko ime je *Collio*, furlansko *Cueil*), preostali večji del pa v Sloveniji.

Temeljna značilnost površja Goriških brd je prevlada mehkega fliša, ki so ga številni majhni vodotoki razrezali v razgibano gričevje. Trše karbonatne kamnine se pojavljajo le na skrajnem severu in jugovzhodu pokrajine. Ker je ta odprta proti morju in njegovim podnebnim vplivom, ima še precej bolj sredozemski značaj kot Vipavska dolina. Goriška brda pred mrzlimi severnimi vetrovi in vdori najhujšega mraza varujeta hribovje na severu in privzdignjeno apneniško sleme na vzhodu. Naravne razmere so posebej ugodne za vinogradništvo in sadjarstvo. Že zgodaj spomladi briške griče ozaljšajo čudoviti beli cvetovi, ki se kmalu spremenijo v lastne, rdeče češnje.

V Brdih ima češnja že od nekdaj posebno vlogo. Kmetu prinaša prvi letni zaslužek, nekdaj so bile od nje odvisne cele družine. Briške češnje so slovele celo na daljnem Dunaju, pridne briške žene pa so jih prodajale tudi po Kranjskem, Koroškem, Štajerskem in Salzburškem. Dandanes so prvi spomladanski gost vseh slovenskih tržnic. Češnjam je posvečen tudi širše znan briški *Praznik češenj*, ki ga Brici organizirajo prvi vikend v juniju. Poleg češenj odlično uspevajo breskve, marelice, hruške, jabolka, fige in slive. Zadnji sadež, ki dozori v koledar-

Briške češnje. Foto: Rok Ciglič.

Briško oljčno olje, razstavljeno v obnovljeni domačiji v Šmartnem. Foto: Aleš Fevžer, www.slovenia.info.

skem letu, je kaki. V Brda se po veliki pozebi konec dvajsetih let prejšnjega stoletja počasi spet vračajo oljke.

Goriška brda so bila nekoč pomembna tudi po slivah, ki so jih Brici na poseben način predelovali oziroma *penčali*. Posušene, olupljene in žveplane slive so sploščili in zaokrožili, da so nastale tako imenovane *prunele*, ki so jih še posebej cenili na Dunaju in celo v Ameriki. Sedaj se s penčanjem ukvarjajo le še redke Brike, ki skušajo ohraniti nekdanjo tradicijo.

Najbolj donosna kmetijska dejavnost je že dolgo vinogradništvo. V južnem delu Brd so vinogradi urejeni v vseh legah, ne glede na ekspozicijo, v višje vzpetem severnem delu s slabšimi naravnimi razmerami pa le na prisojah. Večina vinogradov je na terasah. V južnem delu je terasiranih kar 45 % zemljišč, v severnem, kjer se pojavlja tudi zaraščanje, pa dobrih 11 %.

Najbolj znana briška bela vina so rebula, tokaj (zdaj *jakot*, tudi *Sauvignonasse*), pinot, sivi pinot, chardonnay, sauvignon, rdeči merlot in cabernet. Goriška brda so velik preobrat tako v vinogradništvu kot vinarstvu doživela po drugi svetovni vojni, še posebej po letu 1957, ko je na Dobrovem začela delovati sodobna združna vinska klet. Zadnja leta se vse bolj uveljavljajo številni zasebni kletarji, ki uspešno tržijo svoja izjemno kakovostna vina. Pot po Brdih nas seznanja, da ima vsaka briška vasica svojstven pečat in identiteto, ki jo pričarajo Brici in Brike, arhitekturno, kulturno in zgodovinsko pa izstopa vas Šmartno v geografskem središču pokrajine.

Opis poti

1. postaja: Planina

Popotovanje po treh primorskih gastronomskih regijah začnemo v Zgornji Vipavski dolini, natančneje na Planini (250 m nadmorske višine), naselju, ki je od občinskega središča Ajdovščine oddaljeno vsega dva kilometra. Pot do vasi vodi prek vasi Dolenje. Vaške hiše so razporejene v zaselkih Britih, Dolenja in Gorenja vas, Koboli, Marci, Štrancarji in Uštini (tudi Guštini) v severovzhodnem delu Vipavskih brd.

Tamkajšnje gospodinje in njihovi pomočniki od leta 2004 pridno raziskujejo ter razvijajo kulinariko Zgornje Vipavske doline, razpeto med tradicijo in sodobnostjo. Nekateri svoje kuharske izkušnje delijo in bogatijo v okviru *Društva gospodinj in dramske skupine s Planine pri Ajdovščini*, katerega člani značilne vipavske jedi pripravijo tudi zahtevnim in petičnim gostom.

V večjem delu flišna Vipavska brda so razčlenjena s potoki in njihovimi dolinami ter kopastimi vrhovi, ki se dvigajo do nadmorske višine 500 m, vendar so proti severozahodu čedalje nižji. Na prisojnih pobočjih so vinogradi, ob naseljih je precej sadnega drevja, posebej češenj, pokrajino pa zaznamujejo še travniki, njive in gozdovi s hrasti ter kostanji (Lah 1985). V okolici Planine se vzpenjajo griči Velika in Mala Planina (437 m), Sveti Pavel (386 m), Avša, Škol, Trešunik (401 m) in Ostri vrh (422 m). Površje na območju vasi je iz apnenca, peščenjaka, laporja in gline. Zaradi kraškega značaja je tu veliko podzemnih jam in votlin, ki jim Planinci pravijo *zgoneče jame* (Aktiv gospodinj s Planine 2005).

Značilni kulturni pomniki v naselju so župnijska cerkev sv. Kancijana v središču vasi, podružnični cerkvi sv. Pavla in sv. Marjete na obrobju naselja, značilne vipavske domačije, stara šola ter neprecenljiva dela pomembnih vaških osebnosti. Med njimi velja izpostaviti narodnega buditelja, učitelja, duhovnika in pospeševalca gospodarskega razvoja v 19. stoletju Matija Vertovca (1784–1851), ki je na Planini duhovniško in razsvetljensko službo opravljal v letih 1809–1812. V večernih urah je zbiral odrasle in otroke ter jih učil brati in pisati, posegel je na področje umnega kmetijstva in uspešnega vinarstva ter skrbel tudi za telesno zdravje ljudi (Kralj 1994). V njegov spomin čez Planino vsako leto poteka *Vertovčev pohod*, ki se začne in konča pod mogočnim hrastom pred vasjo Ustje. Pohod, ki ga *Društvo Matija Vertovec* organizira prvo nedeljo po Martinovi nedelji, poteka po Vipavskih brdih. Ob poti domačini ponujajo okusne domače dobrote, na koncu poti pa pohodnike pričaka bogato obložena kmečka tržnica (medmrežje 1).

Čeprav je večina prebivalcev s Planine zaposlenih v okoliških mestnih središčih, skorajda ni domačije, kjer se ne bi ukvarjali z vinogradništvom in delno s sadjarstvom, predvsem z gojenjem češenj in marelic. Ugodne razmere za razvoj sadjarstva, ki mnogim kmetijam prinaša dodaten zaslužek, je prepoznal že vaški učitelj Anton Pegan (1850–1916). Na Planini je služboval v letih od 1879–1894. V Kroniki enorazredne ljudske šole je v šolskem letu 1881/1882 Planince nagovarjal, naj vendarle pripravijo ustrezen prostor za šolski vrt, kjer bi morali vsaditi »... *po jedan kostanj, jedno hruško, jedan oreh, jedno jablano, jedno figo, jedno češpljo, jedno marelico i.t.d.*« (Fakin Bajec 2013a, 46) V nadaljevanju je poudaril, da bi lahko Planinci »... *špargeljne, zgodnji grah, krompir i.t.d. pridelovali ter v bližnji Trst, kamor Planinci itak vedno hodijo – drago prodajali*« (prav tam). Med sadnim drevjem je priložnost videl v gojenju kostanja in marelic. To se je pozneje tudi zgodilo. Na mnogih kmetijah so se ukvarjali s prodajo kostanja, ki je prinašal pomemben dodaten zaslužek. V sodobnosti to dejavnost zaradi boleznih kostanjevih dreves postopoma opuščajo.

Povečalo pa se je gojenje marelic. Največ marelic v Vipavski dolini je namreč zasajenih prav v nasadih na Planini. Večino pridelka prodajo, manjše količine pa predelajo v marmelade ali sokove. Vsako leto na začetku julija Kmetijsko gozdarski zavod Nova Gorica v sodelovanju s pridelovalci marelic pripravlja razstavo teh sladkih sadežev in z marelicami povezana strokovna predavanja. Marelice je mogoče tudi kupiti, saj jih v tem času dozori največ. V zadnjih letih so na nekaterih kmetijah povečali pridelavo češenj.

Tradicionalno je ena osrednjih kmetijskih panog vinogradništvo. Planinska posebnost je avtohtona sorta *pinela*. Ta poleg rebule najbolj prenaša sušo, ki se pojavlja na lapornatem površju. Njena značilnost je tudi odpornost proti burji. Za planinske vinogradnike je pomembna vsakoletna prireditev *Druženje s pinelo*, ki poteka na velikonočni ponedeljek.

V preteklosti so Planinci sloveli kot *reparji* (pridelovalci repe). Včasih je imel ta vzdevek slabšalni značaj, saj so jih z njim zmerjali prebivalci sosednjih vasi, sedaj pa so na njega zelo ponosni. O njem govori tudi domača, planinska himna.

Na Planini tako ni nikoli dolgčas, k razgibanemu življenju pa so veliko prispevali tudi člani *Društva gospodinjin in dramska skupina Planina pri Ajdovščini*, ki od leta 2004 raziskujejo in (po)ustvarjajo vipavske šege in navade, pripravljajo tradicionalne in nove vipavske jedi ter Vipavsko dolino s hudomušnimi dramskimi igrami predstavljajo širom po Sloveniji in v

Nov vinograd, urejen na terasah, ki so bile za Vipavsko dolino značilne že v 19. stoletju. Foto: Matija Zorn.

zamejstvu. Članice in člani se lahko pohvalijo z dvema kuharskima knjigama: *Da ne bi pozabili: Planina pri Ajdovščini: Običaji in recepti naših prednikov* (Aktiv gospodinje s Planine 2005), ki je izšla že leto dni po začetku delovanja društva, in *Da ne bi pozabili II: šege in navade ter kuharski recepti s Planine pri Ajdovščini* (Rosa in Fakin Bajec 2014), ki predstavljata vsa znanja s področja vipavske gastronomije ter nauke in modrosti, ki so jih članice in člani društva pridobili v njegovem desetletnem delovanju. Članice tudi preizkušajo, kako kuharska znanja in recepte starejših vaščank oplemenititi s sestavinami, ki nekdaj niso bile dostopne in poznane, obenem pa še vedno ohranjajo domačnost. Gospodinje rade povedo, kako se pridobi semena starih poljskih kultur (na primer *guštence* – koruze, fižola sv. Ane, pese in repe), kako se s kisanjem pripravi repo tropinko, kako nastane klobuk za vinski kis, kako se iz mošta skuha zdravilni sirup in podobno. Vsa ta znanja postajajo izredno pomembna v prizadevanjih za doseganje vzdržnega razvoja.

Med najbolj pomembnimi lokalnimi jedmi na Planini velja izpostaviti *repo tropinko*, ki je bila nepogrešljiva planinska poljedelska kultura ter sestavina tako vsakodnevnih kot prazničnih jedi. Za zimo so jo največkrat kisali. Ohranila sta se dva postopka kisanja.

Pri obeh se pobrano repo najprej očisti (lahko se jo opere) in odtrga zelenje. Zatem se pri prvem postopku repo najprej zriba v večjo posodo, najbolje leseno kad. Treba jo je sproti tlačiti in malo soliti. Na vrh posode se položi lesene deske, nanje pa še velik kamen, da se vse skupaj dodatno obteži. Zaradi dodatnega stiskanja čez čas pride na vrh voda (približno 5 cm debela plast). Pri prvi uporabi repe čez približno dva meseca se vodo, ki se je nabrala

na vrhu, odlije in počisti s krpo, šele nato pa odstrani kamne. Če bi najprej odstranili kamne, bi voda stekla v notranjost in repa bi smrdela po repenci. Po odstranitvi desk se odstrani zgornji sloj repe (približno 3–4 cm), nato pa še s strani pobere manjši, umazani sloj. Za kuhanje se uporabi čisto belo repo.

Pri drugem postopku se celo repo (z repkom) kisa v tropinah (belih ali črnih). Pri tem je pomembno, da je repa nepoškodovana in čista. Na dno kadi se najprej položi plast tropin in nato plast repe. To se večkrat ponovi in na koncu se sloji zaključijo s tropinami. Zalije se z mrzlo ali mlačno vodo, da se pokrije tropine. Malo se še soli, pokrije s lesenim pokrovom in obloži. Odvisno od toplote v prostoru se repa kisa mesec do dva; v mrazu potrebuje več časa. Če se kisanje želi pospešiti, se na začetku da v mlačno vodo malo vinskega kisa. Tako imenovano *tropinko* se pred uporabo olup in nariba. Lahko se jo spravi v steklene kozarce in pasterizira. Kisla repa se najbolj prileže kot priloga okusne popečene klobase ali v mineštri, za katero se je v sodobnem času uveljavilo ime *jota*.

Poleg repe je bila nepogrešljiva kulinarčna sestavina koruza, ki včasih na Planini ni rastla, ampak so jo pridelovali v dolini, na Ajdovskem polju. »*Poljnto smo jejli vsak večjr, košn buot magari td za frjšk*«, radi poudarijo vsi starejši Planinci. Koruza je v Zgornjo Vipavsko dolino prišla iz dveh smeri. V del območja, ki je do prve svetovne vojne spadal v goriško-gradiško deželo (meja med Goriško in Gradiško na eni strani in Kranjsko na drugi je tekla po Hublju), je prišla iz Furlanije, kjer se je pojavila v drugi polovici 16. stoletja. Kar nekaj časa je prete-

Testenine (pašta) s paradižnikovo omako, kot jo pripravijo članice društva gospodinij in Dramske skupine. Foto: Maja Topole.

Dobrodošlica na Planini s planinčki s cukreno figo in figovo kavo. Foto: Matija Zorn.

Planinčki s cukreno figo поблиže. Foto: Maja Topole.

klo, da se je udomačila in pridobila zaupanje ljudi. Na Kranjsko je koruza prišla iz Turčije. Morda zaradi tega v Zgornji Vipavski dolini koruzi pravijo *trasca* (drugod po Sloveniji tudi *turšca*, *turščica*, *turška pšenica*), medtem ko prebivalci Spodnje Vipavske doline in deloma tudi Krasa koruzi pravijo *sjrk*.

Uporabnost koruze se je razširila v 18. in 19. stoletju (Blaznik, Grafenauer in Vilfan 1970). Med vsemi domačimi koruznimi sortami, ki so jih pridelovali v Zgornji Vipavski dolini, je bila za prehranske namene najbolj poznana *guštanca* (v Spodnji Vipavski dolini in na Krasu *guštana*). Dozorela je že avgusta in se tako izognila poletni suši. Njeni klasi so manjši kot klasi drugih sort, zrnje pa oranžno-rumeno, podolgovato in trdo. Trda je tudi za *žurjenje*, kot pravijo ločitvi zrnja od *kuocla* (storža). Iz nje pripravljena polenta je polnejšega okusa. Koruzo so včasih mleli v koruzno moko za polento in peko kruha. Dandanes pa planinske gospodinje rade skuhajo tudi koruzne testenine (*pašto*), ki jih rade postrežejo z okusno paradižnikovo omako.

Po receptu iz knjige *Da ne bi pozabili II* za koruzno pašto potrebujemo 10 dkg koruzne moke in eno jajce. Iz sestavin se na hitro zamesi testo in oblikuje pašta. Lahko se uporabi strojček za izdelavo testenin ali pa se svaljki oblikujejo ročno. Pripravljeno pašto se 10 minut kuha v osoljeni vreli vodi. Postreže se jo lahko z različnimi omakami, na primer smetanovo s pršutom ali paradižnikovo mezgo. Primerna je tudi za ljudi, ki so občutljivi na gluten.

Med posebnosti vipavske, pa tudi kraške kuhinje velja izpostaviti še različne zeliščne *frtalje* (največkrat narejene iz jajc, kruha in melise, v sodobnem času ji gospodinje dodajo šparglje), zelenjavne mineštre in mineštro iz sladkega zelja ali ohrovta (po primorsko *vrzot*). Gospodinje s Planine so med raziskovanjem in razvojem vipavske kulinarike odkrile še dve lokalni posebnosti. To sta figova kava in planinčki s cukreno figo.

Fige so značilno sredozemsko sadje, zelo dobro uspevajo tudi v Zgornji Vipavski dolini. Poznane so bile že zgodaj v zgodovini, o njih je pisal tudi planinski vaški učitelj Anton Pegan, ki je v šolski kroniki iz leta 1881 navedel, da so vaščani praznovanje poroke avstrijskega cesarjeviča Rudolfa in belgijske princese Štefanije pri podružnični cerkvi sv. Pavla zaključili z okusnimi rogljički in cukrenimi (suhimi) figami (Fakin Bajec 2013a). Pred časom so članice društva planinskih gospodinj obe sladici združile in razvile planinčke s cukreno figo, majhne hlebčke iz sladkega kruha in suho figo v notranjosti. Ob tem posladku se seveda prileže kava, prav tako pripravljena iz črnih, posušenih in spraznenih fig, ki poleg barve prispevajo sladek okus.

Društvo gospodinj in dramska skupina Planina pri Ajdovščini ima sedež v stari šoli v središču vasi (v Britihu), ki velja za pomemben biser kulturne dediščine. Tu sta zdaj vaška dvorana za različne prireditve, sestanke in izobraževalne delavnice ter kuhinja. Pouk v stavbi je potekal več kot stoletje, natančneje od leta 1857 do leta 1972. Ob šoli stoji glavna vaška cerkev sv. Kancijana.

Planinske gospodinje in domači vinogradniki imajo še veliko zanimivega za pokazati. Iz leta v leto je na Planini več turističnih kmetij z možnostjo ogleda kleti in degustacije vin. Na eni od njih se ukvarjajo z ekološko in naravno pridelavo vina. Ob vsem tem Planina ponuja tudi vrsto možnosti za krajše sprehode med vinogradi in sadovnjaki ter vzpone na okoliške vzpetine.

2. postaja: Goče

S Planine nas kulinarična pot vodi proti Krasu. Še pred prihodom na planoto se velja ustaviti na Gočah, stari gručasti vasi na temenu enega od vipavskih gričev. Goče, ki spadajo v občino Vipava, so le dober kilometer oddaljene od regionalne ceste Vipava–Štanjel. Na odlični legi se je kraj razvil v pomembno vinarsko središče, ki že od nekdaj daleč naokrog slovi po žlah-tnih vinskih sortah in zelo kakovostnih vinih.

Goče so grajene v obliki Andrejevega križa, saj so vaščani sv. Andreja izbrali za svojega zavetnika. Cerkev s čudovitim kamnitim portalom stoji v središču vasi. Na poti od cerkve do pokopališča so cerkvena znamenja (*pili*) oziroma kamnite postaje križevega pota. Na z vinogradi prekritem griču Obeluncu (409 m) nad vasjo stoji podružnična romarska cerkev Marije Snežne, zavetnice pred sušo. Makadamska pot do nje vodi mimo baročne kapelice, ki je prav tako posvečena Mariji Snežni.

Hiše so v celoti grajene iz kamna, pokrite pa s korci, nekatere celo s skrli. Mnoge imajo nad portali vklesane letnice iz 17. in 18. stoletja. Mogočna lesena vrata vodijo v zaprta dvo-rišča – *borjače*. Hiše krasijo tudi zunanja stopnišča, številni ganki in nizi poslopij okrog bor-jača. Nekaj posebnega so tudi ulice ali *gase*, kot jim pravijo domačini. So tesno stisnjene, nekatere niso širše od metra.

Druga znamenitost so obokane goške kleti. Nekatere med njimi so zelo stare in vanje še ni posvetila električna razsvetljava. V njih je vse leto bolj ali manj stalna temperatura,

Pogled na osrednji del Vipavske doline s slikovitimi Gočami v ospredju. Foto: Matevž Lenarčič.

zato se vino obdrži tudi poleti. Ko se je v preteklosti povpraševanje po vinu povečevalo, so temu sledili tudi sodi. Zato so podjetni domačini vrata kleti razširili, vendar tako, da so na mestu, kjer je sod najširši, na vsaki strani portala odklesali ravno toliko kamna, da so ga lahko preinili skozi. Včasih so Gočani pridelovali kar 54 vinskih sort, sedaj so najbolj ponosni na vipavsko pinelo. Po ljudskem pripovedovanju Gočani svoje goste najprej povabijo v svoj obokan hram in šele nato v kuhinjo.

Od Goč nas pot proti Krasu vodi skozi zgornji del Braniške doline, ki večinoma flišna Vipavska brda na severu razdvaja od apneniške kraške planote na jugu. Za razliko od Krasa je za Braniško dolino značilno vododržno flišno površje, zato je prepletena s številnimi večjimi in manjšimi vodotoki, ki se izlivajo v Branico in njen levi pritok, hudourniško Rašo. Včasih so na Branici, ki se izliva v Vipavo, delovali kar štirje mlini. Domačini so se večinoma ukvarjali s kmetijstvom, zlasti vinogradništvom in sadjarstvom. Po zgodovinskih virih je kmetijam dober zaslužek prinašala prodaja osušenih in olupljenih sliv. Zgornji del braniške doline z vasicami Koboli, Večkoti, Čehovini, Dolanci, Kodreti in Trebižani spada v občino Komen.

3. postaja: Kobjeglava

Po vzponu na planoto Kras se lahko najprej zaustavimo v kraju Kobdilj, ki slovi po osrednjem trgu v obliki trikotnika, katerega dominante so tri spahnjenice in nad njimi navpično poudarjeni dimniki. Trg je v spodnjem delu vasi, v zgornjem pa je vila arhitekta Maksa Fabianija (1865–1962), imenovana Serzentova domačija. Njen simbol je večstoletna murva, naravni spomenik in največje drevo te vrste v Sloveniji, ki na dvorišču kljubuje času, čeprav so bila poslopja okrog nje med drugo svetovno vojno minirana in požgana ter pozneje le delno obnovljena. Posestvo je v zasebni lasti in je za obiskovalce odprto le po predhodnem dogovoru. Mimo najstarejšega naselja na Krasu Štanjela, edinstvenega bisera kraške arhitekture, se zapeljemo do sosednje vasi Kobjeglava, ki slovi po sušenju znamenitega kraškega pršuta.

Po ljudski razlagi je ime naselja, ki prav tako spada v občino Komen, povezano z imenom najvišjega vrha za vasjo, imenovanega Kopa. Ta je »glava« dveh drugih vrhov, od tod besedna zveza *kop je glava* in iz nje izpeljano ime Kobjeglava. Po drugi razlagi je ime povezano s hlevi za konje in kobile, od tod izraz 'kobila-glava' (Abram 2014). Po pripovedovanju naj bi bila prvotna naselbina v Mercah, predelu med Kobjeglavo in Štanjelom. Kobjeglava se v virih prvič omenja leta 1300, ko naj bi spadala pod oblast štanjelskih grofov (Abram 2014). Od tod tudi zanimiv vzdevek Kobjeglavcev *puntarji*, saj so se grofom iz Štanjela nenehno upirali.

Vas še vedno slovi po dobro ohranjenem strnjenem vaškem jedru s številnimi lepo obnovljenimi hišami. Med njimi izstopa župnijska cerkev sv. Mihaela, ki je sedanjo podobo dobila, potem ko je bila leta 1717 temeljito prenovljena; iz tega časa je tudi zvonik oglejskega tipa (Vidmar 2007).

Širom po Sloveniji in tudi v tujini je Kobjeglava poznana po pršutarni, nekoč v lasti mesno-predelovalne industrije Primorske (MIP), ki je leta 1986 pršutarno z degustacijskimi prostori odprla za obiskovalce. Po prenehanju njenega delovanja je vodenje pršutarne prevzela gostilna Komel, katere lastnik svojim gostom še vedno predstavi načine klanja prašiča

Pogled na Štanjel, katerega hiše so polkrožno in terasasto razmeščene po plastnicah. Foto: Vid Ponikvar, www.slovenia.info.

Vodni zbiralnik Kal pri Čotnih na krožni Poti devetih kalov v Kobjeglavi. Foto: Matija Zorn.

na Krasu ter soljenja in sušenja pršuta. Še več, najbolj zagnane gurmane tudi nauči, kako ročno ustrezno narezati pršut.

V vasi zelo vestno in zagnano deluje društvo *Kraški slavček Kobjeglava - Tupelče*, katerega člani skrbijo za ohranjanje naravne in kulturne dediščine ter vaško povezovanje. Leta 2011 je skupaj z *Agrarno Skupnostjo Kobjeglava - Tupelče* uredilo *Pot devetih kalov*, krožno tematsko pohodno pot kulturne in naravne dediščine, ki obiskovalca opozori na kraške posebnosti in načine prilagoditve Kraševcev tamkajšnjim težavnim naravnim razmeram. Ob poti je mogoče spoznati, slišati, vonjati in si natančno ogledati pestrost kraških rastlinskih in živalskih vrst (medmrežje 2).

Kobjeglava se lahko pohvali tudi z izjemno bogato zgodovinsko knjigo, delom Jožefa Abrama, ki je z večletnim raziskovanjem zbral podatke o zgodovini in etnologiji domače vasi ter sosednje vasi Tupelče, pa tudi načinu življenja Kraševcev skozi čas. V knjigi so predstavljene šege in navade kraških ljudi, med njimi tudi značilnosti svinjskega praznika, ki mu dandanes domačini pravijo *koline*. Svinjski praznik je za vsako kraško domačijo pomemben dogodek, pa ne le zaradi mesa, iz katerega nastajajo okusni suhomesni izdelki, ampak tudi zaradi druženja s sosedi, prijatelji in sorodniki.

In zakaj je na Krasu sušen pršut tako poseben? Kot pravijo starejši kmetje, je za pripravookusnega pršuta treba ustrezno ravnati že pri prehrani prašiča, ki se mora prehranjevati z domačo hrano in ne z umetnimi krmili. Za sušenje se uporabi sveža svinjska stegna, ki morajo biti po zakolu ohlajena na od -1 do $+4$ °C. Od zakola do začetka predelave ne sme preteči več kot 120 ur. Svojevrsten okus mu nato da pravilno soljenje, za kar se mora uporabiti izključno morska sol. Pri soljenju je treba biti pazljiv, saj preveč soljen pršut izgubi sicer značilen slano-sladkast okus. Drug pogoj za odličnost mesnine je pravilno sušenje. Soljenje poteka pri temperaturah do $+6$ °C, začetno sušenje pa pri temperaturah do $+7$ °C. S tem se posnema zimske razmere. Pri lažjih stegnih celoten proces sušenja in zorenja traja najmanj 12 mesecev, pri težjih se čas ustrezno podaljša, lahko tudi na 20 mesecev ali več. V tem času se oblikujejo značilne lastnosti pršuta: barva, aroma, tekstura in jedilna kakovost. Sušenje in zorenje potekata pri temperaturah pod 18 °C, zato imajo zorjeni pršuti bogato hranilno vrednost ter dragoceno vsebnost beljakovin, vitaminov in mineralov. Pri sušenju je ključna burja, ki ohladi in presuši zrak. Stalni nazor sušenja in zorenja prepreči, da bi pršut napadla muha in/ali drug mrčes. Tudi zato se proti koncu sušenja pršut premaže z zmesjo svinjske masti, morske soli in majhne količine popra (Renčelj 2011).

Kraški pršut spada v skupino sredozemskih pršutov. Od drugih pršutov se med drugim razlikuje po intenzivni barvi, vonju, okusu in čvrsti strukturi. Zaščiten je z geografsko označbo, kar pomeni da mora vsaj ena od faz proizvodnje potekati na geografskem območju, po katerem je kmetijski pridelek ali živilo poimenovano, surovine pa lahko izhajajo tudi z drugega območja. Proizvajalci kraškega pršuta so se odločili celo za strožje kriterije in predpisali, da morajo vse proizvodne faze potekati znotraj označenega geografskega območja.

Poleg kraškega pršuta imata zaščitno geografsko označbo še dva izdelka s slovenskega Krasa, kraška panceta in kraški zašink. Kraško panceto na zunaj prepoznamo po značilni pravokotni obliki. Po zaužitju hitro okusimo njeno nežno teksturo, izjemno poln in vabljev vonj ter neslan okus. Prava kraška panceta je narejena iz posebej skrbno izbrane mesnate

Rezanje slastnega kraškega pršuta. Foto: Boris Pretnar, www.slovenia.info.

Kraški suhomesni izdelki pršut, panceta in zašink. Foto: Tomo Jeseničnik, www.slovenia.info.

slanine prašičev s kožo in brez reber, ki ji suh postopek soljenja z morsko soljo in buden nadzor sušenja dajeta edinstvene senzorične lastnosti. Kraški zašink je tradicionalen kraški suhomesni izdelek značilne valjaste oblike, ovit v elastično mrežico. Narejen je iz kakovostne svinjske vratovine brez kosti, ki med suhim postopkom sušenja razvije značilno polno aromo mišičnine in slanine ter le rahlo slan okus (medmrežje 3).

4. postaja: Sveto

Od vasi Kobjeglava nas pot mimo Tomačevice pripelje do Komna, središča Komenskega Krasa. Komen ni tipična kraška vas z ozkimi ulicami in mogočnimi kraškimi domačijami z značilnimi vodnjaki, portali (*kalunami*) in masivnimi lesenimi vrati (*portuni*), saj vse od druge polovice 19. stoletja velja za upravno, gospodarsko in trgovsko središče širše kraške okolice. S kmetijstvom so se ukvarjali le redki krajani, večina prebivalcev je delala v javnih ustanovah, obrtniških delavnicah, trgovinah in gostilnah. Komen je bil med drugo svetovno vojno požgan in je zato izgubil značilno zgodovinsko patino. Še vedno pa je ostal upravno središče s sedežem občine, osnovno šolo in manjšimi proizvodnimi obrati.

V središču naselja stoji mogočna župnijska cerkev sv. Jurija, zgrajena v drugi polovici 10. stoletja (Vidmar 2007). Tam lahko obiskovalec obiše tudi zadržni dom z dvorano, ki je bil zgrajen takoj po drugi svetovni vojni. Na stenah dvorane so leta 1949 slikarji Ive Šubic, Janez Vidic in Boris Oblak s tehniko *sgraffita* upodobili lokalno zgodovino oziroma način življenja domačinov pred drugo svetovno vojno, med njo in po njej ter značilna kmečka opravila.

Več kraškega značaja in arhitekturnih značilnosti ima sosednja vas Sveto, ki jo bogati izjemen sakralni spomenik, podružnična cerkev sv. Tilna (po domače *sv. Tilha*) v središču vasi, imenovanem *Briteh*. Cerkev pripada komenski župniji. Edinstvena je zaradi osmerokotne oblike cerkvene ladje iz leta 1570 (Vidmar 2007), ki jo pokriva dežnikasto oblikovana strešna konstrukcija, sloneča na enem samem (nekdaj lesenem) stebru. Notranjost je sedanjo podobo dobila v baroku, ko je bil dozidan glavni prezbiterij in so bili dokončani vsi oltarji. Na zahodni strani cerkve je zvonik z letnico 1599; včasih je stal samostojno, a so ga pozneje z lokom povezali s cerkvijo, ki je nekoč veljala za romarsko. K sv. Tilnu so se ljudje zatekali v stiskah, ob naravnih ujmah in drugih nesrečah, dekleta pa so ga prosila za dobrega moža. V času romanj naj bi Sveto dobilo tudi ime. Ob cerkvi sta mogočna lipa in vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne, kjer počiva približno 3000 padlih vojakov, največ Madžarov.

Popotniki se lahko sprehodijo še skozi strnjen del vasi, mimo vodnega zbiralnika oziroma kala. V spodnjem delu vasi se velja ustaviti na kmetiji odprtih vrat, kjer gostitelji z veseljem postrežejo značilne kraške jedi, kot so rezine pršuta, mineštra iz kislega zelja ali repe ter okusni štruklji, ki jih je včasih vsaka gospodinja pripravila za konec večjih kmečkih opravil, ob *likofu* košnje, žetve žita, trgatve, pa tudi praznovanju godu. Bili so ponos vsake gospodinje, zato so si ženske za njihovo pripravo vzele čas. Morali so biti narejeni z dobro voljo in ljubeznijo ter v veselje vsej družini (Renčelj 2009).

Za okusne štruklje pripravimo kvašeno testo, ki ga po vzhajanju razvaljamo. Nadevi so

Grozd sorte refošk, ki bo kmalu postal teran. Foto: David Svetina, Wikimedia.

različni, nekdam zgolj s drobtinami, orehi in rozinami, sedaj pa se jih obogati še s smetano in skuto.

Če se je gospodinja lahko pohvalila s štruklji, pa so bili delo v vinogradu, trgategv in kletarstvo moška domena. Med pomembne kraške kulinarčne značilnosti namreč spada rdeče vino teran, ki je na Krasu poznano že od rimskih časov.

Vino teran je odlično rdeče, alkoholno lažje vino. Na Krasu se je skozi zgodovino intenzivnost pridelave vina spreminjala. Pred pojavom trtne uši leta 1888 so Kraševci gojili trto le kot nepomembno kulturno rastlino. Specializirano vinogradništvo se je močno razširilo šele po letu 1900, ko je avstro-ogrska monarhija za preureditev in posodobitev vinogradov po ušni epidemiji dajala brezobrestna posojila. Med svetovnjima vojnoma je kraško vinogradništvo začelo nekoliko nazadovati, saj so imela kraška vina ob veliki ponudbi vin iz drugih delov Italije zelo nizko ceno. Kljub temu je teran obdržal svoj sloves. Cenila ga je predvsem mestna gospoda v Trstu.

Teran velja za avtohtono slovensko vino, iz sorte refošk pridelano na Krasu. Pomembno je, da trta raste na rdečkasti prsti jerini ali jerovici, bogati s silikati in železom. Zanj so značilne nekoliko višje stopnje kisline in mlečne kisline, ki dajejo vinu žametno mehko. Zaradi večje vsebnosti polifenolnih snovi mineralov in vitaminov velja za zdravilno vino. Še posebej ga priporočajo slabokrvnim bolnikom. V sodobnosti je teran zaščiten z geograf-

skim poreklom. Poleg refoška oziroma terana kmetje gojijo trte malvazije, rebule, klarence in vitovske grganje (Brdnik 2014).

Za vsako vinogradniško kmetijo od nekdaj pomeni velik praznik trgategv ali *bāndima*, kjer se delo prepleta z uživanjem ob obilici hrane in pijače. Navada je bila, da je gospodar za trgače načel nov pršut, ki so ga na podstrešju sušili celo leto. Včasih so doma popili bolj malo terana, saj ga je vsak kmet poskušal čim več prodati. Kupci so prihajali iz Trsta, Gorice, Nabrežine in Tržiča.

Za lažjo prodajo vina so odpirali tudi *osmice*. Na Primorskem ima namreč tradicija prodaje neustekleničenega vina na domu oziroma svojem dvorišču že dolgo zgodovino. Začela naj bi se v času avstrijskega cesarstva, ko je Marija Terezija s posebnim odlokom dovolila kmetom prodajo neobdavčenega vina iz preteklega leta. Ta način prodaje se je vse do druge svetovne vojne obdržal tudi pod italijansko oblastjo. V slovenskem delu Krasa je osmičarstvo po vojni zamrlo, medtem ko se je v italijanskem delu nadaljevalo. V Republiki Sloveniji so se v kraških in vipavskih vaseh osmice ponovno uveljavile konec devetdesetih let 20. in na začetku 21. stoletja, ko se je več pozornosti začelo namenjati razvoju turizma.

Za osmico je značilno, da se vino in suhomesni izdelki prodajajo neposredno na pride-lovalčevem domu. Kot že ime pove, se to lahko dogaja le osem dni v letu. Gostje se zadržujejo na dvorišču in v gospodarskih poslopih kmetije, navadno v prostoru, ki so mu včasih rekli skedenj. Odpirati se začenjajo aprila in trajajo vse do jeseni. Smerokazi za osmice so v neposredni bližini gostiteljske kmetije in na bližnjih cestnih križiščih. Za oglaševanje se uporablja *frasko*, bršljanovo vejo oziroma poseben šopek z napisom kraja, kjer je osmica.

Nekdanja ponudba na osmicah ni bila podobna današnji. Na večini so namreč svojim gostom nudili le domača kraški teran in belo vino. Domačini so večinoma pili belo vino, medtem ko je bil teran v večji meri namenjen italijanski gospodi. Večina osmic hrane ni imela. Le nekatere so ponujale domača kuhana jajca in domač kruh, ki so ga gostje nama-kali v kozarcu terana. Gostje pa so lahko hrano prinesli s seboj, največkrat doma pečenega piščanca. Sedaj osmice ponujajo suhomesne izdelke, klobase, pražen krompir z zeljem in slastne kuhane štruklje. Podobno hrano kot jo ponujajo na osmicah, si gost lahko privoščijo tudi na kmetijah odprtih vrat, ki jih je na Krasu čedalje več.

5. postaja: Šmartno

Utrjena vas Šmartno, ki velja za najbolj privlačno naselje Goriških brd, stoji na griču, kjer je v prvi polovici 16. stoletja na ostankih rimskega oporišča okrog cerkve nastal velik protiturški tabor oziroma srednjeveška utrdba. Obdana je z obzidjem in utrjena z obrambnimi stolpi. Prvič je omenjena leta 1317. Čeprav o nastanku obzidja ni pisnih virov, domnevajo, da je nastalo v obdobju vojn med Habsburžani in Benečani v letih 1507–1519. Nekoč so imeli tu posesti goriški grofje. Po smrti zadnjega med njimi je Goriško podedoval habsburški cesar Maksimilijan, ki si je pravico do območja pridobil v dolgoletnih bojih z Benečani. Takrat je Šmartno postalo pomembna strateška točka na beneško-avstrijski meji in je bilo vključeno

Panorama utrjene vasi Šmartno v Goriških brdih. Foto: Matevž Lenarčič.

Hiše v Šmartnem so praviloma zgledno obnovljene. Foto: Maja Topole.

v sistem utrdb, ki so ga poleg Šmartna sestavljala še utrjena naselja Števerjan, Kojsko in Vipolže. Benečani, ki so skušali zavzeti Brda, so bili v obeh spopadih poraženi.

Hiše v vaškem jedru so strnjene okrog cerkve sv. Martina, največje župnijske cerkve v Goriških brdih. Po zavetniku sv. Martinu je kraj tako kot še mnogi drugi v Sloveniji dobil ime. Cerkevni zvonik je nekdanji trdnjavski stolp. Mogočna notranjost baročnega objekta se ponša s freskami slikarja Toneta Kralja (1900–1975).

Po vstopu v okrilje šmartenske trdnjave in sprehodu po ozkih uličicah med starimi, večinoma obnovljenimi hišami, prispemo do muzejske Briške hiše, ki je bila revitalizirana po potresu leta 1976. V njej so vaške ženske uredile zbirko z značilnimi predmeti briške hiše. Leta 2003 je bil objekt saniran in ob tej priložnosti je bila v nadstropju postavljena nova razstava. Poleg predstavitve značilnih prvih briške hiše, nastale v 19. stoletju, prikazuje tudi temeljne poteze njenega razvoja od prazgodovine do sodobnosti. Oprema hiše združuje prvine briške hiše in ljudske kulture Brd.

Goriška brda so arhitekturo izredno zanimiva, saj so mnoge stare hiše v precejšnji meri ohranile prvotno arhitekturo. Za staro hišo je bil značilen osrednji prostor z nizkim odprtim ognjiščem, nekatere so imele dograjen *žbatafur* (spahnjenico) z ognjiščem in krušno pečjo. V prvo nadstropje se je prišlo prek ganka na zunanji strani hiše. V hiše bogatejših gospodarjev se je najpogosteje vstopalo skozi širok *porton* ali *portal* (medmrežje 4).

Briška kuhinja se le malo razlikuje od kuhinje v Vipavski dolini ali na Krasu, precej drugačna pa so narečna imena, ki identificirajo določeno jed. Največja razlika je morda v polenti, saj je za razliko od Vipavske doline in Krasa, kjer so ljudje jedli rumeno polento, v Brdih prevladovala bela polenta. Včasih so spekli tudi pogače, ki so jih pripravili iz bele koruzne moke in sprva pekli na žerjavici na ognjišču, pozneje pa na štedilniku ali *špargetu*. S sladkim ali kislim mlekom so jih jedli za malico in kot prikuho za kosilo. Brike so včasih za kosilo pripravile različne mineštre – enolončnice, ki jim v Brdih pravijo *kuhnja*. Med najbolj znanimi je bila mineštra iz ječmena. Med značilnimi briškimi in s tem seveda tudi primorskimi jedmi velja izpostaviti še testenine, ki so na območje Slovenije prišle iz sosednje Italije (Reja in Sirk 1997).

Sklep

Za konec velja še enkrat poudariti glavno misel tega popotniškega zapisa, da nas tudi kuhinja lahko združuje in med nami ustvarja nepozabne, sproščene odnose. To še posebej velja na zanimivih popotovanjih in izletih, katerih namen ni zgolj geografsko, zgodovinsko, etnološko ali kako drugače spoznavati naše kraje, ampak je pomembno tudi, da si vzamemo čas za postanek in ob dobro obloženi mizi za navezavo stikov tako z gostitelji kot njihovimi sosedi, prijatelji in znanci, pa tudi neznanci. Ob dobri hrani in kozarčku rujnega lahko stečejo raznovrstni pogovori, pozabijo se vsakodnevne skrbi in tegobe, vzpostavljajo se pomembne socialne vrednote. Lahko se porodijo nove ideje, ki bodo pripomogle k novim kulturam, tehnologijam, dediščini in seveda novim receptom. Vse to je preplet tradicije z inovacijo oziroma trajnostni razvoj, ki brez medsebojnih pogovorov, dogovarjanj, dobrih odnosov in

sočutnosti ne bo nikoli zaživel in tako tudi ne prispeval k boljšemu in bolj zdravemu življenju v skupnosti. Pa dober tek!

Literatura in viri

- Aktiv gospodinj s Planine 2005: Da ne bi pozabili: Planina pri Ajdovščini: Običaji in recepti naših prednikov. Aktiv gospodinj. Planina pri Ajdovščini, 102 str.
- Bogataj, J. 2018: Okusiti Slovenijo: kandidatura Slovenije za Evropsko gastronomsko regijo 2021. Slovenska turistična organizacija, Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo. Ljubljana, 67 str.
- Brdnik, M. 2014: Vinogradništvo in teran. Kras in Brkini za radovedneže in ljubitelje. Založba ZRC. Ljubljana, 201–204.
- Fakin Bajec, J. 2013a: Dobra stara šola: utrinki iz šolskega življenja na Planini pri Ajdovščini skozi čas. Društvo gospodinj in dramska skupina Planina pri Ajdovščini. Planina, 64 str.
- Fakin Bajec, J. 2013b: Marijine božjepotne cerkve med Alpami in Krasom. Založba ZRC. Ljubljana, 14 str.
- Blaznik, P., Grafenauer, B., Vilfan, S. (ur.) 1970: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog. 1. zvezek, Agrarno gospodarstvo. Državna založba Slovenije. Ljubljana, 650 str.
- Kralj, F. 1994: Matija Vertovec. Goriški letnik 11. Goriški muzej. Nova Gorica, str. 5–13.
- Lah, A. 1985: Od Vipavskih gričev do Goriških Brd. Mladinska knjiga. Ljubljana, 175 str.
- Lebe, S. S., Blažič, P., Bogataj, J., Klančnik, R., Milfelner, B., Mlekuž, Ž., Nemanič, J., Polak, M., Prager, W., Protner, B., Protner, J., Ravnikar, B., Schiemann, F., Selinšek, J., Senekovič, B., Skvarča, M., Sršen, T., Šenekar, T. 2006: Strategija razvoja gastronomije Slovenije: priročnik za ponudnike. Znanstveni inštitut za regionalni razvoj pri Univerzi v Mariboru. Medmrežje: https://www.slovenia.info/uploads/dokumenti/turistichni-produkti/Strategija_gastronomije-31.8.2006_4277_11649.pdf, 16. 10. 2019.
- Medmrežje 1: <http://www.vipavskadolina.si/si/aktivno/pohodnistvo/organizirani-pohodi/pohod-po-vertovcevih-poteh>, 22. 5. 2019.
- Medmrežje 2: <https://www.stanjel.eu/vasi/2014020513025943/>, 24. 9. 2019.
- Medmrežje 3: <http://www.kraski-prsut.eu/o-kraskem-prsutu/>, 22. 5. 2019.
- Medmrežje 4: https://www.brda.si/spoznaj/od_vasice_do_vasice/2012012809325274/, 24. 9. 2019.
- Mihevc, A. 2005: Uvod. Voda in življenje v kamniti pokrajini. Založba ZRC. Ljubljana, str. 11–13.
- Plesničar, P. 1997: Ajdovščina: pogled v njeno preteklost: komentirana objava zgodovine Ajdovščine in Šturij. Pokrajinski arhiv. Nova Gorica, 184 str.
- Reja, M., Sirk, T. 1997: Briška kuhinja: kuhinja in kulinarčna kultura v Goriških Brdih. Viharnik. Ljubljana, 176 str.
- Renčelj, S. 2009: Okusi Krasa. Kmečki glas. Ljubljana, 245 str.
- Renčelj, S. 2011: Suhe mesnine na Slovenskem, 2. ponatis. Kmečki glas. Ljubljana, 253 str.

- Rosa, M., Fakin Bajec, J. (ur.). 2014: Da ne bi pozabili II: šege in navade ter kuharski recepti s Planine pri Ajdovščini. Društvo gospodinj in dramska skupina Planina pri Ajdovščini. Planina, 232 str.
- Sapač, I. 2009: Grajske stavbe v zahodni Sloveniji: Srednja in Spodnja Vipavska dolina. Viharnik. Ljubljana, 202 str.
- Strategija trajnostne rasti slovenskega turizma 2017–2021. Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo. Ljubljana, 2017. Medmrežje: https://www.slovenia.info/uploads/dokumenti/kljuni_dokumenti/strategija_turizem_koncno_9.10.2017.pdf, 16. 10. 2019.
- Vidmar, J. 2014: Zgodovina. Vipavska dolina. Slovenska matica. Ljubljana, str. 251–262.
- Vidmar, L. (ur.) 2007: Leksikon cerkva na Slovenskem: Škofija Koper. Mohorjeva družba. Celje.

PRIPOMBE K ČLANKU V BAŠKO GRAPO, ČEPOVANSKI DOL IN TREBUŠO AVTORJA MARJANA LUŽEVIČA

(SLOVENIJA VIII, LJUBLJANA 2018)

Silvo Torkar

Avtor članka na več mestih zmotno enači prebivalce celotne Baške doline s tirolskimi priseljenci, čeprav vsi ključni zgodovinarji (zlasti Milko Kos) in geografi (zlasti Anton Melik) jasno govorijo o dveh naselitvah: stari slovenski (pred 13. stoletjem), ki zajema spodnji in srednji del Baške doline (vasi Koritnica, Grahovo, Temljine, Kneža, Podmelec, Sela nad Podmelcem), in mlajši tirolski iz obdobja od 13. do 16. stoletja, ki zajema 13 naselij v zgornjem delu Baške doline. Milko Kos je v komentarju k izdaji tolminskega urbarja 1377 izrazil mnenje, da bi smeli glede na dajatve v naturalijah in ne v denarju med naselja starejše, slovenske kolonizacije šteti tudi eno od naselij Nemškega Ruta, namreč Obloke.

Baška dolina nikoli v zgodovini ni bila v družbenem pogledu enovit prostor, zato v ljudskem jeziku vse do 20. stoletja ni bilo prave potrebe, da bi jo kot celoto sploh poimenovali. Vse od srednjeveške naselitve dalje se je delila na dva zelo različna dela: 1. spodnjo in srednjo dolino s starejšo slovensko naselitvijo, od konca 15. stoletja dalje združeno v župnijo Kneža oziroma Podmelec, in 2. zgornjo dolino s tirolsko poselitvijo iz 13. stoletja, združeno v posebno rihtarijo ali občino Nemški Rut z visoko stopnjo samouprave, od 14. stoletja dalje pa tudi v istoimensko župnijo. Šlo je za *dve različni identiteti*, ki sta v veliki meri ostali različni tudi po jezikovni asimilaciji Tirolcev, dokončani v drugi polovici 19. stoletja. Dovolj je že, če za primerjavo vzamemo dva kazalca: narečje in mentaliteto. Vendar se v zadnjih desetletjih stvari hitro spreminjajo. Zlasti potreba po sprejemanju različnih ukrepov za preprečitev popolnega demografskega zloma vodi k večji interesni povezanosti, obenem pa tu tako kot na celotnem slovenskem ozemlju potekajo intenzivni procesi nivelizacije in modernizacije. Poleg tega je narodnostna identiteta zgornjega dela Baške doline že dolgo nesporno slovenska in zanimivo je, da se je prav v (Nemškem) Rutu po 1. svetovni vojni izoblikovalo eno od najmočnejših jeder organizacije TIGR.

Na str. 124: Na prisojnih pobočjih nad dnem doline so že v obdobju kolonizacije v 13. stoletju nastale vasice Podmelec, Temljine, Sela nad Podmelcem, Grant, Rut, Znojile, Stržišče, Obloke, Kač, Kuč, Trtnik in Bača pri Podbrdu.

Vasi Podmelec, Temljine in Sela nad Podmelcem spadajo v območje starejše slovenske kolonizacije!

Na str. 125: ... na primer na območjih Kneških Raven, Granta in Ruta, kjer so se naselili prišleki iz Pustriške doline ...

Kneške Ravne spadajo v območje slovenske kolonizacije, nastale pa so šele v 16. stoletju!

Na str. 136: Prebivalci Baške grape čutijo močno »graparsko« pripadnost, morda zaradi

zgodovinskega izročila skupnega kolonizacijskega prihoda v dolino ... Glej komentar na prejšnji strani!

Na str. 134: Ob cesti s Petrovega Brda proti Podbrdu je kažipot k turškemu križu, ki naj bi označeval zgodovinski dogodek s konca 15. stoletja, ko so Turki pridrli čez Petrovo Brdo in oropali Češnjico, s seboj pa odpeljali šestletnega fanta z imenom Jožko. Po dvajsetih letih so znova vdrli v te kraje, vendar so jih domačini na mestu, kjer je danes križ (šance), premagali, med ujetniki pa naleteli tudi na janičarja Juzufa, v katerem so prepoznali ugrabljenega dečka. Ta je potem v skalo, pod katero je bil ranjen, vrezal križ, kot zahvalo za vrnitev v krščanski svet.

Legendo o tako imenovanem turškem križu je prepričljivo ovrgel zgodovinar Drago Trpin v članku Cesarski gozdovi na Tolminskem (na primeru zgornje Baške doline), ki je izšel v *Baškem zborniku* (Tolmin 2006, str. 59). S križi, vsekanimi v skale, so namreč označevali meje državnih gozdov, gozd Petrovo Brdo – Porezen pa je v svojem najsevernejšem delu segal do Petrobrškega potoka.

Na str. 134: Pri Podbrdu je sotočje Batave, Mlečnega potoka (*Milpoh*), Mačjega potoka (*Kacempoh*) in Bače.

Vodno ime *Mlečni potok* je rezultat naravnost neverjetne **dvakratne mistifikacije**. Prvič gre za napačni prevod iz tirolskega imena **Milpoh** (knjižno nemško *Mühlbach*), ki se na ozemlju tirolske kolonizacije večkrat pojavi in ustreza pogostnemu slovenskemu imenu *Mlinščica* (< *Mlinska voda*), drugič pa gre za napačno identifikacijo potoka, ki se je v vseh dosegljivih listinah (predvsem katastrofi 18., 19. in prve polovice 20. stoletja) imenoval **Petrobrški potok**. (Glej Silvo Torkar, Spomenik neznanja: Mlečni potok, *Delo Znanost*, 25. maja 2006, str. 25.) Komisija za standardizacijo zemljepisnih imen je 4. decembra 2006 potrdila navedena dejstva in sprejela sklep, da se *Mlečni potok* preimenuje v *Petrobrški potok*. Popravljenost ime je bilo že 21. 3. 2007 vneseno v Register zemljepisnih imen Geodetske uprave Republike Slovenije, vendar Direkcija za ceste RS kljub opozorilu komisije občestne table z imenom Mlečni potok ne zamenja, ker se sklicuje na omejenost finančnih sredstev (podatek z dne 12. maja 2014).

Na str. 134: Na ta v davnini zelo redko poseljena območja je na začetku 13. stoletja (leta 1218, v Selški dolini pa leta 1283) posegel oglejski patriarh Bertold Andeški in jih naselil z Nemškorutarji iz okolice Innichena ...

Patriarh Bertold je vladal od leta 1218 do leta 1251, naselitev pa je bila izpeljana šele malo pred letom 1250 in ne že 1218. Ta podatek je znan že od leta 1887, ko je Vincenzo Joppi v reviji *Archeografo Triestino* (str. 49–51) objavil več listin pod skupnim naslovom *Documenti Goriziani*, med njimi listino iz leta 1310, kjer več prič iz rutarskih vasi izpove, da jih je patriarh tod naselil »pred malo več kot 60 leti« (glej Milko Kos, uvod k objavi tolminskega urbarja iz leta 1377, *Urbarji Slovenskega Primorja*, Ljubljana 1948, str. 21).

Na str. 134: Nastalo je 13 vasi in več zaselkov, ki so imeli do konca 16. stoletja skupno ime Nemški Rut.

Ime *Nemški Rut* za celotno rihтариjo se je začelo uporabljati šele od konca 16. stoletja in ne do konca 16. stoletja. Viri od 1310 do 1591 uporabljajo ime *Rut*. (Glej Silvo Torkar, Zgornja Baška dolina (rihtarja Nemški Rut) po tolminskem urbarju iz 1523, *Kronika* 1994, str. 33.)

Na str. 135: Primeri graparskih priimkov so Kemperle, Kusterle...

To niso **graparski**, pač pa (**nemško**)**rutarski** priimki. Glej uvodni komentar!

Na str. 135: Pravice in avtonomijo vladanja so Graparji uživali vse do prihoda Francozov leta 1809 ...

Isto kot zgoraj: **Nemškorutarji** (ne pa celotna Baška dolina)!

Na str. 136: Cestna povezava s Tolminom obstaja od začetka gradnje Bohinjskega predora.

Cesta ob Bači je bila dokončana v letih 1890–1892. (Glej *Krajevni leksikon Slovenije* I, 1968, str. 416.)

Na str. 136–138: ...baročna cerkev, ki se omenja leta 1588...

Cerkev sv. Nikolaja v Podbrdu se omenja že leta 1547. (Glej Janez Höfler, *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Primorska*, Ljubljana 2016, str. 45.)

Na str. 138: ...filmu (Na svoji zemlji), ki prikazuje boj partizanov in civilnega prebivalstva na Primorskem za osvoboditev izpod petindvajsetletne italijanske okupacije.

Film dejansko prikazuje obdobje po kapitulaciji Italije (septembra 1943), saj se začne s prihodom nemškega oficirja.

Na str. 139: Narejena je bila (vetrovalna) 1922 ...

Dejansko je bila narejena leta 1912. Uradno se je naprava imenovala *prevetrovalna naprava*, v živem jeziku je prejela krajše ime *vetrovalna*.

Na str. 142: Naši predniki so Čepovanski dol naselili že v 13. stoletju, v času vladavine goriških grofov, ko je v njihovih urbarjih navedeno, da je v Čepovanu 11 hiš.

Goriški urbar iz leta 1507 pravi, da je v Čepovanu le enajst hiš (urbar iz leta 1530 govori o enajstih hubah), prebivalci pa so bili razbremenjeni nekaterih dajatev, kar verjetno namiguje na to, da je bila Čepovanska dolina kolonizirana nedavno pred tem (ob možni starejši prisotnosti kakšne posamezne kmetije). V urbarju iz okrog leta 1430 Čepovan ni omenjen med goriškimi soseskami, čeravno se že omenja služnost iz čepovanskih gozdov. (Vojko Pavlin, *Goriško gospostvo ob prehodu pod Habsburžane na osnovi urbarja iz leta 1507*, Nova Gorica 2006, str. 26). Urbar 1507 je dala izdelati habsburška dvorna komora, ne pa goriški grofje.

Na str. 142: Ime Čepovan verjetno izhaja iz bogastva vodnih izvirov ...

Krajevno ime Čepovan je nastalo s pridevniško rabo osebnega imena **Čepovanъ*: **Čepovanъ dolъ*. V podstavi imena tiči glagolska osnova čep- od glagola čepeti. Zemljepisno ime Čepovan je prvotno (od 13. do 15. stoletja) označevalo nenaseljeno suho dolino. Osebno ime Čepovan je tvorjeno po enakem modelu kot *Radovan*, *Negovan*, *Mladovan*, *Čudovan*, ki se ohranjajo v priimkih. (Glej Silvo Torkar, Imenoslovni vozli: Miren, Čepovan, Rubije, *Goriški letnik* 33/34, zv. 2, 2009–2010, str. 825.)

Na straneh 124, 130 in pozneje se večkrat pojavlja vodno ime *Trebuščica*, ki teče po dolini *Trebuše* skozi naselji *Gorenja* in *Dolenja Trebuša*.

Pravilno poknjžjenje narečne imenske oblike *Trebušca* je *Trebušica*, ker ime ni poenobesedeno iz morebitne zveze **Trebuška voda*, pač pa je izpeljano iz imena *Trebuša* s pripadnostno (in ne manjšalno) pripono *-ica*. Ime *Trebuša* se je prvotno nanašalo na vodo in dolino, nato pa se preneslo tudi na obe naselji, ki sta nastali šele v 16. stoletju (*Dolenja Trebuša*) oziroma pozneje (*Gorenja Trebuša*). Da bi jasno ločili ime naselja od imena vode, je voda prejela obliko *Trebušica* in sicer v pomenu 'voda, ki pripada Trebuši'. Podobno tudi *Kneža* (danes vas, prvotno voda) in *Knežica* (voda), *Ljubljana* in *Ljublanica* (prvotno **Ljubija*).

KAZALO

Naravnogeografske značilnosti in raba tal Zahodnih in Srednjih Slovenskih goric (Igor Žiberna)	5
Kropa z Lipniško dolino in Radovljica (Andraž Pavlič)	25
Cerkljansko z Divjimi babami (Renata Mavri)	43
Regijski park Škocjanske jame in okolica (Maja Topole)	65
Tržaški Kras s kolesom (Gašper Šubelj)	101
Staroverski Kras (Boris Čok)	121
Kulinarični potep po Vipavski dolini, Krasu in Goriških brdih (Jasna Fakin Bajec)	139
Pripombe k članku V Baško grapo, Čepovanski dol in Trebušo avtorja Marjana Luževiča (Slovenija VIII, Ljubljana 2018) (Silvo Torkar)	169

O LJUBLJANSKEM GEOGRAFSKEM DRUŠTVU

Ljubljansko geografsko društvo je stanovska organizacija, ki združuje geografe in geografinke ter vse ljubitelje geografske stroke, zlasti iz osrednjega dela Slovenije. Pod tem imenom in v obstoječi organizacijski obliki deluje od leta 1984, njegovi začetki pa segajo v daljno leto 1922, ko je bil ustanovljen njegov predhodnik, *Geografsko društvo Slovenije*. Omenjena organizacija se je večkrat preoblikovala, ljubljansko društvo pa je prevzelo povezovalno vlogo za geografe s širšega ljubljanskega območja in kot Ljubljansko geografsko društvo (LGD) postalo najmočnejši člen pozneje ustanovljene krovne slovenske geografske organizacije *Zveze geografov Slovenije*. LGD ima približno 300 članov in je največje geografsko stanovsko združenje v Sloveniji.

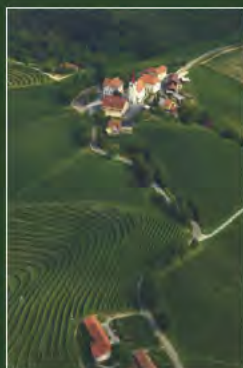
LGD je nosilec številnih dejavnosti, kot so na primer strokovna predavanja, geografski večeri, strokovne ekskurzije po Sloveniji in sosednjih pokrajinah, krajši ogledi geografskih zanimivosti v osrednji Sloveniji in fotografske delavnice. Geografsko znanje o obiskanih pokrajinah skrbno zapisujemo, urejamo in objavljamo v knjižni zbirki *Vodniki Ljubljanskega geografskega društva*, kjer se lahko bralec seznanil z geografskimi opisi pokrajin in dobi dobrodošle popotne informacije z vseh ekskurzij, ki jih je društvo organiziralo po letu 2002.

Knjige so dobrodošel sopotnik na potovanjih po Sloveniji in drugod po svetu. Vodniki enodnevnih ekskurzij, ki so bile organizirane na območju Slovenije in sosednjih dežel, vsebujejo orise posameznih strokovnih izletov. Za vsakega so opisane glavne pokrajinske značilnosti in zanimivosti, predlagana pa je tudi priporočena pot s poudarkom na ogleda vrednih točkah. Vodniki po tujih državah so zasnovani malce drugače. V prvem delu so obravnavane njihove temeljne naravno- in družbenogeografske značilnosti z zgodovinskim orisom, v nadaljevanju pa je predstavljena priporočena pot po posameznih dnevih s podrobnejšim prikazom vseh ogleda vrednih zanimivosti.

Podrobnejše informacije o društvu in njegovih dejavnostih lahko najdete na spletnih straneh <http://www.lgd-geografi.si/>. Veseli bomo vašega obiska.

EVROPA

SLOVENIJA IX

<http://zalozba.zrc-sazu.si>

15 €

ISSN 1408-6395